

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**Н.Ф.ИШОНҚУЛОВ, М.Қ.ПАРДАЕВ, А.Т.ИБРОҲИМОВ,
К.М.МИСИРОВ, У.А.НУРМАНОВ**

ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ НАЗАРИЯСИ

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги
Ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаши
томонидан 5230900 – “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” таълим йўналиши учун
дарслик сифатида тавсия этилган**

**«Iqtisod-moliya» нашриёти
Тошкент – 2014**

UOK:

KBK:

V-

Иқтисодий таҳлил назарияси /Дарслик: Н.Ф.Ишонкулов, М.Қ.Пардаев, А.Т.Иброҳимов, К.М.Мисиров, У.А.Нурманов. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Тошкент молия институти. -Т.: «Iqtisod-moliya», 2014 йил. 264 бет.

Ушбу дарслик 5230900 - «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» (тармоқлар бўйича) таълим йўналиши талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда «Иқтисодий таҳлил назарияси» фанининг назарий ва услубий асослари баён қилинган. Ушбу дарсликда молия-хўжалик фаолиятини юритувчи хўжалик субъектларида иқтисодий таҳлилнинг ташкилий ва ҳуқуқий асослари, иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиш тарихи ва ривожланиш босқичлари, иқтисодий таҳлилнинг предмети ва унинг олдида қўйилган асосий вазифалар, иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шакллари, таҳлил жараёнида қўлланиладиган усуллар ва уларнинг таснифланиши, иқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган ахборотлар ва уларга қўйиладиган талаблар, фан-техника ривожланаётган даврда иқтисодий таҳлил жараёнига ахборот технологияларини қўллашнинг самарали йўналишлари ҳамда бошқа шу каби масалалар чуқур ёритиб берилган.

Дарслик «Ижтимоий фанлар, бизнес ва ҳуқуқ» билим соҳаси бўйича ўқув-методик Бирлашмада кўриб чиқилган ва тавсия этилган. 2014 йил _____даги ____-сонли мажлис баёни.

Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 2014 йил _____даги -сонли баённомаси билан тасдиқланган.

Такризчилар: иқтисод фанлари доктори, профессор
Хасанов Баходир Акрамович
иқтисод фанлари доктори, профессор
Қурбонов Зият Ниязович

UOK:

KBK:

ISBN 978-9943-13-400-3

© «IQTISOD-MOLIYA», 2014

© Mualliflar, 2014

А Н Н О Т А Ц И Я

Ушбу дарслик 5230900 - «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» (тармоқлар бўйича) таълим йўналиши талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда «Иқтисодий таҳлил назарияси» фанининг назарий ва услубий асослари баён қилинган. Ушбу дарсликда молия-хўжалик фаолиятини юритувчи хўжалик субъектларида иқтисодий таҳлилнинг ташкилий ва ҳуқуқий асослари, иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиш тарихи ва ривожланиш босқичлари, иқтисодий таҳлилнинг предмети ва унинг олдига қўйилган асосий вазифалар, иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шакллари, таҳлил жараёнида қўлланиладиган усуллар ва уларнинг таснифланиши, иқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган ахборотлар ва уларга қўйиладиган талаблар, фан-техника ривожланаётган даврда иқтисодий таҳлил жараёнига ахборот технологияларини қўллашнинг самарали йўналишлари ҳамда бошқа шу каби масалалар чуқур ёритиб берилган.

МУНДАРИЖА

Кириш

I-БОБ. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиш тарихи.....

- I.1. Билиш назарияси ва иқтисодий таҳлил
- I.2. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиш босқичлари
- I.3. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий таҳлилни ташкил топиши ва ривожланиши
- I.4. Турли мулкчилик шаклида иқтисодиёт субъектларини тўғри бошқаришда таҳлилнинг роли
- I.5. Иқтисодий таҳлилнинг асосий тамойиллари (принциплари)
Мавзу бўйича таянч иборалар
- Такрорлаш учун саволлар
- Мустақил ўрганиш учун топшириқлар
- Тест саволлари

II-БОБ. Иқтисодий таҳлилнинг мазмуни, предмети ва вазифалари

- II.1. Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида иқтисодий таҳлилнинг мазмуни
- II.2. Иқтисодий таҳлил фанининг предмети
- II.3. Иқтисодий таҳлил фанининг вазифалари
- II.4. Иқтисодий таҳлил фанининг фанлар тизимида тутган ўрни ва улар билан боғлиқлиги

III-БОБ. Иқтисодий таҳлилнинг методи ва унда қўлланиладиган анъанавий усуллар

- III.1. Рақобатдош иқтисодиётда иқтисодий таҳлилнинг методи ва унинг ўзига хос муҳим хусусиятлари
- III.2. Иқтисодий таҳлил методологияси ҳақида тушунча ва унинг асосий элементлари тавсифи
- III.3. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллар ва уларни гуруҳларга ажратиш
- III.4. Иқтисодий таҳлил жараёнида таққослаш усулининг қўлланилиши
- III.5. Кўрсаткичларни таққослама кўринишга келтириш усуллари
- III.6. Мутлақ ва нисбий кўрсаткичларни ҳисоблаш усули
- III.7. Иқтисодий таҳлилда ўртача миқдорлардан фойдаланиш
- III.8. Гуруҳлаштириш усули
- III.9. Иқтисодий таҳлилда баланс усули
- III.10. Иқтисодий таҳлилда график усулдан фойдаланиш
- III.11. Занжирли боғланиш усули
- III.12. Мутлоқ фарқлар усули

IV-БОБ. Иқтисодий масалаларни ҳал қилишда таҳлилнинг иқтисодий-математик усулларини қўлланилиши

- IV.1. Таҳлил жараёнида иқтисодий математик усулларни қўллашнинг зарурияти
- IV.2. Иқтисодий математик усулларнинг турлари
- IV.3. Детерминалланган моделлар ва хўжалик фаолиятидаги омиллар тизимининг таҳлили
- IV.4. Стохастик моделлар ва хўжалик фаолиятидаги омиллар тизимининг таҳлили
- IV.5. Чизикли дастурлаш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши
- IV.6. Назарий ўйин усули ва таҳлилда фойдаланишнинг ўзига хос томонлари

V-БОБ. Иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шакллари ҳамда таҳлил жараёнида фойдаланиладиган ахборот манбалари

- V.1. Иқтисодий таҳлил ва уни турларга ажратиш
- V.2. Молиявий таҳлил
- V.3. Бошқарув таҳлили
- V.4. Тезкор (Оператив) таҳлил
- V.5. Жорий таҳлил
- V.6. Истиқболли таҳлил
- V.7. Комплекс таҳлил
- V.8. Функционал қиймат таҳлили
- V.9. Диагностик таҳлил
- V.10. Ички хўжалик ва корхоналараро таҳлил
- V.11. Ҳудуд, тармоқ ва вазирлик бўйича таҳлил
- V.12. Таҳлилнинг бошқа турлари
- V.13. Иқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган ахборот манбалари ва уларга қўйиладиган талаблар

VI-БОБ. Иқтисодий таҳлил ишларини ташкил қилиш

- VI.1. Корхона фаолиятини иқтисодий таҳлил қилишнинг асосий қоидалари
- VI.2. Корхонада иқтисодий таҳлилни ташкиллаштириш шакллари ва унинг ижрочилари
- VI.3. Иқтисодий таҳлил ишларини режалаштириш
- VI.4. Таҳлилнинг ахборот (информация) ҳамда услубий таъминоти ..
- VI.5. Иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг босқичлари
- VI.6. Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш ..
- VI.7. Аналитик маълумотни компьютерда кўриб чиқишни ташкиллаштириш

VII-БОБ. Комплекс иқтисодий таҳлил ҳамда ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари таҳлилининг услубий асослари

- VII.1. Комплекс иқтисодий таҳлилни ташкил этиш
- VII.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг муҳим кўрсаткичлари таҳлили
- VII.3. Меҳнат ресурслари ва улар самарадорлиги кўрсаткичларининг таҳлили
- VII.4. Асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили
- VII.5. Моддий захиралар ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларининг таҳлили
- VII.6. Харажатлар ва маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг таҳлили
- VII.7. Молиявий натижалар ҳамда рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили
- VII.8. Корхона молиявий ҳолати таҳлили

VIII-БОБ. Иқтисодий таҳлилда инфор­мацион технологиялардан фойдаланиш

- IX.1. Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида иқтисодий таҳлилнинг роли ва ўрни
- IX.2. Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида иқтисодий таҳлилнинг ташкил этиш тамойиллари ва мазмуни
- IX.3. Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизими аналитик масалалар таснифи
- IX.4. Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида иқтисодий таҳлилнинг ривожлантириш истиқболлари

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасида жамият тараққиётининг барча жабҳаларида, энг аввало иқтисодий соҳада ислохотларни янада чуқурлаштириш ва эркинлаштириш борасида аниқ дастур ишлаб чиқилган. Бу дастурнинг жорий этишдан кўзланган асосий мақсад - Ўзбекистоннинг демократик ва бозор ислохотларини амалга ошириш, жаҳон ҳамжамиятига кенг интеграциялашуви ва барқарор олға бориши учун мустақкам замин яратишдир.

Президентимиз И. Каримов: «Олдимизда турган биринчи ва асосий вазифа - бу изчил иқтисодий ўсиш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни мукамаллаштириш ва илғор технологиялар билан қайта қуроллантиришнинг бош шarti бўлган макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш муаммосидир» деб таъкидлаган. Бу, Республика иқтисодиётида фаолият юритаётган барча соҳа корхоналарининг фойда кўриш мақсадида, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқариши ёки хизмат кўрсатишини талаб этади.

Республиканинг иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришишида муҳим омиллар бўлиб, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, пул қадрсизланишини пасайтириш, экспорт ҳажмини ошириш ва бошқа шу каби макроиқтисодий ўсишни таъминлаш билан бирга мамлакатда фаолият юритаётган ҳар бир корхона, фирма, компанияларнинг хўжалик субъектлари сифатида ривожлантиришни тақозо этади.

Корхона, фирма ва компанияларнинг иқтисодий мустақил ҳамда молиявий барқарор фаолият кўрсатишларида уларни оқилona бошқариш, ҳисоб-китоб юритилишини бозор иқтисодиёти талабларига мослаш, молиявий менежмент ишларини тўғри йўлга қўйиш, бор моддий, молиявий ва меҳнат бойликларидан самарали фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни ташкил этиш, натижада юқори фойда олиб, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажариш, резервлар ташкил этиш энг долзарб вазифалардан саналади.

Шу боис, бозор иқтисодиётини эркинлаштириш ҳар биримиздан бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит ҳақида мазлум билимга эга бўлишимизни талаб этади. Тадбиркорлик фаолиятининг муваффақияти ҳисоб-китобларнинг пухталигига, пул оқимларини оқилona бошқаришлигига, молиявий масалалардаги қарорларни тўғри ва ўз вақтида қабул қилинишлигига ҳамда молиявий таҳлилнинг сифатли ташкил этилишига узвий боғлиқдир. Айниқса, бозорни тўғри ўрганишда, ҳамкорларни молиявий ишончлилигини била олишда, ўзаро ҳисоб-китоб ишларида ютқазиб қўймаслик ва бойликлардан ўринли фойдалана олишда комплекс иқтисодий таҳлилнинг натижаларига асосланиб бошқарув қарорларини белгилаш, фойда олишнинг зарурий шarti эканлиги тажрибада бир неча бор исботланган. Бу эса, хўжалик субъектларида иқтисодий таҳлилни тўғри ташкил этиш ва самарали ўтказилиши билан боғлиқ. Бунда иқтисодий таҳлилнинг фундаменти ҳисобланган назарий ва услубий жиҳатларини пухта ўрганиш, таҳлилни самарали ташкил этилишига олиб келади.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган «Иқтисодий таҳлил назарияси» дарслигида иқтисодий таҳлилнинг шаклланиши, ривожланиш босқичлари,

фан сифатида тан олиниши, Ўзбекистон Республикасида таҳлил фанининг ривожланиш жараёни, иқтисодий таҳлилнинг мазмуни, предмети ва вазифалари, фанлар тизимида иқтисодий таҳлилнинг тутган ўрни, таҳлилнинг энг асосий принциплари, иқтисодий таҳлил жараёнида қўлланиладиган усуллар ва уларнинг моҳияти, иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шакллари, таҳлил жараёнида фойдаланиладиган ахборот манбалари, иқтисодий таҳлил ишларини ташкил этишнинг назарий ва услубий томонлари, комплекс иқтисодий таҳлил тизими ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларини аниқлаш услубиёти, иқтисодий таҳлилда инфор­мацион технологиялардан фойдаланиш зарурияти ва уларни ўрганишнинг услубий асослари атрофлича кенг ёритиб берилган.

Шунингдек, «Иқтисодий таҳлил назарияси» дарслигини тўлиқ ўрганган талаба “Молиявий ва бошқарув таҳлили” фанини ҳам чуқур ўзлаштиришига замин яратган бўлади ҳамда келгусида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини иқтисодий таҳлил этиш учун муҳим дастак бўлади.

Олий ўқув юртларининг «Бизнес ва бошқарув» таълим соҳасидаги 5230900 – “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” (тармоқлар бўйича) таълим йўналишида билим олаётган талабалар, яъни бўлғуси бухгалтер-аудиторлар ҳамда магистратуранинг «Солиқ ва солиққа тортиш», «Бухгалтерия ҳисоби», «Аудит», «Банк аудити», «Инвестицияларни бошқариш» каби мутахассисликлари учун ҳам «Иқтисодий таҳлил назарияси» дарслигидан фойдаланиш, ўз касбини чуқур эгаллашига ёрдам беради.

«Иқтисодий таҳлил назарияси» номли дарслик Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги буюртмаси асосида тайёрланди ва услубий кенгаш томонидан олий ўқув юртларида фойдаланишга тавсия этилди.

Китобхонларни иқтисодий таҳлил услубияти билан чуқур таништириш мақсадида ҳар бир ёритилган мавзудан сўнг такрорлаш учун саволлар ва тест вариантлари берилган.

Дарслиқда келтирилган аналитик жадвал маълумотлари ва рақамлар республика­мизда фаолият олиб бораётган аниқ бир акционерлик жамиятининг 2013 йиллик маълумотларига асосланган ҳолда олинди.

Ушбу дарслик Тошкент молия институтининг илмий-услубий Кенгаши томонидан чоп этишга тавсия этилган.

I.1. Билиш назарияси ва иқтисодий таҳлил

Билиш – фалсафа фанининг фундаментал услубий бўлими бўлиб, у объектив борлиқни инсон онгида акс этишининг ўрганилишини ўргатади.

Аввало, мазкур назарияда билишнинг объекти ва субъекти тушунчаси аниқланади.

Биринчи тушунча мазмунини бевосита объектив хатти-ҳаракат, амалиёт, инсоннинг моддий фаолияти, яъни жамият ривожланишининг асосини ташкил этувчи шахслар ташкил этади.

Иккинчи тушунча эса инсоннинг ўзи, жамият, инсоният яъни билиш объектига ижодий ёндашувчи шахсларни билдиради.

Билиш объекти ва субъектининг диалектик бирлиги унинг ишончлилигини ва ҳаққонийлигини таъминлайди.

Амалиёт ва унинг сезилувчи предметлари - моддий буюмлашган, ижтимоий, иқтисодий ва экологик мазмундаги томонлари билишнинг объекти ҳисобланади.

Замонавий фанларнинг усул ва услубларини умумлаштириб айтиш мумкинки, билиш жараёнида қуйидаги воситалардан кенг фойдаланилади: анализ ва синтез, экспремент, моделлаштириш. Таъкидлаш керакки, буларнинг барчасини асослайдиган ҳамда амалга оширадиган шахслардир, яъни мутахассислардир. Улар моҳиятига кўра барча ҳолатларни юқори даражада анализ-синтез этадиган инсонининг фикрлаш қобилиятидир.

Фикрлаш, ижодий жараён сифатида тушунча, ҳукм, хулосаларни ўз ичига олади.

Объектив реаллик: ҳодисалар, буюмлар, муносабатлар, кўрсаткичлар ўз шакли ва мазмунига ҳамда хусусиятларига кўра фарқланади, гуруҳларга ажратилади ҳамда фикрлаш воситасида муайян тушунчани ҳосил қилади.

Ҳукм орқали нимадир тасдиқланади ёки инкор этилади.

Таҳлил этилган жараёнлар синтез этилиб, хулоса чиқарилади.

Айтилганлардан маълум бўлмоқдаки, билиш назарияси орқали ўрганилаётган борлиқни муайян объекти тўғрисида ишончли ва ҳаққоний маълумотларга эга бўламиз.

Барча тармоқ фанларнинг услубий асоси сифатида билиш назарияси иқтисодий таҳлилнинг ҳам моҳияти, зарурийлиги ва натижасини аниқлаб беради.

Иқтисодий таҳлил - амалий фандир. Агар у билиш назариясига таяниб ривожланса, инсоннинг амалий фаолиятида нафлилик ва

иқтисодий самарадорлик ошади. Бу эса фаннинг амалий ҳаётда ўз ўрнини топганидан далолат беради.

“Таҳлил” сўзи грекча “analysis” сўзини ўзбек тилидаги таржимаси бўлиб, у “бўламан” ёки “ажратаман” деган маънони билдиради. Демак, таҳлил деганда, тор маънода бутунни қисмларга (унсурларга) ажратиш, бўлақларга бўлиш йўли билан унинг таркибий қисимини ўрганиш тушинилади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, реал воқелиқда юз бераётган ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда фақат таҳлилнинг ўзи етарли бўлмайди. Инсон тафаккурига мос келувчи бошқа усуллардан фойдаланишга ҳам жуда кўп ҳолларда катта зарурат туғилади. Ушбу маънода таҳлилга жуда яқин келувчи “синтез” усули бўлиб, унинг ёрдамида ўрганилаётган тўпламнинг айрим бирликлари орасидаги алоқалар ва ўзоро боғлиқликлар аниқланади.

“Синтез” атамаси грекча “syntezis” сўзидан олинган бўлиб, “бирлаштираман”, “қўшаман” деган маънони билдиради. Ҳозирги замон диалектикаси, синтез ва таҳлилга реал воқелиқда юз бераётган ҳодиса ва жараёнларни ўрганишнинг илмий методлари сифатида қарайди. Фақат таҳлил ва синтез биргалиқдагина ҳодисаларни ҳар томонлама диалектик боғлиқликда илмий ўрганиш имконини беради.

Реал воқелиқда – табиат ва жамиятда юз бераётган ҳодиса ва жараёнларни таҳлилсиз ўрганиб бўлмайди. Эслаб кўринг-а, Сизга ёшлик чоғингизда ота-оналарингиз мурувватини бураб қўйса ҳаракатланувчи ўйинчоқ машина ёки ётқизиб - турғизсангиз товуш чиқариб “йиғлайдиган қўғирчоқ” совға қилганларида, албатта Сиз уни нима ҳаракатга келтираётганлигини ёки нима ёрдамида товуш чиқарилаётганлигини билмоқчи бўлиб уни пачоқлаб “бўлақларга бўлиб”, “қисмларга ажратиб” кўргансиз. Кўриниб турибдики, инсоннинг аналитик қобилияти унинг ақлини таниган дастлабки кунлардан оқ бошланар ва бунда у ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда қўллайдиган дастлабки усуллардан бири ҳам таҳлил бўлар экан. Таҳлилнинг вужудга келишининг тарихий чегараларини тавсифлашиб “Ёнғоқни бўлишни ўзиёқ - таҳлилнинг бошланишидир” деб айтишади.

Шундай қилиб, таҳлил деганда, кенг маънода бутунни таркибий қисмларга ажратиш ва уларни барча ўзоро алоқалари ҳамда боғлиқликларини ўрганишга асосланган атроф муҳитдаги ҳодиса ва предметларни билиш усули тушинилади.

Маълумки, таҳлил тушинчаси жуда кенг маънога эга бўлиб, у турли соҳа ва йўналишларда қўлланади. Фан ва амалиётда таҳлилни жуда кўп турларини учратиш мумкин: кимёвий, физик, математик, статистик, иқтисодий ва ҳ.к. Улар албатта бир-биридан ўрганаётган объектлари, мақсадлари ва ўрганиш услублари билан фарқ қилади.

Юқоридаги фикрларга таянадиган бўлсак, иқтисодий таҳлил ўз фаолиятида диалектиканинг асосий тамойилларига асосланади. Улар қуйидагилардан иборат:

- доимо ҳаракат;
- ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқлик;
- сабаб-оқибат;
- координация ва субкоординация;
- қарама-қаршилиқ;
- миқдор ўзгаришидан сифат ўзгариши;
- инкорни-инкор ва бошқалар.

Таҳлилнинг хусусияти, зарурийлиги ва қимматли томони, у воқеа ҳодисаларни динамикасини ўрганади.

Бу жараёнда мазкур фан тадқиқ қилиш мумкин бўлган объектив реаллик; предмет ва ҳодисалар у ёки бу томон ҳамда жиҳатларга кўра бошқалар билан бевосита ва билвосита боғлиқ бўлган ҳолда, доимо ҳаракатда, ўзгаришда деб ўрганилади.

Иқтисодий ҳодисаларни бир-бирларига боғлиқлигини, ўзаро ҳаракатларини, алоҳида юзага чиқишини ва бошқа томонларини ўрганмасдан туриб, уларнинг тузилиши, ҳаракат қонунлари, хусусиятларини ўрганиб бўлмайди. Бу эса муайян иқтисодий объектни муҳим белгиларга кўра бўлақларга бўлиб, сўнгра уларни умумийлигини таъминловчи жиҳатларини таҳлил ёрдамида аниқлаб тегишли хулосалар олишда ҳамда улардан амалиётда фойдаланишда жуда муҳимдир.

Инсон томонидан иқтисодий фаолиятдаги турли воқеалар кузатилиб уларнинг натижалари тўғрисида маълумотлар олинади яъни фактлар тўпланади.

Маълумки фанда воқеалар бевосита ўзи таҳлил этилмайди, балки улар қайд этилган фактлар бўйича ўрганилади.

Эмперик билишлар бўйича қайд этилган фактлар фанга киради, қайта ишланади ва сақланади. Лекин инсон томонидан қайд этилган фактлар бир бутун воқеа ёки предметни ўрганиш учун етарли ҳисобланмайди. Бунинг учун ўрганилаётган объект муайян белгилар бўйича гуруҳлар ва ёки бўлақларга ажратилиши зарур. Булардан маълум бўлмоқдаки аниқ объект тўғрисида илмий фактлар тўплаш, уларни таҳлил қилишдан бошланар экан. Юқорида айтилганлардан шу хулосага келиш мумкинки таҳлил, жамият ёки табиатдаги воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш усули бўлиб юзага чиқади.

Бир бутун объектни фикран бўлақларга бўлиб ўрганиш таҳлилда ўта аҳамиятли тадқиқот усули бўлиб ҳисобланади. Мазкур усул ўрганилаётган ҳодисани ички моҳиятини очишда ва уни турли омилларга боғлиқлигини аниқлашда жуда муҳимдир. Бундай фикрлашда фалсафанинг абстракт усул-услугларидан кенг фойдаланилади.

Таҳлилда бир бутун ҳодиса ёки предмет бўлақларга бўлиниб, унинг ҳар бир алоҳида томонлари ўрганилади. Лекин, бу билан ўрганилаётган объектни тўла маънода тавсифлаб бўлмайди. Бунинг учун, объектни ўрганилаётган томонларини умумлаштириб, умумий

жиҳатларни хосил қилиш керак. Мазкур масала синтез усули билан амалга оширилади.

Таъкидлаш керакки, ҳодиса ёки жараёнлар ўрганилиб илмий хулосалар чиқарилишида таҳлил ва синтез усули биргаликда ҳаракат қилади. Мазкур тартиб объектнинг диалектик бирлигини таъминлайди. Бу билан тадқиқ этилаётган предмет ёки ҳодисаларнинг диалектик бирлигини ҳар томонлама билиш мумкин.

Фактлар таҳлилидан назарий синтезга ўтиш индукция ва дедукция методлари ёрдамида амалга оширилади.

Индукция – алоҳида фактлар билимидан умум билимларга (яъни қонунлар ёки бошқа амалий ва зарурий алоқаларни акс эттирадиган) ўтиш усулидир.

Дедукция – фикрларни умумийликдан хусусийликка татбиқ этиш усулидир. Бунда, умумий таснифдаги қонунлар, боғлиқликлар хусусий таснифга ўтказилади.

Мазкур усуллар ёрдамида иқтисодий ҳодисаларни ҳам хусусий, ҳам умумий жиҳатлари ўрганилиб, тегишли хулосалар олиниб, амалиётга татбиқ этилади.

Юқорида кўриб чиқилган билишнинг элементлари, усуллари (диалектика, анализ, синтез, индукция ва дедукция) иқтисодий-таҳлил фанида ҳам иқтисодий воқеа ва жараёнларнинг ўрганишни асосини ташкил этади.

Иқтисодий таҳлил айтиб ўтилган умумий усуллар ва хусусий жиҳатлар билан биргаликда алоҳида фан сифатида юзага чиқиб, корхоналарни тадқиқ қилиш тизимиغا эга бўлади.

1.2. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиш босқичлари

Кишилик жамиятининг вужудга келиши билан инсоният онги ривожланиб ва такомиллашиб борган. Инсоният онги ривожланиши натижасида борлиқни ўрганиш борасида турли фикр ва қарашлар пайдо бўла бошлаган. Фикрларнинг шаклланиб, такомиллашиб бориши натижасида маълум бир фанларга асос солинган.

Ҳар қандай фаннинг вужудга келиши учун ҳаётий зарурият туғилиши лозим. Шу туфайли фаннинг шаклланиши бирор шахснинг ижод маҳсули бўлиб қолмасдан, балки объектив жараёнга таянади.

Хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш фани кўп асрлик тарихга эга бўлган бухгалтерия учёти ва статистика каби фанлар асосида вужудга келган. Бу учун эса объектив шарт-шароитлар яратилган.

Бухгалтерия ҳисоби бўйича биринчи асар XV асрда Регузда пайдо бўлди. Бунга мисол қилиб Вендрикт Катрульиннинг 1458 йилда

нашр қилинган «Савдо ва хусусий савдогар» номли китобини келтириш мумкин. Бухгалтерия ҳисобига бағишланган иккинчи асар 1494 йилда Венецияда нашр қилинган Лука Пачолининг «Счётлар ва ёзувлар ҳақида»ги китобидир. Ушбу китобларда бухгалтерия ҳисобининг савдо ва кредит операциялари ёритилган. Шундай қилиб, ҳозирги бухгалтерия ҳисоби фанига ўша пайтларда асос солинган. Бу фан хўжалик юритишда асосий дастак сифатида ҳамон такомиллашиб ва замонавийлашиб келмоқда.

Барча фанлар қатори бухгалтерия ҳисоби ҳам ўз тарихи давомида такомиллашиб, бир қанча бошқа фанларнинг вужудга келиши учун методологик асос бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки, ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви, корхоналарнинг йириклашуви, хўжалик фаолиятининг кенгайиши иқтисодий жараёнларнинг мураккаблашуви ҳисоб ишларини такомиллаштириш заруратини туғдирди. Шу боис, XVI—XVII асрларда бухгалтерия ҳисобига бағишланган китоблар Голландия, Франция, Англия каби мамлакатларда чоп этилди. Натижада бухгалтерия ер куррасининг бир қисмида эмас, балки, барча мамлакатларда кенг ёйила бошлади.

Россияда бухгалтерия ҳисобига бағишланган асарлар XVIII асрда пайдо бўла бошлаган. Олдин чет эл адабиётлари рус тилига таржима қилинган бўлса, сўнгра рус олимлари ҳам бу фанга бағишланган асарларни чоп этишга киришганлар.

Рус олимларининг бухгалтерия ҳисобига бағишланган асарлари XIX асрда пайдо бўла бошлаган. Бунга В. С. Немчиновнинг 1840 йилда нашр қилинган икки қисмдан иборат «Ҳисоб фани» асарини мисол келтириш мумкин. Бу китобда савдо корхоналари ҳисоби тизими батафсил ёритилган.; Аста-секинлик билан бухгалтерия ҳисобининг принциплари бошқа тармоқлар бўйича ҳам ёзила бошлаган. 1861 йилда Клинченинг «Қишлоқ хўжалиги бухгалтерияси», 1863 йилда «Идора бўлими йўриқномаси» китоблари дунёга келган. Бу асарлар сафини Ф.В.Езерский ўзининг «Уч тизимли бухгалтерия» (1870 й.), П.И.Рейнбот «Фабрика счётичилиги» (1875 й.), А.В.Прокофьев «Иккиёқлама бухгалтерия курси» (1884 й.) китоблари билан кенгайтирган.

Шу даврдаги ишлаб чиқариш тараққиёти иқтисодий жараёнларни тўғри ва тўлиқ ҳисобга олишни талаб қилади. Аммо ишлаб чиқаришнинг такомиллашиб бориши, корхоналар ўртасида эркн рақобатнинг вужудга келиши бухгалтерия маълумотларини чуқурроқ ўрганишни ва уни тўғри тушунтириш заруратини туғдиради. Бу эса ўз навбатида таҳлил элементларининг вужудга келишини тақоза қилди, чунки «тижорат сирини» такомиллаштириш борасидаги жуда кўп саволларга бухгалтерия ҳисоби ва статистика фани жавоб беришга қийналиб қолади.

Корхоналарни тўғри, оқилона бошқариш, унинг молиявий ҳолатини яхшилаш, рақобатбардошлик қувватини ошириш хўжалик

фаолиятини чуқурроқ ўрганишни талаб қилди. Бу эса бухгалтерия баланси ва бошқа ҳи-сobotларда ифодаланган баъзи кўрсаткичларга изоҳ беришни талаб қилди. Булар эса ўз навбатида ҳозирги таҳлил фанининг вужудга келиши учун объектив асос бўлган.

Булар эса ўз навбатида ҳозирги таҳлил фанининг вужудга келиши учун объектив асос бўлган.

Таҳлилнинг элементлари биринчи марта 1880 йилларга чиқа бошлаган «Счётоводство» журналида пайдо бўла бошлаган. Шундай қилиб, таҳлилнинг баъзи элементлари мавжуд бўлган фан – «Балансшунослик» фани пайдо бўлган.

Фаннинг «Балансшунослик» деб номланишига асос бўлган, чунки, ўша пайтларда хўжалик фаолиятининг натижаси асосан бухгалтерия балансида ифода этилган. Баланс маълумотларига асосан корхонанинг маблағи ёки улар манбаининг маълум муддатда ўзгариши аниқланади. Лекин шу ўзгаришлар нима эвазига содир бўлаётганлиги, уларга қайси омиллар таъсир кўрсатаётганлиги корхона эгалари учун муҳим бўлиб борди. Бу эса балансдаги кўрсаткичларни батафсил таҳлил қилиш заруратини вужудга келтирди.

Жамиятда ишлаб чиқариш тараққиётини ривожланиши билан бир қаторда иқтисодий кризислар ва рақобатни ҳам вужудга келтирди. Бу борада мамлакатимиз Президенти И.Каримов қуйидаги фикрларини баён этган: "...давом этаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозини ва унинг мамлакатимиз иқтисодиётига таъсирини эътиборга олган ҳолда, банк-молия тизимининг барқарорлигини таъминлаш муҳим устувор вазифа бўлиб қолмоқда.

2010 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим мақсади ва асосий устувор вазифаси – бу ислохотларни давом эттириш ва чуқурлаштириш, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш, 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурини сўзсиз бажариш ва шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлашдан иборатдир"¹.

Бундай шароитда ҳар бир корхона фаолиятининг молиявий барқарорлиги, ундаги «тижорат сири» муҳим аҳамият касб этади. Бундай шароитда бухгалтерия баланси маълумотлари етарли бўлмасдан қолади. Бухгалтерия баланси билан биргаликда бошқа кўрсаткичларнинг ифодаладиган ҳисоботлар ҳам вужудга кела бошлади ва таҳлилнинг кўлами кенгайди. Бу вақтгача фақат бухгалтерия баланси таҳлил қилинган бўлса, энди унга бошқа ҳисоботлар таҳлили ҳам қўшилиб «ҳисобот таҳлили» вужудга келди. Шу тарзда таҳлил шаклланиб, ривожланиб борди ва мустақил фан сифатида шакл топа борди.

¹ И.Каримов. "Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир". Т.: "Ўзбекистон" 2010 й. 55-56 б.

Иқтисодий таҳлил фани мустақил фан сифатида шакллангунга қадар ўзига хос тарихга ва бир қанча номларга эга бўлди. Иқтисодий таҳлилнинг вужудга келиши тарихи, бу бўйича нашр қилинган адабиётлар, унинг фан сифатида шаклланиши ва номининг ҳам такомиллашиб борганлигидан далолат беради. Шу йўл билан иқтисодий таҳлил шаклланди ва мустақил фанга айланди. Шундай қилиб таҳлил фани ривожлангунча бир қанча эволюцион йўллари босиб ўтди. Мазкур эволюцион йўл орқали таҳлил фани ривожланди ва такомиллашиб бугунги кунги ҳолатга келди. Ушбу фан ўзининг эволюцион ривожланиш йўли давомида бир қанча номлар билан аталган. Даставвал, хўжалик субъектларининг асосан баланс маълумотларини таҳлил этиш мақсадига қаратилганлиги боис собиқ иттифоқ даврида таҳлил фани “Балансшунослик” деб йуритила бошланган, яъни балансни ўрганувчи, таҳлил этувчи фан деб қаралган. Бу эволюцион ривожланиш йўлини қуйидаги чизмада ҳам кўрсатиб ўтишимиз мумкин бўлади (1-чизма).

1-чизма. Иқтисодий таҳлил фанининг вужудга келиши ва тарихий тараққиёт жараёнида аталган номлари

Иқтисодий таҳлилнинг вужудга келиш тарихини кўз олдимишга яққолроқ келтириш учун шу соҳага бағишланган адабиётларни хронологик жиҳатдан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Кишилиқ жамияти ривожланиши давомида бир қанча тузимларни ўз бошидан ўтказди. Жумладан, жамият тараққиётида социалистик тузум вужудга келгандан сўнг таҳлил фани режали иқтисодиётга асосланган кўрсаткичларни ва бухгалтерия балансидаги моддаларни батафсилроқ ўрганишга киришди. Бу эса таҳлил фанининг аҳамиятини оширмади.

Собиқ иттифоқда 1920 йилларга келиб, иттифоқ иқтисодчи олимларидан Р.Н.Худяков «Анализ баланса» ва «Рорулярные очерки балансоведения» асарларини, Н.А. Кирарисов «Основы балансоведения» ва «Ростроение балансов и анализ» асарларини чоп эттирди. Бу китобларда асосан иқтисодий таҳлил бир ёқлама бўлиб, фақат бухгалтерия баланси моддаларини таҳлил қилиш усуллари тўғрисида фикр юритилган.

30-йилларга келиб таҳлилнинг кўлами кенгая борди. Таҳлил қилиш учун фақат бухгалтерия баланси моддалари эмас, балки хўжалиқ фаолиятининг бошқа кўрсаткичлари ҳам таҳлил этила бошланди. Натижада тематик таҳлил вужудга келди ва баъзи мавзуларга бағишланган адабиётлар нашрдан чиқа бошлади. Бунга мисол қилиб Н.Е.Колосовнинг «Основы экономического анализа себестоимости в предпрриятиях» (1931 й), А.Р.Александровскийнинг «Калькуляция и анализ работы предприятий» (1932 й), А.Ф.Масановнинг «Баланс и анализ хозяйственной деятельности предприятий» (1934 й), А.А.Афанасьевнинг «Анализ отчета промышленных предприятий» (1938 й) китобларини келтиришимиз мумкин.

1940-йилларга келиб собиқ иттифоқда «Хўжалиқ фаолиятини таҳлил қилиш» фани фан сифатида тўлиқ шаклланди. Бу даврга келиб ушбу фан бўйича дарсликлар яратилди ва олий ўқув юртларида мустақил фан сифатида ўтила бошланди.

60-70 йиллардан бошлаб эса иқтисодиёт тармоқлари бўйича таҳлил фани ихтисослашиб борди ва таҳлил фанининг бир қанча турлари вужудга келди. Кейинги йилларда эса иқтисодий таҳлил фанининг назарияси устида кўп ишлар олиб борилди ва таҳлил назарияси фан сифатида шаклланди.

80-йилларнинг хусусияти шундаки, бу даврда иқтисодий таҳлил фанининг назариясини яратиш бўйича худудий мактаблар вужудга келди. Жумладан, Москвада М.И.Баканов ва А.Д.Шеремет раҳбарлигидаги мактаб. Булар «Теория экономического анализа» китобини 1987, 1990, 1995 ва 1997 йилларда қайта нашрдан чиқардилар. Минск олимларидан В.В.Осмоловский, В.И.Стражев, Л.И.Кравченко, Н.А.Русак ҳамкорлиқда 1989 йилда «Теория анализа хозяйственной деятельности» дарслигини яратди. Киевлик

олимлардан И.И.Каракоз ва В.И.Самборский ҳамкорлигида 1989 йилда «Теория экономического анализа» деган дарслик яратдилар. Ўзбекистонлик олимлардан И.Т.Абдукаримов, М.Қ.Пардаев, М.М.Тўлахўжаева, А.Т.Ибрагимов, А.Шоалимовлар ҳамкорликда таҳлил фанининг ўзбек мактабини яратилишига асос солдилар. Эндиликда барча МДХ давлатларида «Иқтисодий таҳлил» мустақил фан сифатида олий ўқув юртларида ўқитилиб келинмоқда. Бу албатта корхоналар фаолиятини бошқаришда, унинг молиявий барқарорлигини ва рақобатбардошлилигини таъминлашда энг муҳим тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Фаннинг юқорида таърифланган тадрижий ривожланиш йўлидан ҳам кўринадик, бугунги кунда иқтисодий таҳлил муҳим иккита қисмга ажратилган. Яъни бошқарув таҳлили ва молиявий таҳлил қисмларига. Бошқарув ва молиявий таҳлил биргаликда хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий таҳлилини ташкил этади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, иқтисодий таҳлил (молиявий ва бошқарув таҳлили) ҳам янгиланиш даврини бошдан кечирмоқда. Унинг мазмуни режанинг бажарилишини таҳлил қилишдан жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган кўрсаткичларни ўрганишга қаратилмоқда. Бу борада ижтимоий маҳсулотдан ялпи ички маҳсулот ва шундан келиб чиқадиган кўрсаткичлар тизимига ўтиш кўзда тутилмоқда.

I.3. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий таҳлилни ташкил топиши ва ривожланиши

Табиат ва жамиятдаги ҳодисалар сингари иқтисодий ҳодисаларнинг ҳам таркибий қисмларини билмай туриб, яъни таҳлил қилмай туриб, уларни илмий жиҳатдан ўрганиб бўлмайди.

Анализ ибораси «analysis» сўздан олинган бўлиб, «бўламан», «ҳал этаман» деган маънони билдиради. Бинобарин, таҳлил мураккаб ҳодиса ва предметларни таркибий қисмларга бўлиш, ажратиб қўйиш асосида кўрсаткичларни таққослаш ва ўрганиш демакдир. Маълумки, корхоналарда иқтисодий самарадорликни ошириш, фаолиятнинг сифат ва миқдор кўрсаткичлари бўйича муваффақиятларни ўрганиш ва уни такомиллаштиришнинг қулай йўллари белгилаш - иқтисодий таҳлилни ташкил қилишнинг зарурий шартларидан биридир.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий таҳлилнинг роли кескин ошади, чунки бошқаришда олдинги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечилиб янги, эркин иқтисодий механизмлар орқали бошқариш тизими шаклланади. Олдинги таҳлил асосан, режа кўрсаткичларини асослашга, унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган эди. Бугунги кунда эса, ҳар бир хўжалик субъекти ўз фаолиятини мустақил

равишда бошқаради. Бу ўз навбатида таҳлилнинг ролини оширади. Иқтисодий таҳлил орқали ҳар бир субъектда мавжуд бўлган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларни амалиётга сафарбар қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Иқтисодий таҳлил орқали ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳамда мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти аниқланади. Бунда, таҳлил учун манба бўлиб, йиғма статистик маълумот асос бўла олади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан мақсад корхона ва бирлашмаларнинг иш фаолиятига объектив баҳо бериш ва хўжалик юритишнинг самарадорлигини янада оширишдан иборатдир. Бундай таҳлил натижалари корхонанинг хўжалик фаолиятини доимо назорат қилиб туришни, унга раҳбарлик қилишда хатога йўл қўймасликнинг олдини олишга хизмат қилади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш куйидаги тамойилларга амал қилган ҳолда амалга оширилади:

- Илмий асосланган тамойил;
- Объективлик тамойили;
- Тизимли ва комплекслик тамойили;
- Оперативлик тамойили;
- Умумийлик тамойили.

Иқтисодий таҳлилнинг вазифаси - ушбу бандларда келтирилган вазифалар билан чекланмайди. Корхона фаолияти шу даражада серқирраки, таҳлил жараёнида унинг ҳамма жиҳатларини ўрганиш лозим. Шундай экан, таҳлил вазифаси ҳам кўп қирралидир.

Таҳлил жараёнида барча камчиликлар аниқланади. Бошқарув қарорларини қабул қилишда эса аниқланган камчиликларга келгусида йўл қўймаслик чора-тадбирлари ишлаб чиқилади. Шу тариқа камчиликлар бартараф қилиниб, хўжалик фаолиятининг узлуксиз равишда такомиллашуви ва самарадорлиги ошиб бориши таъминланади.

Иқтисодий таҳлилининг асосий вазифаси - бу корхоналар фаолиятида фойда миқдорини кўпайтиришнинг тўғри ва оптимал йўллари аниқлаб беришдир. Агар корхона фаолиятида фойда миқдорининг ошишига нарх-навонинг кўтарилиши ёки атроф муҳитга зарар етказиш эвазига эришилса, буни ҳеч қачон корхона муваффақияти деб бўлмайди.

Иқтисодий таҳлил олдида турган муҳим вазифалардан яна бири - бу корхона меҳнат жамоаси фаолиятининг иқтисодий натижасини аниқлашдир. Таҳлил қилиш жараёнида ташқи ва меҳнат жамоасига боғлиқ омиллар аҳамиятини ўрганиш лозим. Бунда фақатгина эришилган натижаларни меъёрий ёки ҳисобот даври натижалари билан таққослаш билан чегараланиб қолиш керак эмас. Энг муҳими - мамлакат эришган ютуқлари, рақобатбардош маҳсулот кўрсаткичлари ва дунё илмий-техника даражаси билан солиштириш муваффақиятлар гарови эканлигини унутмасликдир.

Масалан, таҳлилни қуйидаги масштабларда амалга ошириш мумкин:

- халқ хўжалик таҳлили;
- корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили.

Халқ хўжалиги таҳлилида иқтисодиётнинг бутун тармоғи, айрим регионларнинг иқтисодий кўрсаткичлари динамикаси, ўсиш даражаси ва уларнинг ривожланишдаги ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятлари ўрганилади.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ҳисоб ва ҳисоботни икки қисмга бўлиш қабул қилинган:

1. Бошқарув ҳисоби:

2. Молиявий ҳисоб (умум бухгалтерия ҳисоби, хусусан, солиқ ҳисоби).

Шунга мувофиқ иқтисодий таҳлилни ҳам икки қисмга: молиявий ва бошқарув таҳлилига бўлинади. Ўз навбатида молиявий таҳлил ташқи ва ички молиявий таҳлилга, бошқарув таҳлили эса ички бошқарув таҳлилга бўлинади.

Ташқи молиявий таҳлил бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи асосида, ички молиявий таҳлил бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ва тезкор ҳисоботлар асосида олиб борилади.

Ички бошқарув таҳлили эса тезкор ҳисоботлар ва бошқарув ҳисоботи асосида олиб борилади.

Иқтисодий таҳлилнинг мақсади бу корхонани ҳисоботлар орқали ўтган даврда, таҳлил қилинаётган вақтда ва келажакда эришилган ва эришиладиган молиявий натижалари ва молиявий ҳолатига баҳо бериш ҳамда иқтисодий ташхис қуйидагидан иборатдир.

Иқтисодий таҳлилнинг асосий босқичлари:

Таҳлилнинг мақсадини аниқлаш ва унга ёндошиш йўллари белгилаш. Бу босқичда корхонани кўрсаткичлари уларнинг халқ хўжалиги, тармоқ бўйича миқдорларига, ўтган давр ва режадаги ҳажмларига. Бошқа турдаги корхоналар кўрсаткичларига солиштириш.

Таҳлил учун қилинган ахборотлар сифатига баҳо бериш. Бу босқичда ахборотларнинг тўғрилигини ҳисоботлардаги кўрсаткичларнинг таҳлил талабларига жавоб бера олишлиги текширилади.

Таҳлилнинг усулларида фойдаланган ҳолда таҳлил ўтказиш ва унинг натижаларини расмийлаштириш. Ушбу босқичда бевосита таҳлил ўтказилади ва унда унинг усуллари мажмуасидан фойдаланилади, тегишли хулоса.

**Корхонанинг иқтисодий таҳлилини ўтказувчилар ва уларни
мақсади ва манфаатлари**

№	Таҳлил қилувчилар	Мақсади ва манфаатлари
1.	Корхонани бошқарувчилар (мененжерлар)	Молиявий-хўжалик фаолияти самардорлигига баҳо бериш, ички имкониятлари топиш ва улардан фойдаланиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш эвазига корхонанинг молиявий барқарорлигини, рақобатбардошлигини таъминлаш.
2.	Акциядорлар ва бошқа инвесторлар	Ўзлари оладиган дивидендларини, акциянинг бозор баҳосини аниқлаш. Корхонанинг келгуси истиқболини билиш.
3.	Солиқ идоралари	Солиқларнинг ўз вақтида, тўғри ва тўлиқ тўлаганлигини текшириш.
4.	Банк муассасалари, кредиторлар	Пул маблағлари ва бошқа кредит ресурсларини аниқлаш, олинган кредитни ва бошқа мажбуриятларни тегишли фоизи билан тўловга қодирлиги даражасини текшириш.
5.	Статистика ва истиқболни белгилаш идоралари	Статистик жиҳатдан ҳисобга олиш ва умумлаштириш
6.	Товар жўнатувчилар	Жўнатиладиган товарлар учун тўлайдиган маблағи бор ёки йўқлигини билиш.
7.	Товар олувчилар	Маҳсулот баҳосининг асослиги, сифати андозага тўғрилиги, вақтида етказиб бера олишини бериш.

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими қуйидагилардан иборат:

- молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- иқтисодий потенциални ифодаловчи кўрсаткичлар;
- молиявий потенциални ифодаловчи кўрсаткичлар;
- иш фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- бозор фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- давлат бюджети билан алоқаларни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- тўлов қобилияти ва тўловга қодирликни ифодаловчи кўрсаткичлар.

Юқорида жаҳон амалиётида бир қатор иқтисодий фанлар билан бир қаторда таҳлил фанининг ҳам шаклланиши, ривожланиши ва

мустақил фан сифатида ташкил топишининг тарихий босқичлари ҳақида фикр юритилди. Бухгалтерия ҳисоби фанининг яратилганлигига 500 йилдан ошди. Шу фан негизида «Иқтисодий таҳлил» фани вужудга келганлигига ҳам 100 йилга яқинлашди. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки, амалиётда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида намоён бўлмоқда.

90-йилларнинг бошларига келиб Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач барча соҳаларда бўлгани сингари илм-фан соҳасида ҳам ўзининг мустақил йўлини танлаб олди. Хусусан, иқтисодиёт тармоқларида иқтисодий таҳлилга бўлган муносабат тубдан ўзгара бошлади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки, амалиётда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида таҳлил намоён бўлмоқда.

Республикамизда иқтисодиётни эркинлаштириш бир томондан, корхоналарнинг мустақил фаолияти учун катта имконият яратиб берса, иккинчи томондан, уларнинг масъулиятини ҳам оширади. Корхоналарнинг иқтисодий эркинлиги ва масъулиятининг ошганлиги уларнинг ўз фаолиятини чуқур таҳлил қилишни тақозо қилади.

Албатта, иқтисодий таҳлил маъмурий буйруқбозликка асосланган режали иқтисодиёт шароитида ҳам мавжуд бўлган. Аммо, унинг мақсади ва моҳияти, режали иқтисодиётга мослаштирилган бўлиб, бевосита режанинг шаклланиши ва бажарилишига хизмат қилишга қаратилган эди. Унинг мазмуни эса, маълум даражада, мафкуравий бўлиб, аввало, давлат манфаатини ифодалаб келган. Чунки, барча мулк, уни тасарруф этиш бевосита давлатнинг ихтиёрида эди. Эндиликда иқтисодий вазият тубдан ўзгарди.

Давлатнинг мулкка ва барча иқтисодий жараёнларга эгаллиги барҳам топиб, кўп мулкчиликка асосланган, бозор муносабатларини ўзида ифода этадиган, мазмун жиҳатидан янги иқтисодиёт шаклланимоқда. Бу эса, шунга мос равишда мазмунан янги «Иқтисодий таҳлил» фанини шакллантирилишини тақозо қилади.

Эндиги «Иқтисодий таҳлил» фани, энг аввало, ҳеч қандай мафкурага тобе эмаслиги, давлат манфаатини инкор этмаган ҳолда, турли мулк эгаларининг манфаатларини ўзида акс эттириши билан ўзига хослик касб этади. Бу ҳолат мазкур фаннинг мақсади, вазифалари, таркиби, унда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимини ўзгартиришни тақозо қилади.

Иқтисодий таҳлил – бу иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини англаш, таркибий қисмларга бўлишга асосланган. Уларни кўп қиррали алоқа ва боғлиқлигини ўрганишдир. Таҳлил фанининг пайдо бўлиши ҳар қандай янги билимларни пайдо бўлишига сабаб бўлган объектив шароит ва талабларни вужудга келишидир.

Биринчи навбатда – комплекс ва тизимли таҳлил бўлган амалий талабнинг вужудга келиши сабаби, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш муносабатларининг такомиллашуви, ишлаб чиқариш кўламининг кенгайишидир. Бундай шароитда ривожланмаган оддий корхоналарда қўлланилиб келинган таҳлилий ҳисоб – китоблар, фараз қилишларни қўлланилиши ривожланган катта корхоналар шароитига етарли бўлмай қолиши, корхона фаолиятини ҳар томонлама қамраб олган комплекс иқтисодий таҳлилсиз мураккаб иқтисодий жараёнларни бошқариш ва оптимал қарорлар қабул қилиш мушкул бўлиб қолади.

Таҳлил фанининг Ўзбекистонда яратилиш тарихини тахминан 5 босқичга бўлиш мумкин. Республикада «Иқтисодий таҳлил» фанининг яратилиш ва ривожланиш тарихини қуйидаги чизмада ифодалаб ўтиш мумкин (2-чизма).

Собиқ иттифоқ олимлари ичида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бўйича Ўзбекистонлик олимларнинг мавқеи узлуксиз ошиб борди. Шу фанга бағишланган қатор монографиялар, ўқув қўлланмалари, рисоалар ва илмий мақолалар чоп этила бошланди.

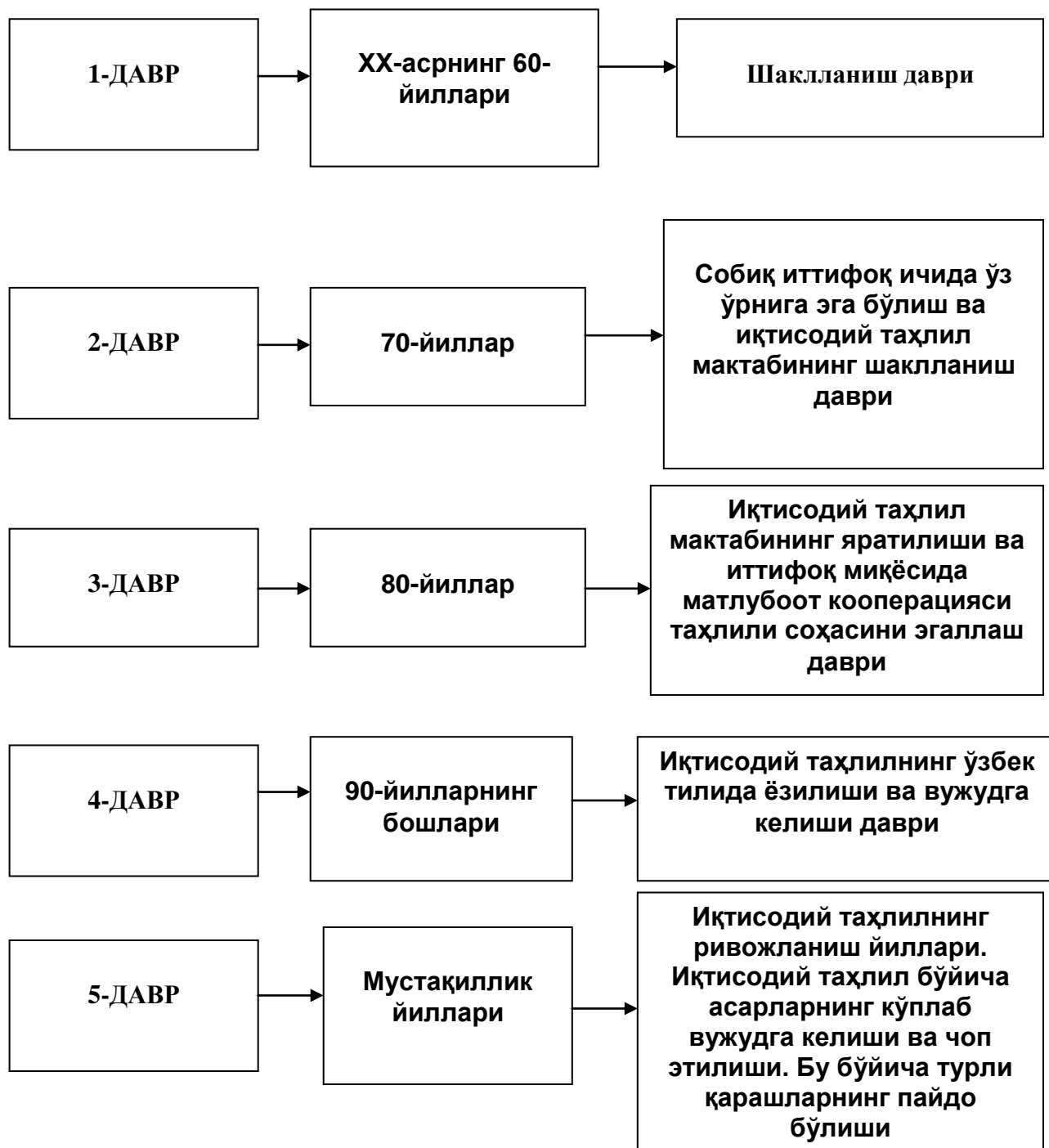
Республикада 60-70 йилларда таҳлил фанининг ташкил топиши ва шаклланишида асосий мавқеини самарқандлик олимлар эгаллаганини эътироф этган ҳолда, 80-йилларга келиб пойтахтимиз Тошкент шаҳрида ва республиканинг бошқа ҳудудларида ҳам таҳлил фани секин аста шаклланди ва ривож топа бошлади. Бу даврга келиб таҳлил фанининг ривожланишига мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан Р.Раджапов, А.С.Сотиволдиев, Ё.Абдуллаев, О.Махмудов, Х.Шодиев, Н.Хан, А.Шоалимов, А.Т.Ибрагимов, А.Усанов, А.К.Ибрагимов, Б.Ҳасанов ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

80-йилларда Республиканинг Самарқандда яратилган таҳлил мактабини аъзолари ҳам ўз анъаналарини давом эттириб, юқори ва сермахсул ижод қилдилар. Бу даврга келиб самарқандлик олимлардан И.Т.Абдукаримов, М.Пардаев ва А.А.Абдиевлар ҳамкорликда «Хўжалик фаолиятининг таҳлили»га бағишланган тўрт томлик альбом яратдилар.

1984 йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» номли дарслик Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилди. Бу дарслик Иттифоқдаги барча кооператив институтларига ва «Бухгалтерия ҳисоби, назорат ва хўжалик фаолиятининг таҳлили» бўйича мутахассислик тайёрлайдиган барча олий ўқув юртларига тавсия қилинди. Бу дарсликни кенг жамоатчилик жуда яхши кутиб олди. Натижада 1989 йилда ушбу дарслик айнан ана шу нашриётда қайта ишланган ва тўлдирилган вариантыда янгидан нашр қилинган.

1990 йилларнинг бошларига келиб республикада «Иқтисодий таҳлил» фанига оид дастлабки ўзбек тилидаги адабиётлар яратила бошланди. Айниқса, бу даврга келиб бухгалтерия ҳисобидаги

ахборотларни автоматлаштириш масалаларига кенг эътибор қаратилди. Шу йиллари ҳисоб, таҳлил, статистика ва режа маълумотларини автоматлаштириш бўйича бир қанча адабиётларни Р.А.Абдуллаев, Р.И.Абдукаримов, Н.А.Иброҳимов, К.У.Уразов, М.Б.Аббосовлар турли нашриётларда чоп эттириб келдилар.

2-чизма. Ўзбекистонда «Иқтисодий таҳлил» фанининг яратилиш давлари

90-йилларнинг бошларига келиб таҳлил фанининг ривожланиш соҳасига янги-янги иқтисодчи олимлар кириб кела бошладилар. Бундай иқтисодчи олимлардан А.Т.Иброҳимов, Б.А.Ҳасанов, А.Ризақулов, О.Бобожонов, М.Тўлахўжаева, Н.Жўраев, О.Жуманов, М.Раҳимов, А.Абдуганиев, Х.Мусаевлар «Иқтисодий таҳлил»нинг турли қирраларига бағишланган асарлар ярата бошладилар.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик сари интилиши Самарқандлик олимларни ўзбек тилида дарслик ёзишга даъват этди. Бунга раҳбарликни профессор И.Т.Абдукаримов ўз қўлига олди ва ниҳоят 1989 йилда И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев, А.А.Абдиев ва В.И.Абдукаримовлар томонидан «Матбуот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» мавзусида биринчи марта ўзбек тилида дарслик вужудга келди. У Тошкентдаги «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди. Бу дарсликдаги кўп иқтисодий атамалар ўзбек тилида ёзилди. Аммо махсус фанларни фақат рус тилида ўқиб юрган талабалар ва ўз ишини рус тилида юритадиган мутахассислар учун ўзбек тилидаги атамаларни тушуниш анча қийин кечди. Шу сабабли бу қийинчиликни осонлаштириш мақсадида самарқандлик олимлар «Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-ўзбекча луғатини» ишлаб чиқди ва 1990 йилда Самарқанд кооператив институтида ва 1992 йилда Тошкентнинг «Ўқитувчи» нашриётида чоп этишга муваффақ бўлдилар.

Ушбу китоблар, мақолалар тўплами ва рисоалар бозор иқтисодиётининг шаклланаётган шароитида таҳлил фанини илмий ва амалий жиҳатдан такомиллашуви учун назарий асос бўлиб хизмат қилиш муқаррар.

Маълумки, Ўзбекистонда узоқ йиллар мобайнида олий ва ўрта махсус ўқув юртларида таҳлил фани асосан марказий шаҳарлардаги (Москва, Ленинград, Киев) олимлар томонидан тайёрланган дарсликлар асосида ўқитилиб келинди. Аммо бунда ўзимизга хос хусусиятлар акс эттирилмаган эди. Бу эса 60-йилларга келиб Ўзбекистонлик олимларни ҳам бу фан соҳасида ижод қилишга даъват этди.

Марказдан чиқадиган дарсликларга муаллиф сифатида таклиф қилинадиган бўлинди. Жумладан, 1966 йилда Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилган «Матлубот кооперацияси корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили» номли дарсликнинг муаллифлари Новосибирсклик Л.А.Фальковичлар билан биргаликда самарқандлик олим И.Н.Топоровский ҳам таклиф қилинган эди. Бу дарсликда республикамизнинг баъзи хусусиятлари биринчи марта ўз ифодасини топди.

Шу фан бўйича 1970 йилда И.Т.Абдукаримов, Б.А.Залесский ва Н.Топоровский томонидан Москванинг «Экономика» нашриётида «Матлубот кооперацияси корхона ва ташкилотлари хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўйича масалалар тўплами» ўқув қўлланмаси биринчи марта чоп этилди. Бу Ўзбекистонлик

олимларнинг катта ишончга сазовор бўлганлиги ва уларнинг тан олинганлигидан далолат эди.

Собиқ иттифоқ олимлари ичида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бўйича Ўзбекистонлик олимларнинг мавқеи узлуксиз ошиб борди. Шу фанга бағишланган қатор монографиялар, ўқув қўлланмалари, рисолалар ва илмий мақолалар чоп этила бошланди. 1968 йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Кооператив савдода муомала харажатлари таҳлили» Москванинг «Экономика» нашриётида, 1971 йилда «Кооператив савдода чакана товар обороти таҳлили» ўқув қўлланмаси Москва кооператив институти нашриётида, 1973 йилда «Кооператив савдода фойда ва рентабеллик» номли монографияси «Экономика» иашриётида чоп этилди. Муаллифнинг бу асарлари собиқ иттифоқ олимлари томонидан юксак баҳоланадилар.

Шундай қилиб 1970 йилларда Самарқандда проф. И.Т.Абдукаримов раҳбарлигида таҳлил мактаби таркиб топди. Натижада Самарқанд кооператив институти базасида шу фаннинг равнақиға, унинг назарий ва амалий муаммоларига бағишланган бир қанча илмий-амалий конференциялар ўтказилди.

1970-йилларнинг иккинчи ярмиға келиб таҳлилчилар сафи Ўзбекистон миқёсида танила бошланди ва кенгайди. Бу фан бўйича ўзбек тилида дарсликлар пайдо бўла бошлади. 1973 йилда «Ўқитувчи» нашриётида Н.А.Хан томонидан тайёрланган «Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи» номли олий ўқув юртлари учун дарслик чоп этилди. 1979 йилда О.Маҳмудовнинг «Қишлоқ хўжалик корхоналарининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш» номли ўрта махсус ўқув юртларига мўлжалланган ўқув қўлланмаси ҳам ўзбек тилида чоп этилди. Бу дарслик ва ўқув қўлланмалар республикамизда иқтисодий таҳлилнинг тараққиёти ва истиқболи учун қўйилган илк қадамлар эди.

Аммо республикамизда қишлоқ хўжалик институтларидан ташқари барча олий ва ўрта махсус ўқув юртларда махсус фанлар, жумладан, иқтисодий таҳлил фани ҳам рус тилида ўрганилар эди. Шу туфайли қишлоқ хўжалигидан ташқари соҳаларда барча асарлар рус тилида тайёрланди ва чоп этилди. 1973 йилда проф. И.Т.Абдукаримов ва доц. М.К.Пардаевлар томонидан «Кооператив савдода меҳнат кўрсаткичлари таҳлили» номли китоби Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилди. Бу билан Ўзбекистонлик олимлар тематик таҳлил рқвожланишиға яна бир қутлуғ қадам қўйди,

1980-йиллар Ўзбекистонлик олимлар учун жуда сермаҳсул давр бўлди. И.Т.Абдукаримов, М.Қ.Пардаев ва А.А.Абдиевлар ҳамкорлигида «Хўжалик фаолиятининг таҳлили»ға бағишланган тўрт томлик альбом яратилди. Бу альбомнинг биринчи қисми «Иқтисодий таҳлилнинг назарий асосларига» бағишланган. Ушбу альбомнинг иккинчи томи «Кооператив савдода иқтисодий таҳлил» номи билан

аталади. Бунда кооператив савдо корхоналари хўжалик фаолияти батафсил таҳлил қилинган. Аммо матлубот кооперацияси кўп тармоқли соҳа. Шу тўғрисида альбомнинг 3-томи «Матлубот кооперацияси алоҳида тармоқлари хўжалик фаолиятининг таҳлили» мавзусига бағишланган. Альбомнинг бир томи матлубот кооперацияси ташкилотларида барча тармоқлардан ҳисобот қабул қилингандан кейинги ўтказилган таҳлил усуллари ўз ичига олган. Бу «Молиявий ҳолатининг таҳлили» деб номланган ва бунда барча соҳа бўйича молиявий ҳолатнинг қандай аҳволда эканлиги тўғрисида хулоса қилишга бағишланган. Ушбу таҳлил усуллари ҳам аниқ чизмалар орқали ёритилган.

1984 йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» номли дарслик Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилди. Бу дарслик Иттифоқдаги барча кооператив институтларга ва «Бухгалтерия учёти, назорат ва хўжалик фаолиятининг таҳлили» бўйича мутахассислик тайёрлайдиган барча олий ўқув юртларига тавсия қилинди. Бу дарсликни кенг жамоатчилик жуда яхши кутиб олди. Натижада 1989 йил йилда ушбу дарслик айнан ана шу нашриётда қайта ишланган ва тўлдирилган вариантида янгидан нашр қилинди.

Ўзбекистонлик олимлар таҳлилнинг янги шакли - комплекс таҳлил усуллари ишлаб чиқишга киришди. Натижада 1983 йилда проф. И.Т.Абдукаримов таҳририда М.Қ.Пардаев ва Ю.С.Саттаровлар томонидан тайёрланган «Чакана савдода меҳнат самарадорлигини комплекс баҳолаш» бўйича услубий тавсия юзага келди. Бу тавсия Ўзбекбирлашув бошқаруви томонидан амалиётга тадбиқ қилиш учун қабул қилинди. Комплекс таҳлил бўйича олимларнинг мақолалари иттифоқда чиқадиган журналларда чоп этилиши уларнинг нуфузини янада оширади. Натижада 1986 йилда ўтказилган. Бутуниттифақ илмий-амалий анжуманининг асосий мавзуси ана шу муаммага қаратилди. Илмий-амалий тавсия сифатида 1986 йилда чоп этилган И.Т.Абдукаримов, М.Қ.Пардаев, В.И.Абдукаримов, В.Н.Абрамовларнинг «Матлубот кооперациясида социал-иқтисодий самарадорликни аниқлаш усули» рисоласи қабул қилинди. Бунда муаллифлар самарадорликни комплекс таҳлил қилиш ва баҳолаш масалаларини кўтариб чиқди.

Хўжалик фаолиятини комплекс баҳолаш борасида илмий изланишлар давом этади. Энди бир тармоқда эмас, балки кўп тармоқда қандай усул билан комплекс баҳолаш мумкинлиги устида илмий тадқиқот ишлари олиб борилди ва ниҳоят 1990 йилда В.И.Абдукаримов томонидан «Ахборотларни автоматлаштирилган тизими шароитида кўптармоқли матлубот кооперацияси самарадорлигини комплекс баҳолаш масалалари» номли монография Тошкентдаги «Меҳнат» нашриётида босмадан чиқди.

1990-йилларга келиб ахборотларни автоматлаштириш масалаларига кенг тўхталди. Шу йиллари ҳисоб, таҳлил, статистика ва режалар ахборотларини автоматлаштириш бўйича бир қанча адабиётларни Р.А.Абдуллаев, В.И.Абдукаримов, Н.А.Иброҳимов, К.У.Уразов, М.Б.Аббосовлар турли нашриётларда чоп эттирди .

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик сари интилиши Ўзбекистонлик олимларни ўзбек тилида дарслик ёзишга даъват этди. Бунга раҳбарликни яна профессор И.Т.Абдукаримов ўз қўлига олди ва ниҳоят 1989 йилда И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев, А.А.Абдиев ва В.И.Абдукаримовлар томонидан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» мавзусида биринчи марта ўзбек тилида дарслик вужудга келди. У Тошкентдаги «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди. Бу дарслиқдаги кўп иқтисодий атамалар ўзбек тилида ёзилди. Аммо махсус фанларни фақат рус тилида ўқиб юрган талабалар ва ўз ишини рус тилида юритадиган мутахассислар учун ўзбек, тилидаги атамаларни тушуниш анча қийин кечди. Шу сабабли бу қийинчиликни осонлаштириш мақсадида олимлар «Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-ўзбекча луғатини» ишлаб чиқди ва 1990 йилда Самарқанд кооператив институтида ва 1992 йилда Тошкентнинг «Ўқитувчи» нашриётида чоп этишга муваффақ бўлдилар"

Таҳлилнинг умумий масалалари билан биргалиқда унинг алоҳида соҳаси бўйича ишлар қилинди. Жумладан, проф. Д.Қ.Кудбиев савдода асосий фондлардан самарали фойдаланиш таҳлили муаммолари, проф. Х.А.Шодиев эса тайёрлов савдо соҳасида интенсивлик ва самарадорликни аниқлаш ҳамда таҳлил қилиш муаммолари бўйича анча ишлар қилдилар. Савдо корхоналарида айланма маблағлар таҳлили бўйича бир қанча услубий тавсиялар билан А.Ш.Сатторов, матлубот кооперациясининг ишлаб чиқариш корхоналарида асосий ва айланма маблағлар таҳлили бўйича У.Х.Худойбердиевлар ҳам самарали ижод қилмоқдалар. Таҳлик назарияси ва усулларини такомиллаштиришда Ё.Абдуллаевнинг ҳиссаси сезиларли бўлди.

1981 йилда Д.К.Кудбиев «Савдода асосий фондлардан самарали фойдаланиш таҳлили» китобини, 1990 йилда «Кооператив савдода асосий фондлардан фойдаланиш таҳлилининг муаммолари», 1989 йилда «Кооператив чакана савдода асосий фондлар самарадорлигини комплекс баҳолаш ва таҳлил қилиш» каби монография ва ўқув қўлланмалари чоп этишга муваффақ бўлди.

Сўнги пайтларда иқтисодий тараққиётида самарадорлик ва интенсивлик кўрсаткичлари муҳим аҳамият касб этди. Буни инобатга олиб 1990 йилда М.Қ.Пардаев ва З.Н.Қурбоновлар ҳамкорлигида «Ўқитувчи», нашриётида «Кооператив савдода самарадорлик ва интенсивлик кўрсаткичлари таҳлил» мавзусида монографияси. М.К.Пардаев ва Ш.У.Ҳайдаров ҳамкорлигида «Кооператив савдо корхона ва ташкилотларнинг молиявий аҳволини таҳлил қилиш»

мавзусидаги ўқув қўлланмалар чоп этилди. Бу соҳанинг ривожланишига Х.А.Шодиев ҳам ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ўзига хос ва мос бозор иқтисодиётига асосланган тараққиёт йўлини танлаб олди. Бу эса олимлардан бозор иқтисодиётига оид адабиётларни яратиш вазифасини талаб қилди. 1991 йилда И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев ва Ш.У.Ҳайдаровлар ҳамкорликда «Янги хўжалик юритиш шароитида кооператив савдода даромадлар таҳлили» рисоласини чоп этди. 1993 йилда З.Н.Қурбоновнинг «Бозор иқтисодиёти шароитида савдода бухгалтерия учёти ва иқтисодий таҳлил» монографияси «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди. Шу йили «Зарафшон» нашриётида муаллифнинг «Савдода интенсивлик: моҳияти, кўрсаткичлари ва уларнинг ошириш йўллари» мавзусидаги китоблари чоп этилди. Олимлар 1994—1999 йилларда таҳлил фанининг бозор иқтисодиёти шароитидаги муаммоларига бағишланган бир қанча тўплам ва рисоалар чоп этишга муваффақ бўлдилар. Ушбу китоблар мақолалар тўплами ва рисоалар бозор иқтисодиётининг шаклланаётган шароитида таҳлил фанини илмий ва амалий жиҳатдан такомиллашуви учун назарий асос бўлиб хизмат қилиши муқаррар.

1995-1999 йилларда Ўзбекистонда «Иқтисодий таҳлил» фанининг асосий соҳаси бўлган молиявий таҳлилга бағишланган бир қанча адабиётлар чоп этилди. Булар жумласига М.Қ.Пардаевнинг «Молиявий таҳлил методологияси», А.Иброҳимовнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: Меҳнат, 1995) И.Т.Абдукаримовнинг «Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари» (Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998, иккинчи нашри 1999 йилда), И.О.Волжин ва В.В.Эргашбоевларнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998), М. Қ.Пардаев ва Б.И.Исроиловларнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1999) каби китобларни киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, республикада иқтисодий таҳлил фанининг равнақи ўзига хос тарихга эга. Бу фан борасида тегишли мактаб шаклланган. Бироқ, бу фаннинг равнақи, унинг келажаги олдинда. Бизнинг республикада савдо ва қишлоқ хўжалиги соҳалари бўйича ҳар ҳолда дарсликлар яратилган, анча ишлар қилинган. Аммо халқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бўлган саноат, қурилиш, транспорт, хизмат соҳасидаги корхоналар хўжалик фаолиятими таҳлил қилиш бўйича ҳали анча ишлар қилиши лозим. Бу соҳалар бўйича ҳали дарсликлар ва тегишли адабиётлар деярли яралатилмаган. Бу республикамизнинг равнақи учун, унинг келажақдаги тараққиёти учун кенг йўл очиб бе-ришига тўсқинлик қилиши муқаррар, чунки саноат ва бошқа иқтисодиётнинг тараққиёти ўзимизга хос бўлмоғи лозим. Бу эса ушбу соҳалар бўйича ўзимизга хос иқтисодий таҳлил усулларини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Ушбу тадбирларнинг амалга ошиши мустақил давлатимизнинг мустақил фани — хўжалик фаолияти таҳлилининг вужудга келиши ва ривожланиши учун асос бўлади. Бу фаннинг келажакда аҳамияти кескин ошади, чунки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил корхоналарнинг хўжалик фаолиятини чуқур ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач ўзига хос ва мос бозор иқтисодиётига асосланган тараққиёт йўлини танлаб олди. Бу эса иқтисодчи олимлардан бозор иқтисодиётига оид адабиётларни яратиш вазифасини талаб қилади.

Мустақиллик йилларида республикада «Иқтисодий таҳлил»га оид бир неча ўнлаб дарсликлар, ўқув қўлланмалар, монографиялар ва илмий мақолалар чоп эттирилди. Мустақиллик йиллари таҳлил фанининг юксак ривожланиш даври бўлиб қолди. Мустақиллик йилларида олий таълим стандартлари ҳамда ўрта махсус касб-ҳунар таълимининг давлат стандартларига асосан «Иқтисодий таҳлил» фанининг янги ўқув дастурлари яратилди.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий таҳлил қуйидаги йўналишларда ривожланиши лозим деб ҳисоблаймиз:

- рақобатдош иқтисодиётни шакллантириш ва уни ривожлантиришда хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини молиявий ва бошқарув жиҳатидан таҳлил этишни такомиллаштириш лозим;
- ҳозир республикада кўп мулкчиликка асосланган бозор тизимидаги корхоналар вужудга келди. Иқтисодий таҳлил ҳам ана шу соҳага мос ривожланиши лозим;
- Ўзбекистонда барча соҳалар бўйича, айниқса, бухгалтерия ҳисобининг жаҳон андозаларига мос тизими қабул қилинмоқда. Бу эса халқаро андозага мос молиявий ва бошқарув таҳлили тизимини ҳам яратишни тақозо қилади;
- Бу фаннинг назариясини ўзимизда шаклланаётган бозор иқтисодиётининг хусусиятларини инобатга олган ҳолда яратиш лозим;
- Ўзбекистонда макроиқтисодий таҳлил амалий жиҳатдан объектив заруриятга айланди. Аммо, унинг назарияси ва методологияси яратилган эмас, шу туфайли келажакда макроиқтисодий таҳлилни назарий ва методологик асоси ишлаб чиқиши лозим;
- Олимлар саноат, қурилиш, транспорт, хизмат ва бошқа иқтисодиётнинг муҳим соҳалари бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратишлари керак;
- Иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашда бу фанга тегишли аҳамият бериш ва давлат таълим стандартларига ва ўқув режаларига киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Ушбу тадбирларнинг амалга ошиши мустақил давлатимизнинг мустақил фани – иқтисодий таҳлилнинг янада ривожланиши учун асос бўлади. Бу фаннинг келажакда аҳамияти кескин ошади, чунки бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил корхоналарнинг хўжалик фаолиятини чуқур ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо этади.

I.4. Турли мулкчилик шаклида иқтисодиёт субъектларини тўғри бошқаришда таҳлилнинг роли

Фан сифатида иқтисодий таҳлилнинг мазмуни энг аввало унинг бошқа амалий фанлар тизимида бажарадиган функцияларидан келиб чиқади. Ана шундай функцияларидан бири иқтисодий қонунларни таъсири характерини ўрганиш, аниқ корхона шароитида иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар қонуниятлари ва тенденцияларини белгилаш ҳисобланади.

Иқтисодий таҳлилнинг яна бир функцияси - бу жорий ва перспектив бизнес режаларни илмий жиҳатдан асослашдир. Бошқарув қарорларини ва бизнес режаларни бажарилиши ҳамда ресурслардан фойдаланиш устидан назорат қилиш ҳам иқтисодий таҳлилнинг муҳим функцияларидан бири ҳисобланади.

Иқтисодий таҳлилнинг марказий функцияларидан бири - бу илғор тажрибаларни, фан ва амалиёт ютуқларини ўрганиш асосида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятлари (резервлари)ни қидириб топишдир.

Иқтисодий таҳлилнинг навбатдаги функциялари жумласига бизнес режаларни бажариши, иқтисодиётни ривожлантиришидаги эришган даражасини ва мавжуд имкониятлардан фойдаланиши бўйича корхона фаолияти натижаларини баҳолашни киритиш мумкин.

Шунингдек, иқтисодий таҳлилнинг энг муҳим функциялари жумласига яна аниқланган резервлардан фойдаланиш бўйича тадбирлар ишлаб чиқишни ҳам киритиш мумкин.

Шундай қилиб иқтисодий таҳлилнинг мазмунини, иқтисодий қонунлар таъсири характерини, иқтисодий жараёнлар қонуниятларини ва тенденцияларини ўрганиш, жорий ва перспектив режаларни, ҳамда бошқариш қарорларини илмий асосланганлигини текшириш ва уларни бажарилишини назорат қилиш, эришилган даражани баҳолаш, фойдаланмаётган имкониятларни қидириб топиш ва улардан фойдаланиш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш ташкил қилади.

Турли мулкчиликка асосланган иқтисодиёт бозор муносабатларининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Унинг субъектлари бўлган корхоналар, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи бошқа шахслар мулкнинг эгаси ва тасарруф этувчиси сифатида маблағлардан тўғри фойдаланишдан манфаатдордирлар. Бу эса содир бўлаётган хўжалик жараёнлари ва ҳодисаларини даврий кузатишни, фаолият натижавийлигини батафсил ўрганишни ҳамда

уларни иқтисодий таҳлил қилишни талаб этади. Шу жиҳатдан корхона фаолиятини бошқаришнинг муҳим воситаси ва қуроли бўлган иқтисодий таҳлил ўта аҳамиятли ҳисобланади.

Бозор муносабатларида, мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклидан қатъий назар, корхоналарда ишлаб чиқаришни самарали ташкил этиш энг аввало тизимда бошқарув ролини оширишдан бошланади. Чунки, тўғри бошқарув воситасида корхона ўз олдидаги вазифаларни ҳал қилади ва қўйилган мақсадга эриша боради.

Корхонада бошқарув тизими ўз объекти ва субъектидан иборат бўлади.

Бошқарув объекти – бу ишлаб чиқариш, субъекти эса бошқарув таркибидир.

Корхона фаолиятини ёки ишлаб чиқаришни бошқаришда объект ва субъект бошқариладиган ва бошқарувчи кичик тизимни ташкил этади.

Уларни ҳар бири ўзига юклатилган функцияларни бажаради. Аммо, мазкур кичик тизимлар бир-бирлари билан узлуксиз ва чамбарчас алоқада бўлиб айна ҳолатда ягона тизимни ташкил қилади.

Бошқарув субъекти – бошқарув объектининг катта-кичиклиги ва ўзига хос жиҳатларидан келиб чиқиб ташкил этилади.

Лекин, бошқарув субъекти ҳар доим ишлаб чиқариш ва хўжалик жараёнларини ўзгаришига кўра объект шакли ва унга таъсир этувчи усулларни белгилайди ҳамда такомиллаштириб боради. Бошқарувчи кичик тизим бошқарув объектни тартибга солади, мақсад ва дастурларни бошқарув функциясига кўра ишлаб чиқади ва уларни назорат этади. Демак, бошқарув субъекти корхона тизимида фаол рол бажарар экан.

Яна, бошқарув субъекти бошқарувнинг етакчи функцияларини: маркетинг, режалаштириш, бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил, тартибга солиш ҳамда назорат ва аудитларни амалга оширади.

Таъкидлаш керакки, бугунги кунда корхона фаолиятининг ташкил этиш ва юритишни маркетинг қонунлари, тартиблари ва тамойилларини билмасдан туриб амалга ошириш мумкин эмас. Чунки, маркетинг илми асосида энг мақбул дастурлар ёки режалар ишлаб чиқилади.

Бошқарув тизими сифатида маркетинг фаолиятини асосий тамойиллари мазмуни қуйидаги кўринишни олади:

- ишлаб чиқаришни бозордаги талабга мос тушиши;
- бозордаги ҳолат ва корхонани ҳақиқий ишлаб чиқариш имконияти;
- харидор ва буюртмачилар талабини янада тўлароқ қондириш;
- аниқ бозорларда маҳсулот ва хизматларни кўзда тутилган ҳажмда ва белгиланган муддатда сотиш;
- ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятини узоқ муддатли рентабелли ишлашини таъминлаш;

- танлаб олинган маркетинг стратегияси ва тактикасига қатъий амал қилиш (бозор ҳолатини эътиборга олган ҳолда);
- доимо ўзгариб турувчи бозор ҳолатига ва ҳаридор талабига мослашиш.

Мазкур санаб ўтилган тамойилларга амал қилиш ва маркетинг дастурини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш бевосита аналитик ҳисоб-китоблар билан чамбарчас боғланган. Бу жараёнлар асосида жуда кўплаб иқтисодий таҳлил ишлари бажарилади. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборатдир:

- корхона иқтисодига ташқи ва ички муҳитни кўрсатадиган таъсири таҳлили;
- бозор ҳолати таҳлили (кенг кўламда, товар гуруҳлари ва алоҳида товарлар бўйича);
- истеъмочилар ва сотиб олувчилар таҳлили;
- рақобат ҳолати таҳлили;
- бозордаги баҳо ҳамда ўз баҳосини белгилаш тактикаси таҳлили;
- молиявий натижалар таҳлили;

Ўрганилган ташқи ва ички муҳит ҳамда ҳолат, мавжуд имкониятларидан келиб чиқиб корхона ишлаб чиқариш фаолияти учун жорий бизнес режаси тузилади

Бизнес режада ҳар бир элемент пухта таҳлил қилиш асосида белгиланади. Чунки, улар реал истиқболли ҳамда энг асосийси самарали бўлиши шарт.

Корхонада бизнес режа қуйидаги бўлимлардан иборат бўлади:

1. Кириш—резюм.
2. Ишлаб чиқариш мақсади—ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар рўйхати (уларнинг афзаллиги ёки фарқи бошқа ишлаб чиқарувчилар билан таққосланади).
3. Маҳсулот сотиладиган бозор ҳолатини белгилаш (зарурий маълумотлар тўплаш ва уларни таҳлил қилиш).
4. Асосий кўрсаткичлар бўйича рақобатбардошликни аниқлаш (ишлаб чиқариш ҳажми, сотиш ҳажми, маҳсулот сифати, баҳо даражаси, ўртача фойда).
5. Маркетинг стратегияси.
6. Ишлаб чиқариш режаси (ишлаб чиқариш қуввати, ҳом-ашё ресурслари, мутахассислар).
7. Ташкилий тамойиллар (ишлаб чиқариш хизмати, уларни мувофиқлаштириш, ўзаро ҳаракати ва бир-бирини назорат этиш тартиби).
8. Тижорат таваккали ва чораси.
9. Молиявий режа.
10. Молиялаштириш стратегияси.
11. Товар-материал таъминоти ва шу кабилар.

Албатта бизнес режанинг ҳар бир бўлими ҳисоб-китоб қилиниб, умумлаштирилганда корхона ишлаб чиқариш фаолиятдан оладиган фойдаси энг қуйи кўринишда тармоқда эришилган ўртача фойда меъёридан паст бўлмаслиги керак.

Кўриниб турибдики режанинг ҳар бир босқичи ҳамда унинг элементлари таҳлил асосида пухта қилиб тузилади.

Демак, ишлаб чиқилган режа воситасида қўйилган мақсадга эришиш учун бошқариладиган объектни самарали функцияси йўналиши аниқ белгиланади.

Белгиланган режаларнинг амалда қандай бажарилаётгани ёки ишлаб чиқаришни бориши тўғрисида реал аҳволни бухгалтерия ҳисоби ёрдамида ўрганилади. Бухгалтерия ҳисобида шаклланган маълумотлар пировард натижада бошқарув эҳтиёжлари учун ишлатилади. Бошқарув қарорлари эса таҳлил маълумотларига асосланади. Демак, иқтисодий таҳлил режа, бозордаги аҳвол ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида объектдаги ўзгаришни миқдор ва сифат жиҳатдан ўрганади ҳамда баҳо беради. Унинг ёрдамида йўл қўйилган камчиликлар топилади ҳамда тугатилади, объектни янада ривожлантириш йўллари белгиланади ёки самарали ишлашни таъминлайдиган йўналишга ўтказилади. Бу эса, бошқарув қарорларини нечоғлик реал қабул қилинишига асос бўлади.

Демак, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлар ҳам иқтисодий таҳлил воситасида қайта ишланар экан. Бу билан иқтисодий таҳлилнинг бошқарув фаолиятидаги ўрни янада яққолроқ кўринади.

Бошқарув жараёнида тартибга солиш функцияси – бошқарувчи субъектнинг энг мақбул бошқарув қарорларини қабул қилишда ўта муҳим ҳисобланади. Бу билан, ўрганилаётган объектга комплекс ёндашилиб, бутун бир тизимни ижобий ва салбий жиҳатлари назарда тутилган ҳолда энг мақбул чоралар ёки тадбирлар белгиланади. Натижада, бошқарув объекти фаолияти ёки дастуридаги салбий ҳолатлар тугатилади ва бошқарув дастурларига аниқлик киритилади. Мазкур ишлар бевосита иқтисодий таҳлил ёрдамида амалга оширилади. Чунки, тартибга солинаётган ҳар бир объект ҳар томонлама чуқур ўрганилади.

Бошқарувда асосий фаолиятни ишончилигини таъминлашда назорат этишнинг ҳам роли каттадир. Унинг ёрдамида фаолиятнинг бориши, уларнинг нечоғлик ҳаққонийлиги текширилади. Текшириш жараёнини сифати, ишончилиги ошириш учун таҳлилнинг усуллари, тамойилларидан фойдаланилади ва шу асосда керакли хулосалар ёзилади.

Мисол учун, корхонада аудит текширишларида молиявий ҳолат; молиявий барқарорлик; молиявий натижалар ва шу кабиларни ўрганади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган бошқарувнинг барча функциялари корхонани иқтисодий ривожланиши учун тайинланган. Бироқ,

корхонани фақатгина иқтисодий тизим деб қараш ҳам, унга бир томонлама ёндашишини келтириб чиқаради. Чунки, унинг ўзига хос моддий-техник, ижтимоий, экологик ва бошқа шу каби жиҳатлари ҳам мавжуд.

Демак, корхона тизимида моддий-техник, ижтимоий, экологик жараёнларни ҳам таҳлил этиш ундаги мазкур йўналишдаги ҳақиқий аҳвол ва унинг такомиллаштириш масалаларини ўрганади ва уларга таъсир этади.

Буларнинг натижаси эса, иқтисодий жараёнларга кўрсатган таъсири билан аниқланади.

Фикримизни умумлаштириб, шу нарсаларни айтиш мумкинки иқтисодий таҳлил корхонани бошқаришни муҳим функцияларидан биридир.

Унинг ёрдамида:

- а) бошқарув қарорларини илмий асосланиши таъминланади;
- б) мулк ва маблағлардан фойдаланишнинг муқобиллик шартларини белгилайди ва бошқарувчи улар қаторидан ўзи учун мақбул бўлган оптимал вариантларни танлайди;
- в) истиқболли бошқариш учун замин тайёрлайди.

Бозор иқтисодиёти – бозорнинг ўзига хос қонунлари, функциялари ва вазифаларини бажаришга асосланган иқтисодий муносабатларни алоҳида шаклидир. Бу жараёнда бозор муносабатларининг барча жиҳатлари, хусусиятлари амал қилади.

Бозор субъектлари яъни ишлаб чиқарувчилар ёки харидорлар, мавжуд таркиб топган тизимда талаб ва таклиф, пул муомаласи, рақобат, инқироз ва шу каби томонларга мослашиб, ўз фаолиятини амалга ошириши шарт. Бу эса уларни мазкур шароитда яшаб қолиш ёки ривожланишини таъминлайди. Акс ҳолда, улар ўзлари олдида қўйилган мақсадга эриша олмай бозор муносабатларида ўринларини йўқотадилар.

Демак, корхоналар бозордаги мавжуд ҳолатни ва ўзларидаги ички имкониятларни чуқур ўрганмай туриб фаолиятларини амалга ошира олмайдилар ёки қўйилган мақсадга эриша олмайдилар.

Бозор муносабатларида корхоналар фаолиятини бошлаши ёки давом эттиришидан олдин, даставвал унинг ва ўзининг барча ҳолат ва имкониятларини чуқур таҳлил қилишга мажбур. Натижада, таваккалчиликка асосланган, лекин айти пайтда илмий асосига эга бўлган фаолият дастури ишлаб чиқилади. Дастурга амал қилиш эса маблағлардан тўғри ва самарали фойдаланишни таъминлайди.

Бозор муносабатларини ривожланиб, тобора такомиллашиб бориши корхоналарда таҳлил қилинадиган, ўрганиладиган объектлар сонини ҳам кўпайитириб, мураккаблаштириб бормоқда. Жумладан, бозордаги инфраструктура хизматидан бошлаб то корхонадаги таъминот, ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа ҳисоб-китоблар ҳамда молиявий муносабатларгача, қиймат яратилиши ва эришилишининг

барча босқичлари ва шу кабилар улар учун таҳлил объекти бўлиб қолмоқда. Айниқса, 2009 йилдан бошланган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози иқтисодий таҳлил ишларида ҳам жиддий камчиликлар мавжудлигини ва бу борада кўплаб ишларни амалга ошириш зарурлигини кўрсатиб берди.

Маълумки, бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт ўзгарувчанлик тавсифига эга. Корхоналар ўз фаолиятини ҳар доим узлуксиз унинг талабларга мослаштириб боради. Бу жараён корхонада маркетинг тадқиқотларини ишлаб чиқиш ва унга амал қилишни талаб этади.

Демак, ташқи ва ички муҳит таъсиридан келиб чиққан ҳолда корхоналар ўз фаолиятини маркетинг йўналишида олиб боришга мажбур. Натижа эса, стратегия ва тактикани ҳамда унга мувофиқ келувчи дастурлар ва режаларни ишлаб чиқишни таъминлайди.

Бозор шароитида илмий асосда ишлаб чиқилган бизнес-режалар ҳаракат учун кўлланмадир. Режани илмий асосда бўлиши бевосита иқтисодий таҳлил ишлари билан боғлангандир. Чунки, режа кўрсаткичлари бозордаги ҳолат, ўтган йиллар тажрибаси, белгиланган меъёрлар, етакчи корхоналар ҳамда ички имкониятлар аҳволидан келиб чиқиб белгиланади.

Мазкур тадбир мулк эгалари учун ўта муҳим ҳисобланиб, маблағлардан фойдаланишда энг яхши деб танланган самарали йўналишнинг ҳар бир босқичида амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракат аниқ белгиланиб олинади. Ундан кутиладиган натижалар эса илмий асосда ҳисоб-китоб қилинади. Демак, режалаштириш ишларининг ҳар бир элементи даставвал турли усуллар билан муқобиллик асосда таҳлил этилади. Натижада эса, энг мақбул фаолият деб танлаб олинган йўналиш учун маблағлардан фойдаланишда имкон қадар самарали чора-тадбирлар илмий асосда ишлаб чиқилади.

Корхоналар ишлаб чиқариш ва тижорат ишларини амалга ошира бошлаганида ҳақиқий маълумотлар олиниб уни режа кўрсаткичлари билан таққосланиб кўрилади. Бу билан режанинг нақадар реаллигига баҳо берилади, юзага келган ижобий ёки салбий ҳолатлар аниқланади ҳамда қай даражада имкониятлар кўзда тутилгани ўрганилади. Ҳақиқий маълумотлар бевосита бозордаги ҳолат билан ҳам боғланади. Бозордаги ўзгаришлар ва уларнинг корхона фаолиятига ижобий ёки салбий таъсирини тезкорлик билан таҳлил қилинади. Шу асосда тегишли чора-тадбирлар белгиланади.

Демак, бозор шароитида иқтисодий таҳлил воситасида барча жараёнлар аниқ фактлар билан аналитик усулда таҳлил қилиниб, уларни синтез йўли билан умумлаштириб тегишли қарорлар қабул қилинади ҳамда корхона фаолиятига таъсир ўтказилади.

Албатта, иқтисодий таҳлил бозор шароитида фақатгина ҳақиқий ҳолатни ўрганиб уни ижобий томонга ўзгартириш вазифасини бажарибгина қолмайди. Балки унинг воситасида корхона фаолияти

билан қизиқувчи ташқи шахслар учун ҳам зарур бўлган маълумотлар тайёрланади. Бу билан корхонани молиявий ҳолати ҳамда иқтисодий имконияти тўғрисида ҳам тўла тасаввур хосил қилинади. Натижа эса, корхонага кўплаб ҳамкорлар жалб қилиниш имконияти ошади.

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Аммо, кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташқи бозорда битимлар тузиш ҳуқуқини қўлга киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига тайёр эмасликлари аён бўлиб қолди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фақат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланиш зарур бўлади. Самарали бошқаришда энг муҳими ахборот ва ундан фойдалана билишдир.

Иқтисодий ахборотлар билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири уни таҳлил қилишдир. Таҳлил давомида хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиқаришда асос бўладиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Иқтисодий таҳлилнинг икки хил йўналишини кўрсатиш мумкин:

1. Саноат корхоналарининг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш;
2. Иқтисодиёт тармоқларининг бошқа тармоқларини таҳлил қилиш.

Бунда иқтисодий районлар, ҳудудлар ва бутун иқтисодиёт тармоқларини таҳлил қилиш тушунилади. Шунини айтиш керакки, иқтисодиёт тармоқларини таҳлил қилиш иқтисодий фанлар мажмуасида мустақил ўрин олмаган бўлиб, у сиёсий иқтисод ва тармоқлар иқтисодиёти курсларида ўрганилади. Холбуки, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш иқтисодий фанлар қаторидан ўзига хос мустақил ўрин олган.

Ҳозирги шароитда мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётини жадаллаштиришда, иқтисодиётдаги ноқулай йўналишларни тез бартараф этишда иқтисодиётни бошқаришни тубдан қайта ислоҳ қилишни жадаллаштириш биринчи навбатдаги вазифадир. Иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари иқтисодиётни бошқаришни қайта қуришнинг моҳияти ва уни амалга ошириш тамойиллари билан бевосита белгиланади. Иқтисодиётни бошқаришни тубдан қайта қуришнинг моҳияти – барча даражаларда асосан маъмурий раҳбарлик усуллари билан иқтисодий усулларга, манфаатлар орқали бошқаришга, бошқаришни кенг демократиялашга, инсон омилини бутун чоралар билан кучайтиришга ўтишдир. Ҳозирги босқичда туб ислохотни амалга ошириш бозор иқтисодиёти

афзалликларини мумкин қадар тўлароқ рўёбга чиқариш имконини берадиган яхлит, самарали ва эпчил бошқариш системасини вужудга келтиришни тақозо қилади.

Хўжалик фаолиятини муваффақиятли бошқариш кўпгина таъсир этувчи омилларга, шартларга ва ҳолатларга боғлиқ бўлади. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, корхоналар фаолиятини бошқаришда бошқарув функцияси асосий мавқеини эгаллайди, шу билан бирга таҳлил ҳам. Ушбу функцияларнинг тўлиқ фаолияти ва даражаси кўп жиҳатдан уларнинг услубиятига боғлиқлиги билан, бундан ташқари бошқарув объектида фаннинг предметини ўз вақтида аниқ тушуниши билан ажралиб туради.

Бизга маълумки, одатда ҳар қандай фан ўз предмети орқали объектив борлиқнинг қайсидир томонлари ва қисмларини тушуна олади. Айнан битта объектни турли хил фанлар ўзининг ихтисослик томонларидан ёки алоқаларидан келиб чиқиб турлича қараши мумкин. Кўриниб турганидек, хўжалик фаолияти ўзининг мазмуни ва структураси жиҳатидан мураккаб объект эканлиги билан ажралиб туради.

Шу сабабли корхоналарнинг хўжалик фаолиятини кўпгина иқтисодий фанлар ҳамда бошқа фанлар ўрганиши мумкин.

Ҳар бир фан жамият, табиат ва идроклаш, тараққиёт ҳақида маълум бир билим беради. Бундай билим беришда ёки ўрганишда табиат ва жамиятни ривожлантиришдаги умумий қонуниятларига, тамойилларига амал қилади.

Иқтисодий таҳлил ҳам аниқ фан сифатида қуйидагилар ҳақида махсус билим беради:

- Иқтисодий жараён, ҳодиса ва воқеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташқи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боғлиқ ҳолда ўрганиш;

- Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва холисона баҳо бериш;

- Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, рақамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш;

- Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш;

- Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш.

Молиявий ва бошқарув таҳлилида ўрганилаётган ҳодиса ёки жараён майдадан-йирикка, оддийдан мураккабга ёки аксинча ўрганилади, ҳамда умумий бирлиги ва бир-бири билан ўзвий боғланиши эътиборга олинади. Демак, хўжалик фаолиятини таҳлили фирмаларнинг иқтисодий фаолиятини объектив ва субъектив омилларни эътиборга олиб ўрганади.

Турли мулкчилик тизимига асосланган иқтисод бозор механизмининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Унинг субъектлари бўлган корхона ва ташкилотлар, алоҳида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи субъектлар мулкнинг эгаси ва тасарруф этувчиси сифатида уни тўғри бошқаришдан манфаатдордирлар, бу эса, албатта, содир бўлаётган хўжалик жараёнлари ва ҳодисаларини даврий кузатишни, фаолият натижавийлигини батафсил ўрганишни иқтисодий таҳлил қилишни талаб этади. Шу жиҳатдан корхона (фирма) фаолиятини бошқаришнинг муҳим воситаси ва қуроли бўлган иқтисодий таҳлил ўта аҳамиятли ҳисобланади.

1.5. Иқтисодий таҳлилнинг асосий тамойиллари (принциплари)

Маълумки, аналитик тадқиқотлар, унинг натижалари ва улардан ишлаб чиқаришни бошқаришда фойдаланиш маълум талабларга жавоб бериши керак. Бу талаблар аналитик тадқиқотларни ўтказишга ўз таъсирини кўрсатади албатта. Иқтисодий таҳлилни ташкил қилиш, ўтказиш ва унинг натижаларини амалда фойдаланишда уларга катъий риоя қилиниши шарт.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини таҳлил қилиш натижасига асосланиб илмий асосланган қарорлар қабул қилинади ва у туфайли бошқарув системаси бошқариладиган объектнинг фаолиятини заруриятга қараб ўзгартиради. Қабул қилинган қарор бошқарув жараёнининг асосидир. Янги хўжалик йили учун ишлаб чиқилган режа бу корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган қарордир. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш жараёнида корхонада қабул қилинган бизнес режаларнинг асосланганлиги текширилади, режада кўзда тутилмаган имкониятлар аниқланади. Молиявий ва бошқарув таҳлили режалаштириш даражасини талаб даражасига кўтаради, уни яна ҳам илмий асосланганлик даражасини таъминлайди. Шунинг учун ҳам режалаштириш билан таҳлил ўртасидаги боғлиқлик аниқ кўриниб туради. Бизнес режа тузиш корхона фаолиятининг таҳлили билан бошланади ва яқунланади. Бизнес режанинг аниқ ва пухта ишлаб чиқилиши корхоналарнинг иқтисодий ривожланишига замин яратиб беради.

Табиат ва жамиятдаги воқеликни ўрганувчи ва уларнинг тадқиқ қилиш объекти деб қаровчи алоҳида фаннинг ўзи амал қиладиган тамойиллари мавжуд бўлади. Тамойиллар ўрганиладиган объектни бир бутунлиги, реаллиги ва воқелигини тавсифлайди.

Шу жиҳатдан таҳлилнинг ҳам иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда ўзи амал қиладиган тамойиллари бор. Мазкур тамойиллар таҳлил фани объектларни объективлигини, мантиқлилигини, шакл-

мазмунини, миқдор-сифатини ва шу каби жиҳатларни тавсифлаб реал воқеликни ягона тушунчасини ҳосил қилади.

Бу тамойилларнинг халқаро ва миллий ҳисоб андозалари асосида қуйидаги шаклларини айтиб ўтиш мумкин (2-жадвал).

2-жадвал

Иқтисодий таҳлил фанининг тамойиллари

Тамойиллар	Мазмуни
1	2
Тизилмалилик	Таҳлил этилаётган объект алоҳида бир бутун тизилма ёки тизилманинг элементи деб қаралади.
Ишончлилик	Олинган маълумотларда хато йўқлиги ва ҳаққоний эканлиги, реаллиги
Таққосланувчанлик	Кўрсаткичлар таққосланувчанлиги, уларнинг бир асосли тарзда турли даврлар ва бошқа корхоналар фаолияти тўғрисидаги худди шундай маълумотлар билан қиёсий ўрганиш
Бетарафлилик	Ахборот фойдаланувчиларнинг бир гуруҳининг зарари ҳисобига бошқа гуруҳлар манфаатларининг қондиришнинг ўринсизлиги
Даврийлик	Олинган маълумотларнинг даврий оралиғи, хўжалик фаолияти тўғрисидаги маълумотлар билан вақти билан таъминлаб туриш
Пулли баҳолаш	Барча активлар, капитал ва мажбуриятларнинг сўмда ифода этилиши
Ҳисобга олиш	Даромад ва ҳаражатларнинг юзага чиқиш вақти, ўрни ва марказлари бўйича ҳисобга олиниши
Мазмуннинг шаклдан устунлиги	Маълумотларнинг ҳисоб ва ҳисоботдаги ҳуқуқий шаклида унинг моҳияти ва иқтисодий воқелиги бўйича ҳисобга олишдаги ифодасини устунлиги
Аниқ баҳолаш	Активлар ва фойданинг жорий давр бозор нархларида қайта ифодаланиши

Узлуксизлик	Корхона хўжалик фаолияти юзасидан барча жараёнларни ўз якунига қадар ҳисобда узлуксиз акс эттирилиши
Иқтисодий таҳлилга давлат манфаати нуқтаи назаридан ёндошиш	Иқтисодий ҳодисаларни, хўжалик жараёнлари натижаларини баҳолашда давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, экологик ва халқаро сиёсатларини ва қонунчиликларини инобатга олиши
Илмийлик	Диалектик билиш назариясига асосланиши, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг иқтисодий қонунлари талабларини ҳисобга олиши, фан-техника тараққиёти ютуқларини, илғор тажрибаларни ва иқтисодий тадқиқотнинг энг янги усулларини ҳисобга олиши
Комплекслилик	Таҳлил қилайнаётган объектнинг барча бирликлари, звенolari ва томонларини ҳисобга олиш ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқликларини атрофлича ўрганилиши
Таъсирчанлик	Ишлаб чиқариш жараёнларининг боришига, унинг натижаларига бевосита аралашини, резервларни, йўл қўйилган хато ва камчиликларни қидириб топишга бевосита таъсир кўрсатиши
Оперативлик (тезкорлик)	Иқтисодий таҳлилни ўтказиш, қарорлар қабул қилиш ва уларни амалиётга жорий қилишда аниқ ва тезкорликни тақозо қилиниши
Самарадорлиги	Таҳлилни ўтказиш учун кетган сарф-харажатлар бир неча баробар қопланиши кераклиги (ўзини оқлаши)
Бошқа тамойиллар

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- фаннинг шаклланиши;
- фаннинг ривожланиш тарихи;
- Ўзбекистонда фаннинг ривожланиши;
- таҳлил сўзининг мазмуни;
- иқтисодий таҳлилининг асосий тамойиллари (принциплари).

Такрорлаш учун саволлар:

1. Таҳлилнинг фан сифатида шаклланиш тарихи қайси даврга тўғри келади?
2. Фаннинг ривожланишига республикамиз олимларидан кимлар ўз ҳиссасини қўшган?
3. Таҳлил сўзининг иқтисодий мазмуни нимадан иборат?
4. Иқтисодий таҳлилнинг объектига нималар киради?
5. Иқтисодий таҳлилнинг субъектлари кимлар?
6. Фаннинг асосий принциплари (тамойиллари)ни санаб ўтинг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар:

1-топшириқ

Билиш назарияси ва иқтисодий таҳлил тўғрисидаги хорижий ва республикамиз иқтисодчи олимларининг қарашларини мустақил равишда ўрганиб чиқинг ва фикрларингизни билдиринг.

2-топшириқ

Иқтисодий таҳлилнинг макро ва микро даражага бўлиниши ва таҳлил объектларини ҳам ушбу даражаларга бўлиб ўрганишнинг сабабларини изоҳлаб беринг.

3-топшириқ

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий таҳлилни ривожлантириш истиқболларини кўрсатиб беринг.

Тест саволлари:

#1. Таҳлил сўзининг луғавий мазмуни нимани англатади?

- A) “таҳлил” лотинча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- B) “таҳлил” французча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- C) “таҳлил” грекча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- D) “таҳлил” инглизча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;

#2.Ўзбекистон Республикасида хўжалик субъектларининг йиллик молиявий ҳисобот шаклларига қайси шакллар киритилган?

- A) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот, ишлаб чиқариш қарорлари тўғрисидаги ҳисобот;
- B) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот;
- C) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот;
- D) Бухгалтерия баланси, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот, Меҳнат ҳисоботи.

#3.Иқтисодий таҳлил га бўлинади.

- A) Молиявий ва бошқарув;
- B) Махсус ва иқтисодий;
- C) Умумий ва иқтисодий;
- D) Ижтимоий ва иқтисодий;

#4.Молиявий таҳлил ... га бўлинади.

- A) Ички ва ташқи;
- B) Умумий ва ички;
- C) Тармоқлараро ва тармоқ ичидаги;
- D) Асосли ва асоссиз;

#5. Иқтисодий таҳлил фани объекти бўлиб нима ҳисобланади?

- A) Корхоналар, ишлаб чиқариш бирлашмалари, цехлар, участкалар;
- B) Иқтисодий туманлар;
- C) Халқ хўжалиги;
- D) Тармоқлар.

#6.Иқтисодий таҳлил фанини пировард мақсади нима?

- A) Хўжалик резервини топиш ва улардан тўла-тўқис фойдаланиш;
- B) Маҳсулот таннархини ҳисоблаш;
- C) Меҳнат унумдорлигини аниқлаш;
- D) Асосий воситалардан самарали фойдаланиш;

#7.Таҳлилнинг энг асосий тамойиллари қайси жавобда тўлиқ акс эттирилган?

- A) Ишончилилик, Бетарафлилик, Даврийлик, Таққосланувчанлик, Пулли баҳолаш, Ҳисобга олиш, Аниқ баҳолаш;
- B) Тизилмалилик, Ишончилилик, Бетарафлилик, Даврийлик, Таққосланувчанлик, Пулли баҳолаш, Ҳисобга олиш, Мазмуннинг шаклдан устунлиги, Аниқ баҳолаш, Узлуксизлик;
- C) Таҳлил дастурини тузиб олишлик, Тизилмалилик, Ишончилилик, Бетарафлилик, Даврийлик, Таққосланувчанлик;
- D) Тизилмалилик, Ишончилилик, Бетарафлилик, Даврийлик, Таққосланувчанлик, Мазмуннинг шаклдан устунлиги, Аниқ баҳолаш, Узлуксизлик;

II.1. Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида иқтисодий таҳлилнинг мазмуни

Бозор иқтисодиёти – бозорнинг ўзига хос қонунлари, функциялари ва вазифаларини бажаришга асосланган иқтисодий муносабатларни алоҳида шаклидир. Бу жараёнда бозор муносабатларининг барча жиҳатлари, хусусиятлари амал қилади.

Бозор субъектлари яъни ишлаб чиқарувчилар ёки харидорлар, мавжуд таркиб топган тизимда талаб ва таклиф, пул муомаласи, рақобат, инқироз ва шу каби томонларга мослашиб, ўз фаолиятини амалга ошириши шарт. Бу эса уларни мазкур шароитда яшаб қолиш ёки ривожланишини таъминлайди. Акс ҳолда, улар ўзлари олдида кўйилган мақсадга эриша олмай бозор муносабатларида ўринларини йўқотадилар.

Демак, корхоналар бозордаги мавжуд ҳолатни ва ўзларидаги ички имкониятларни чуқур ўрганмай туриб фаолиятларини амалга ошира олмайдилар ёки кўйилган мақсадга эриша олмайдилар.

Бозор муносабатларида корхоналар фаолиятини бошлаши ёки давом эттиришидан олдин, даставвал унинг ва ўзининг барча ҳолат ва имкониятларини чуқур таҳлил қилишга мажбур. Натижада, таваккалчиликка асосланган, лекин айти пайтда илмий асосига эга бўлган фаолият дастури ишлаб чиқилади. Дастурга амал қилиш эса маблағлардан тўғри ва самарали фойдаланишни таъминлайди.

Бозор муносабатларини ривожланиб, тобора такомиллашиб бориши корхоналарда таҳлил қилинадиган, ўрганиладиган объектлар сонини ҳам кўпайитириб, мураккаблаштириб бормоқда. Жумладан, бозордаги инфраструктура хизматидан бошлаб то корхонадаги таъминот, ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа ҳисоб-китоблар ҳамда молиявий муноса-батларгача, қиймат яратилиши ва эришилишининг барча босқичлари ва шу кабилар улар учун таҳлил объекти бўлиб қолмоқда. Айниқса, 2009 йилдан бошланган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози иқтисодий таҳлил ишларида ҳам жиддий камчиликлар мавжудлигини ва бу борада кўплаб ишларни амалга ошириш зарурлигини кўрсатиб берди.

Маълумки, бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт ўзгарувчанлик тавсифига эга. Корхоналар ўз фаолиятини ҳар доим узлуксиз унинг талабларга мослаштириб боради. Бу жараён корхонада маркетинг тадқиқотларини ишлаб чиқиш ва унга амал қилишни талаб этади.

Демак, ташқи ва ички муҳит таъсиридан келиб чиққан ҳолда корхоналар ўз фаолиятини маркетинг йўналишида олиб боришга мажбур. Натижа эса, стратегия ва тактикани ҳамда унга мувофиқ келувчи дастурлар ва режаларни ишлаб чиқишни таъминлайди.

Бозор шароитида илмий асосда ишлаб чиқилган бизнес-режалар ҳаракат учун қўлланмадир. Режани илмий асосда бўлиши бевосита иқтисодий таҳлил ишлари билан боғлангандир. Чунки, режа кўрсаткичлари бозордаги ҳолат, ўтган йиллар тажрибаси, белгиланган меъёрлар, етакчи корхоналар ҳамда ички имкониятлар аҳволидан келиб чиқиб белгиланади.

Мазкур тадбир мулк эгалари учун ўта муҳим ҳисобланиб, маблағлардан фойдаланишда энг яхши деб танланган самарали йўналишнинг ҳар бир босқичида амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракат аниқ белгиланиб олинади. Ундан кутиладиган натижалар эса илмий асосда ҳисоб-китоб қилинади. Демак, режалаштириш ишларининг ҳар бир элементи даставвал турли усуллар билан муқобиллик асосда таҳлил этилади. Натижада эса, энг мақбул фаолият деб танлаб олинган йўналиш учун маблағлардан фойдаланишда имкон қадар самарали чора-тадбирлар илмий асосда ишлаб чиқилади.

Корхоналар ишлаб чиқариш ва тижорат ишларини амалга ошира бошлаганида ҳақиқий маълумотлар олиниб уни режа кўрсаткичлари билан таққосланиб кўрилади. Бу билан режанинг нақадар реаллигига баҳо берилади, юзага келган ижобий ёки салбий ҳолатлар аниқланади ҳамда қай даражада имкониятлар кўзда тутилгани ўрганилади. Ҳақиқий маълумотлар бевосита бозордаги ҳолат билан ҳам боғланади. Бозордаги ўзгаришлар ва уларнинг корхона фаолиятига ижобий ёки салбий таъсирини тезкорлик билан таҳлил қилинади. Шу асосда тегишли чора-тадбирлар белгиланади.

Демак, бозор шароитида иқтисодий таҳлил воситасида барча жараёнлар аниқ фактлар билан аналитик усулда таҳлил қилиниб, уларни синтез йўли билан умумлаштириб тегишли қарорлар қабул қилинади ҳамда корхона фаолиятига таъсир ўтказилади.

Албатта, иқтисодий таҳлил бозор шароитида фақатгина ҳақиқий ҳолатни ўрганиб уни ижобий томонга ўзгартириш вазифасини бажарибгина қолмайди. Балки унинг воситасида корхона фаолияти билан қизиқувчи ташқи шахслар учун ҳам зарур бўлган маълумотлар тайёрланади. Бу билан корхонани молиявий ҳолати ҳамда иқтисодий имконияти тўғрисида ҳам тўла тасаввур ҳосил қилинади. Натижа эса, корхонага кўплаб ҳамкорлар жалб қилиниш имконияти ошади.

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Аммо, кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташқи бозорда битимлар тузиш ҳуқуқини қўлга

киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига тайёр эмасликлари аён бўлиб қолди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фақат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланиш зарур бўлади. Самарали бошқаришда энг муҳими ахборот ва ундан фойдалана билишдир.

Иқтисодий ахборотлар билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири уни таҳлил қилишдир. Таҳлил давомида хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиқаришда асос бўладиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Иқтисодий таҳлилнинг икки хил йўналишини кўрсатиш мумкин:

1. Саноат корхоналарининг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш;
2. Иқтисодиёт тармоқларининг бошқа тармоқларини таҳлил қилиш.

Бунда иқтисодий районлар, ҳудудлар ва бутун иқтисодиёт тармоқларини таҳлил қилиш тушунилади. Шунини айтиш керакки, иқтисодиёт тармоқларини таҳлил қилиш иқтисодий фанлар мажмуасида мустақил ўрин олмаган бўлиб, у сиёсий иқтисод ва тармоқлар иқтисодиёти курсларида ўрганилади. Холбуки, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш иқтисодий фанлар қаторидан ўзига хос мустақил ўрин олган.

Ҳозирги шароитда мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётини жадаллаштиришда, иқтисодиётдаги ноқулай йўналишларни тез бартараф этишда иқтисодиётни бошқаришни тубдан қайта ислоҳ қилишни жадаллаштириш биринчи навбатдаги вазифадир. Иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари иқтисодиётни бошқаришни қайта қуришнинг моҳияти ва уни амалга ошириш тамойиллари билан бевосита белгиланади. Иқтисодиётни бошқаришни тубдан қайта қуришнинг моҳияти – барча даражаларда асосан маъмурий раҳбарлик усуллари билан иқтисодий усулларга, манфаатлар орқали бошқаришга, бошқаришни кенг демократиялашга, инсон омилини бутун чоралар билан кучайтиришга ўтишдир. Ҳозирги босқичда туб ислохотни амалга ошириш бозор иқтисодиёти афзалликларини мумкин қадар тўлароқ рўёбга чиқариш имконини берадиган яхлит, самарали ва эпчил бошқариш системасини вужудга келтиришни тақозо қилади.

Хўжалик фаолиятини муваффақиятли бошқариш кўпгина таъсир этувчи омилларга, шартларга ва ҳолатларга боғлиқ бўлади. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, корхоналар фаолиятини бошқаришда бошқарув функцияси асосий мавқеини эгаллайди, шу билан бирга таҳлил ҳам. Ушбу функцияларнинг тўлиқ фаолияти ва даражаси кўп жиҳатдан уларнинг услубиятига боғлиқлиги билан, бундан ташқари бошқарув

объектида фаннинг предметини ўз вақтида аниқ тушуниши билан ажралиб туради.

Бизга маълумки, одатда ҳар қандай фан ўз предмети орқали объектив борлиқнинг қайсидир томонлари ва қисмларини тушуна олади. Айнан битта объектни турли хил фанлар ўзининг ихтисослик томонларидан ёки алоқаларидан келиб чиқиб турлича қараши мумкин. Кўриниб турганидек, хўжалик фаолияти ўзининг мазмуни ва структураси жиҳатидан мураккаб объект эканлиги билан ажралиб туради.

Шу сабабли корхоналарнинг хўжалик фаолиятини кўпгина иқтисодий фанлар ҳамда бошқа фанлар ўрганиши мумкин.

Ҳар бир фан жамият, табиат ва идроклаш, тараққиёт ҳақида маълум бир билим беради. Бундай билим беришда ёки ўрганишда табиат ва жамиятни ривожлантиришдаги умумий қонуниятларига, тамойилларига амал қилади.

Иқтисодий таҳлил ҳам аниқ фан сифатида қуйидагилар ҳақида махсус билим беради:

- Иқтисодий жараён, ҳодиса ва воқеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташқи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боғлиқ ҳолда ўрганиш;

- Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва холисона баҳо бериш;

- Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, рақамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш;

- Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш;

- Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш.

Молиявий ва бошқарув таҳлилида ўрганилаётган ҳодиса ёки жараён майдадан-йирикка, оддийдан мураккабга ёки аксинча ўрганилади, ҳамда умумий бирлиги ва бир-бири билан ўзвий боғланиши эътиборга олинади. Демак, хўжалик фаолиятини таҳлили фирмаларнинг иқтисодий фаолиятини объектив ва субъектив омилларни эътиборга олиб ўрганади.

Турли мулкчилик тизимига асосланган иқтисод бозор механизмнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Унинг субъектлари бўлган корхона ва ташкилотлар, алоҳида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи субъектлар мулкнинг эгаси ва тасарруф этувчиси сифатида уни тўғри бошқаришдан манфаатдордирлар, бу эса, албатта, содир бўлаётган хўжалик жараёнлари ва ҳодисаларини даврий кузатишни, фаолият натижавийлигини батафсил ўрганишни иқтисодий таҳлил қилишни талаб этади. Шу жиҳатдан корхона (фирма) фаолиятини

бошқаришнинг муҳим воситаси ва қуроли бўлган иқтисодий таҳлил ўта аҳамиятли ҳисобланади.

Белгиланган режаларнинг амалда қандай бажарилаётгани ёки ишлаб чиқаришни бориши тўғрисида реал аҳволни бухгалтерия ҳисоби ёрдамида ўрганилади. Бухгалтерия ҳисобида шаклланган маълумотлар пировард натижада бошқарув эҳтиёжлари учун ишлатилади. Бошқарув қарорлари эса таҳлил маълумотларига асосланади. Демак, иқтисодий таҳлил режа, бозордаги аҳвол ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида объектдаги ўзгаришни миқдор ва сифат жиҳатдан ўрганади ҳамда баҳо беради. Унинг ёрдамида йўл қўйилган камчиликлар топилади ҳамда тугатилади, объектни янада ривожлантириш йўллари белгиланади ёки самарали ишлашни таъминлайдиган йўналишга ўтказилади. Бу эса, бошқарув қарорларини нечоғлик реал қабул қилинишига асос бўлади.

Демак, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлар ҳам иқтисодий-таҳлил воситасида қайта ишланар экан. Бу билан таҳлилнинг бошқарув фаолиятини тўғри эканлиги ва унинг моҳияти янада яққолроқ кўринади.

Бошқарув жараёнида тартибга солиш функцияси – бошқарувчи субъектнинг энг мақбул бошқарув қарорларини қабул қилишда ўта муҳим ҳисобланади. Бу билан, ўрганилаётган объектга комплекс ёндашилиб, бутун бир тузилмани ижобий ва салбий жиҳатлари назарда тутилган ҳолда энг мақбул чоралар ёки тадбирлар белгилинади. Натижада, бошқарув объекти фаолияти ёки дастуридаги салбий ҳолатлар тугатилади ва бошқарув дастурларига аниқлик киритилади. Мазкур ишлар бевосита иқтисодий таҳлил ёрдамида амалга оширилади. Чунки, тартибга солинаётган ҳар бир объект ҳар томонлама чуқур ўрганилади.

Бошқарувда асосий фаолиятни ишончилигини таъминлашда назорат этишнинг ҳам роли каттадир. Унинг ёрдамида фаолиятнинг бориши, уларнинг нечоғлик ҳаққонийлиги текширилади. Текшириш жараёнини сифати, ишончилиги ошириш учун таҳлилнинг усуллари, тамойилларидан фойдаланилади ва шу асосда керакли хулосалар ёзилади.

Мисол учун, корхонада аудит текширишларида молиявий ҳолат; барқарорлик; натижалар ва шу кабиларни ўрганади.

Айтиб ўтилган барча бошқарув функциялари корхонани иқтисодий ривожланиши учун тайинланган. Бироқ, корхонани фақатгина иқтисодий тузилма деб қараш ҳам, унга бир томонлама ёндошишни келтириб чиқаради. Чунки, унинг ўзига ҳос ижтимоий, экологик ва бошқа шу каби жиҳатлари ҳам мавжуд.

Демак, корхона тузилмасида ижтимоий, экологик жараёнларни ҳам таҳлил этиш ундаги мазкур йўналишдаги ҳақиқий аҳвол ва унинг такомиллаштириш масалаларини ўрганади ва уларга таъсир этади.

Буларнинг натижаси эса, иқтисодий жараёнларга кўрсатган таъсири билан аниқланади.

Фикримизни умумлаштириб, шу нарсаларни айтиш мумкинки иқтисодий таҳлил корхонани бошқаришнинг муҳим функцияларидан биридир.

Унинг ёрдамида:

- а) бошқарув қарорларини илмий асосланиши таъминланади;
- б) мулк ва маблағлардан фойдаланишнинг муқобиллик шартларини белгилайди ва бошқарувчи улар қаторидан ўзи учун мақбул бўлган оптимал вариантларни танлайди;
- в) истиқболли бошқариш учун замин тайёрлайди.

II.2. Иқтисодий таҳлил фанининг предмети

Республикамизда рақобатдош иқтисодиётни шакллантириш жараёнида корхоналарнинг янада ривожланиши бевосита уларни бошқариш тизимига боғлиқдир. Иқтисодиётида корхоналар фаолиятини самарали бошқариш учун эса улар фаолиятини муттасил ўрганиб, таҳлил қилиб туриш кун тартибидаги асосий масалалардан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам барча бошқарув бўғинларида иқтисодий таҳлил муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, иқтисодий таҳлил воситасида ахборотлар ҳамда маълумотлар ўрганилиб, қайта ишланиб жамият ҳамда алоҳида олинган корхоналарнинг фаолияти тезкорлик билан йўлга солиб турилади.

Фан - техника янгликлари асосида ишлаб чиқаришни янги техника ҳамда технология билан таъминлаш, модернизация қилинган ишлаб чиқариш имкониятларидан жадал фойдаланиш, бошқарув тизимини, хўжалик механизминини замонавий усуллар ҳамда янги инновацион ғоялар билан такомиллаштириш негизида иқтисодиётни ривожлантириш ҳамда шу асосда халқимизнинг фаровонлигини янада юксалтириш ҳозирги даврда олдимизда турган долзарб вазифалардир. Бу вазифаларни муваффақиятли бажариш учун саноат корхоналарининг фаолиятини ҳар томонлама ҳамда мунтазам тарзда иқтисодий таҳлил қилиш даркор.

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида иқтисодий таҳлил жараёнида ўрганилаётган ҳодиса ёки жараён майдадан-йирикка, оддийдан-мураккабга ёки аксинча, умумийликдан энг кичик омилга қадар ўрганади ҳамда умумий бирлиги ва бир-бири билан узвий боғланиши эътиборга олинади. Демак, иқтисодий таҳлил фани фирма ва корхоналарнинг иқтисодий – ижтимоий фаолиятини объектив ва субъектив омилларни эътиборга олган ҳолда ўрганади.

Фаннинг предмети дейилганда, шу фан нимани ўргатади деган саволга жавоб бериши лозим бўлади. Ҳар қандай мустақил фан ўзининг предметиға эга. «Иқтисодий таҳлил» фанининг предметиға

кенг маънода қарайдиган бўлсак, у иқтисодий фан сифатида таҳлил қилинаётган объект хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини ўз ичига олади. Лекин ҳар бир иқтисодий фан ўзига хос хусусиятга, ўзи ўрганадиган предметига эга. Бу фақат шу фанга хос бўлиб, имкони борича бошқа фанларда такрорланмаслиги лозим. Бу талаб шу фаннинг мустақил фан сифатида фаолият кўрсатиши учун асосий шартлардан бири ҳисобланади.

«Иқтисодий таҳлил» фанининг предмети том маънода таҳлил қилинаётган объектнинг хўжалик фаолиятидир. Аммо, «Бошқарув ҳисоби», «Молиявий ҳисоб», «Статистика», «Молия», «Аудит», «Маркетинг», «Менежмент» каби фанларнинг ҳам предмети кенг маънода хўжалик фаолиятидир. Бу фанлар ҳам хўжалик фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий – иқтисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини ўргатади. Демак, ҳар бир фаннинг, шу жумладан, «Иқтисодий таҳлил» фанининг ўзига хос ва мос жиҳатини, унга тегишли предметини аниқлаб олиш лозим.

Таҳлил фани хўжалик фаолиятида содир бўлаётган барча ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига олади. Аммо, бу жараёнларнинг содир бўлиш пайтини эмас, балки унинг натижасини ўрганади, объектда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар унинг бизнес режасида кўзда тутилган маълумотга асосланса, жараённинг содир бўлишини қонуний жиҳатдан ҳужжатлаштириш билан «Бошқарув ҳисоби», «Молиявий ҳисоб» ва «Статистика» каби фанлар шуғулланади. Шу жараёнларнинг натижаси маълум даврларда (ой, чорак, йил) жамланиб борилади ва турли ҳисоботларда ўз аксини топади. Таҳлил эса айнан ана шу тузилган ҳисоботларга, жамланган ҳужжатларга асосланади.

«Иқтисодий таҳлил» фанининг предмети ҳақида турли иқтисодий адабиётларда иқтисодчи олимларнинг қарашлари турлича талқин этилган. Масалан, иқтисодчи олим М.Қ.Пардаев таҳлилнинг предметига қуйидагича таъриф берган: «таҳлил фанининг предмети, хўжалик фаолиятида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар таъсирида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими орқали унинг ҳолатига баҳо бериш ва яхшилаш йўлларини ишлаб чиқишни ўрганишдан иборатдир».

Ушбу олимнинг фикрларига қўшилган ҳолда, биз ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида «Иқтисодий таҳлил» фанининг предметига қуйидагича таъриф беришни лозим деб топдик.

«Иқтисодий таҳлил» фанининг предмети деб – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳакозоларнинг молиявий-хўжалик жараёнларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, тўлов қобилияти, рақобатга чидамли бўлиб фаолият кўрсатиши учун зарур техник, ташкилий,

моддий, молиявий, инновацион бойликларидан оқилона фойдаланаётганлигига баҳо беришга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади».

Бошқача айтганда таҳлил объектив ва субъектив омиллар таъсири остида содир бўлган ва бўлаётган жараёнларнинг ҳолати ва характери ҳамда уларнинг натижаларини ўзаро боғлиқликда ўрганади.

Иқтисодий таҳлилнинг предметида омиллар асосий ўринни эгаллайди, чунки корхоналарнинг хўжалик фаолиятида юзага келган ва келаётган ҳодиса ва жараёнлар ўз-ўзидан содир бўлмайди, улар қандайдир объектив ва субъектив омиллар таъсири остида юзага келади. Объектив ва субъектив омилларнинг таъсирини бошқа фанлар ўрганмайди, фақат буларнинг таъсири иқтисодий таҳлилда ўрганилади, шунинг учун ҳам иқтисодий таҳлил фани предметининг негизида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар ва уларнинг таъсирини ўрганиш бежиз қайд қилинган эмас.

Фаннинг предмети таърифидан шу нарса кўринадики, иқтисодий таҳлил корхоналарнинг хўжалик жараёнлари ва бошқа фаолиятлари ҳамда уларнинг яқуний молиявий натижаларини ўрганади. Корхоналардаги хўжалик жараёнлари асосий фаолият, уларни ташкил этиш ҳамда юритиш билан боғлиқ бўлган барча ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қамраб олади. Корхонанинг бошқа фаолиятларини хўжалик жараёнлари билан биргаликда амалга ошириладиган молиявий ҳамда инвестиция фаолияти, солиқ тўловлари каби муносабатлар ташкил этади. Иқтисодий таҳлилда корхона иқтисоди фақат динамик ҳолатда эмас, балки статик тарзда ҳам ўрганилади.

Корхона фаолиятида объектив ва субъектив омиллар таъсирида юзага келган хўжалик жараёнлари мазмуни қуйидагича изоҳланади.

Таҳлилнинг предметини ўрганишда фақат содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан чекланиб қолиш мутлақо етарли бўлмас эди. Таҳлилдан мақсад мавжуд натижага одилонга баҳо бериш билан биргаликда йўл қўйилган камчиликларни келгусида бартараф қилиш ва шу орқали таҳлил қилинаётган объектнинг иқтисодий ва молиявий аҳволини яхшилашдан иборатдир.

Корхоналар фаолиятига баҳо беришда ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга боғлиқ бўлган субъектив омилларни ҳам эътиборга олиб таҳлил қилинади. Субъектив (ички) омил дейилганда корхоналарнинг амалий фаолияти билан юқори самарадорликка эришиш, яъни меҳнат, моддий ва асосий фондлардан оқилонга фойдаланиш ҳисобига кўпроқ маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ҳамда юқори фойда олиш эвазига корхоналар фаолиятини яхшилаш мумкинлигини ҳам ўрганади.

Объектив (ташқи) омиллар дейилганда, корхона фаолиятига мутлақо боғлиқ бўлмаган омиллар тушунилади, яъни давлат

сиёсатининг ўзгариб туриши, бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгариши, баҳо, табиий омиллар ва ҳақозолар.

Иқтисодий манбаалардан фойдаланиб ўрганиш дейилганда эса бухгалтерия, статистик, тезкор ҳисоб маълумотларидан фойдаланган ҳолда корхона ва фирма фаолияти аниқ рақамлар билан ўрганилади ва умумлаштирилади. Чунки, иқтисодий манбаалар корхоналарда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни аниқ ўлчайди, акс эттиради ва баҳо беради.

Ҳар қандай фаннинг объекти бўлиши лозим. Аммо, «Иқтисодий таҳлил» фанининг назариясига бағишланган энг сўнгги адабиётларда ҳам бу масалага етарлича эътибор қаратилмаган. Шу туфайли фаннинг предмети билан объектини кўп ҳолларда бир хил тушунчалар деб қаралади. Бу эса ўз навбатида назарий жиҳатдан асоссиз, чалкаш хулосаларга олиб келиши мумкин.

Ҳар қандай фаннинг объекти унинг предмети қаерларда амалга ошишини кўрсатиб беради. «Иқтисодий таҳлил» фанининг предмети ҳозирги бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда кўп мулкчиликка асосланган барча юридик ва жисмоний шахсларнинг хўжалик фаолиятида мужассам. Шу туфайли, таҳлил фанининг объектига давлат, жамият ташкилотлари, уюшмалар, трестлар, биржалар, корхоналар, ташкилотлар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг хўжалик жараёнлари киради. Бу объектлар иқтисодий асоси жиҳатидан давлат, жамоа, акциядорлик, хусусий, хорижий ва аралаш каби мулк шаклида фаолият кўрсатадиган объектларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси ўзига хос ва мос иқтисодий тараққиёт йўлини танлади. Бу мустақил йўл билан ҳамма соҳада, хусусан, миллий ҳисоблар тизимида ҳам жаҳон андозаларига босқичма-босқич ўтиш кўзда тутилган. Бу эса ўз навбатида, мулк шаклидан қатъий назар, таҳлилнинг бир хил методологик усулини ёритишни тақозо қилади.

Объектнинг ва даврнинг қандай бўлишидан қатъий назар ушбу фан предметининг моҳияти ўзгармаслиги, объект эса таҳлилнинг қайси маконда ўтказилишига қараб ўзгариб туриши мумкин. Шу жиҳатдан унинг предмети объектидан мазмун ва моҳияти жиҳатидан тубдан фарқ қилади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида «Иқтисодий таҳлил»нинг субъектлари бўлиб, таҳлил объектини ким томонидан ўрганилишига қараб белгиланади, яъни ҳозирги вақтда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини жуда кўп мутахассислар, мулкдорлар, давлат идоралари ходимлари таҳлил қиладилар.

Таҳлил ишларини амалга оширувчи таҳлил субъектлари таркибига корхона (фирма), ташкилот ва уюшмаларнинг оддий ходимидан раҳбар ходимигача бўлган барча ходимлари, бухгалтерлар, иқтисодчилар, менежерлар, бошқарув идораси

ходимлари, статистика идорларари ходимлари, аудиторлар, молия ташкилотлари ходимлари, техник хизмати ходимлари, меҳнат биржаси ходимлари, атрофни муҳофаза қилиш ташкилоти ходимлари, маркетинг хизмати ходимлари, банк ва биржалар ходимлари кабилар киради.

II.3. Иқтисодий таҳлил фанининг вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарни бошқаришда иқтисодий таҳлилнинг роли кескин ошмоқда, чунки, бошқарув тизимида олдинги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечилиб, янги, эркин иқтисодий механизмлар орқали бошқариш тизими шаклланмоқда. Режали иқтисодиётда таҳлил асосан режа кўрсаткичларини асослашга, унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган бўлса, бозор иқтисодиётида эса ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан қатъий назар ўз фаолиятини юқоридан берилган буйруқни бажаришга қаратмасдан, балки, мустақил равишда ўзининг иқтисодий қудратини такомиллаштириш мақсадида эркин бошқаришга қаратади. Бу эса ўз навбатида иқтисодий таҳлилнинг родини янада оширади. Иқтисодий таҳлил орқали ҳар бир субъектда мавжуд бўлган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларни амалиётга сафарбар қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Ҳар бир фаннинг вазифаси иқтисодий шарт шароитга қараб белгиланиб борилади, лекин у олдида қўйилган вазифаларни тўлиқ ва кенг ҳал этиш учун қатор услубларни қўллайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятини таҳлил этишда иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- *Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш;*
- *Корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш;*
- *Тузилган бизнес режаларнинг тўғри ва илмий асосланганлигига баҳо бериш;*
- *Ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омилларни ишнинг самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш;*
- *Бизнес режанинг бажарилиши натижасида корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминланиши, унинг иқтисодий қудратини яхшиланиши, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатбардошлигини оширилиши учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ўрганиш;*
- *Моддий, меҳнат ва молиявий бойликлардан самарали ва*

оқилона фойдаланганликка баҳо бериш;

- Корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўлларини ишлаб чиқиш;

- Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал қилишликни мунтазам текшириб туриш;

- Корхоналарда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниқлаш;

- Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш;

- Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш;

- Энг тўғри ва оқилона, келгусида иш юритиш ва корхоналарни бошқариш бўйича хулосалар бериш;

- Корхоналарни ривожлантиришнинг жорий ва истиқболли режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар асосини аниқлаш;

- Режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниқлаш;

- Корхоналарнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниқлаш;

- Корхоналарни ривожлантиришга асос бўладиган инновацион ғояларни иқтисодий жиҳатдан асослаш;

- Корхонанинг истиқболли режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар асосини аниқлаш;

- Қабул қилинган бошқарув қарорларини мақбуллигини ўрганиш (Бошқарувнинг иерархик тузилишидаги барча босқичлар бўйича).

Бозор иқтисодиёти шароитида «Иқтисодий таҳлил»нинг вазифаси ушбу юқорида таъкидланган вазифалар билан чекланмайди. Бозор шароитида корхоналар фаолияти шу даражада серқирраки, таҳлил жараёнида унинг ҳамма жиҳатларини ўрганиш лозим бўлади. Шу сабабли ҳам, иқтисодий таҳлилнинг вазифаси ҳам кўп қирралидир. Биз эса шу каби вазифаларнинг айримларини санаб ўтдик холос.

Кўриниб турибдики, иқтисодий таҳлилнинг вазифаси бозор муносабатлари шаклланаётган бугунги шароитда ҳам, келажакда ҳам корхоналар хўжалик фаолиятини узлуксиз яхшилаб бориши учун иқтисодий дастак сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

II.4. Иқтисодий таҳлил фанининг фанлар тизимида тутган ўрни ва улар билан боғлиқлиги

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлил фанининг бошқарувдаги ўрни ортиб бормоқда. Иқтисодий таҳлил фани бошқа фанлар замирида вужудга келди ва кўпгина фанларга нисбатан янгидир. Иқтисодий таҳлил фани мустақил фан сифатида шаклланди ва ривожланмоқда.

Шунга қарамай, республикаимиз мустақилликка эришганидан кейин иқтисодий таҳлил фани мазмуни ва таркиби жиҳатидан тубдан ўзгарди. Режали иқтисодиёт шароитида барча фанлар сингари иқтисодий таҳлил фани ҳам режанинг бажарилишини назорат қилиш, унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, юқоридан кўр-кўрона туширилган режани асослашга қаратилган эди.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий таҳлил ҳақиқатдан ҳам амалиётда хўжалик юритувчи субъектларга, мулк ва иш эгаларига хизмат қиладиган бўлди. Олдинлари корхоналарнинг хўжалик фаолияти юқори ташкилот ва давлат нуқтаи-назаридан таҳлил қилинган бўлса, эндиликда бевосита шу корхона, унинг меҳнат жамоаси ва мулк эгаси нуқтаи-назаридан таҳлил қилинадиган бўлди. Бироқ, барча ҳолда ҳам давлатнинг манфаати ҳисобга олинади. Чунки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳам корхона билан давлат ўртасидаги алоқалар эркин равишда ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларга асосланади.

Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида иқтисодий жараёнлар ва муносабатлардаги бундай ўзгаришлар ҳар бир фан ва иқтисодий механизмлар мазмунини сифат жиҳатидан янгилашни, тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда.

Иқтисодий таҳлил хўжалик муносабатлардаги объектив зарурат талабидан келиб чиққан аниқ фан бўлишига қарамасдан бошқа фанлардаги умумий қонуниятлар, усул-услублар, тамойиллар кабиларга риоя қилади. Яъни, кўпгина фанлар билан ўзаро боғлиқ. Жумладан, иқтисодий таҳлил умумиқтисодий назария фани билан бевосита алоқадордир. Чунки, объектларни иқтисодий таҳлил қилиш умум иқтисодий қонунларга асосланади ва умум қабул қилинган категориялардан фойдаланилади. Умум иқтисодий назария фанида категориялар ва атамаларнинг моҳияти ҳамда мазмунини очиб бериладиган бўлса, иқтисодий таҳлилда эса ушбу категориялар ва атамалар фаннинг усул-услубларидан фойдаланган ҳолда турли томондан ўрганилади. Мисол учун, маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи категориясини оладиган бўлсак, умум иқтисодий назария фанида ушбу категорияни моҳияти ва мазмунни нимадан иборат эканлиги, қандай аниқланиши, таркиби нималардан иборат бўлишини билиб олишимиз мумкин. Иқтисодий таҳлил фанида эса маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичини даврлар, уларнинг

таркибидаги ўзгаришлар ҳамда ўзгаришларга таъсир этган омиллар ва шу кабилар бўйича таҳлил қилишимиз мумкин.

Табиат, жамият ва тафаккурни ривожланиши ҳақидаги фалсафий таълимотлар ҳам таҳлилда фойдаланилади, яъни умумий ривожланиш, ўрганилаётган жараёнга диалектик қараш ва ҳақозолар.

Иқтисодий таҳлил фани қуйидаги фанлар билан ўзаро алоқадордир:

- Бухгалтерия ҳисоби ва аудит;
- Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш;
- Микро ва макроиқтисод;
- Режалаштириш (бизнес режа тузиш);
- Статистика ва информатика;
- Молия, банк, солиқ масалаларига таалуқли фанлар билан;
- Иқтисодий математика ва компрьютер асослари фани билан;
- Ҳуқуқий фанлар билан;
- Табиий фанлар билан ва ҳақозолар.

Бухгалтерия ҳисоби мулкчиликнинг ва хўжалик юритишнинг турли шаклларидаги корхоналар фаолиятини ялпи, узлуксиз ва ҳужжатларга асосланган ҳолда акс эттириш тизимидир. Таҳлилда ушбу тизимда шакллантирилган маълумотлардан кенг кўламда фойдаланилади. Демак, мазкур фан иқтисодий таҳлилни энг асосий ахборот базаси бўлиб ҳисобланади.

Иқтисодий таҳлилнинг **"Бухгалтерия ҳисоби"** фани билан икки томонлама алоқаси борлиги ҳаммага маълум. *Бир томондан*, хўжаликлар фаолиятини иқтисодий таҳлили анна шу фанни ривожланиши натижасида ажралиб чиққанлиги ва энг муҳими бухгалтерлар биринчи бўлиб иқтисодий таҳлилни қўллаган бўлса, *иккинчи томондан*, иқтисодий таҳлил жараёнида қўлланадиган ахборотларнинг кўпчилиги асосан бухгалтерия ҳисоби маълумотларидир. Бухгалтерия ҳисобини ривожлантиришда ўз навбатида иқтисодий таҳлил ҳам катта ёрдам кўрсатмоқда: бухгалтерия учети тизими, регистрларнинг шакли ва мазмуни, ҳужжат айланиш тартиби ва бошқа шунга ўхшаш масалалар тобора такомиллашиб бормоқда.

Молия, банк, солиқ, инвестиция, қимматли қоғозлар, биржа иши соҳасидаги фанлар билан иқтисодий таҳлил бевосита боғлиқ. Чунки, корхоналар фаолияти давлат бюджети билан мажбурий ҳисобкитоблар, кредит олиш ва уларни тўлаш, инвестицияларни жалб қилиш ёки уларни сотиш, қимматли қоғозлар бозорида фаол иштирок этиш, биржа ва бозордаги ҳолатни узлуксиз ўрганиш билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу фаолиятларни иқтисодий таҳлил қилиш уларнинг ўзига хос жиҳатларини билишни талаб қилади. Бу эса, иқтисодий таҳлилнинг самарали бўлишида муҳим аҳамиятга эга.

Ахборот технологиялари ва информатика фанлари асосида

иқтисодий таҳлил ишлари дастурланиб, компьютер воситаларида улар амалга оширилади. Бунда иқтисодий таҳлил фанининг усул ва услублари, белгиланган мақсад ва вазифалар ахборот технологиялари ва информатика фанлари талаблари асосида дастурланади. Компьютерлар ёрдамида амалга оширилган таҳлил ишлари ўта тез ва аниқ бажарилади ҳамда мутахассислар меҳнатини энгиллаштириб беради.

Юқорида қайд этилган бошқа фанлар ҳам иқтисодий таҳлил фани билан бевосита боғланган.

Корхоналарнинг фаолиятини таҳлил қилиш бевосита юқори ташкилотларнинг вазифаси ҳам бўлиб, улар корхоналарнинг ҳисоботини тасдиқлайдилар ҳамда уларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини баҳолаб, тегишли қарорлар қабул қиладилар.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- иқтисодий таҳлил фанининг мазмуни;
- таҳлил бошқарувнинг муҳим функцияси эканлиги;
- иқтисодий таҳлил фани предметининг таърифи;
- иқтисодий таҳлилнинг вазифалари;
- таҳлил объекти;
- таҳлил субъекти;
- иқтисодиёт назарияси ва таҳлил фанларининг боғлиқлиги;
- бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил;
- аудит ва таҳлил;
- маркетинг ва таҳлил;
- молия ва таҳлил;
- солиқ ва таҳлил.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Таҳлил сўзининг иқтисодий мазмуни нимадан иборат?
2. Хўжалик субъектларини бошқаришда иқтисодий таҳлил фанининг аҳамияти нимадан иборат?
3. Таҳлил фанининг предмети деганда нимани тушунасиз?
4. Иқтисодий таҳлил фанининг асосий вазифалари нималардан иборат?
5. Иқтисодий фанининг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлигини нималарда кўраминг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар:

1-топшириқ

Билиш назарияси ва иқтисодий таҳлил тўғрисидаги хорижий ва республикаимиз иқтисодчи олимларининг қарашларини мустақил равишда ўрганиб чиқинг ва фикрларингизни билдиринг.

2-топшириқ

Иқтисодий таҳлилнинг макро ва микро даражага бўлиниши ва таҳлил объектларини ҳам ушбу даражаларга бўлиб ўрганишнинг сабабларини изоҳлаб беринг.

3-топшириқ

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий таҳлилни ривожлантириш истиқболларини кўрсатиб беринг.

Тест саволлари:

#1.Таҳлил сўзининг луғавий мазмуни нимани англатади?

- A) “таҳлил” лотинча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- B) “таҳлил” французча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- C) “таҳлил” грекча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- D) “таҳлил” инглизча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;

#2.Ўзбекистон Республикасида хўжалик субъектларининг йиллик молиявий ҳисобот шаклларига қайси шакллар киритилган?

- A) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот, ишлаб чиқариш қарорлари тўғрисидаги ҳисобот;
- B) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот;
- C) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот;
- D) Бухгалтерия баланси, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот, Меҳнат ҳисоботи.

#3.Иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифалари қайси жавобда тўғри акс эттирилган?

- A) Аниқ ва ҳаққонийлик, кераклилик ва оперативлилик, ижодийлик;
- B) Иқтисодий жараён, ҳодиса ва воқеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташқи) ва субъектив (ичқи) таъсир этувчи омиллар билан умумий боғлиқ ҳолда ўрганиш; Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш;
- C) Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; Корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан

таъминлаш; Тузилган бизнес режаларнинг тўғри ва илмий асосланганлигига баҳо бериш; Энг тўғри ва оқилона, келгусида иш юритиш ва корхоналарни бошқариш бўйича хулосалар бериш; Корхоналарни ривожлантиришнинг жорий ва истиқболли режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар асосини аниқлаш; Режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниқлаш; Корхоналарнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниқлаш;

D) Тўғри жавоб йўқ.

#4.Таҳлил фанининг предметиға қайси жавобда тўғри таъриф берилган?

- A) Хўжаликларнинг ишлаб чиқариш маблағларидан фойдаланишини ўрганишга айтилади;
- B) Таҳлил фанининг предмети деб – Хўжаликнинг барча жараёнларидаги ўзгариш ва фарқлари сабабини ўрганишга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- C) Таҳлил фанининг предмети деб - хўжалик жараёнларини иқтисодий манбалардан фойдаланиб ўрганишга айтилади;
- D) Таҳлил фанининг предмети деб – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жараёнларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, тўлов қобилияти, рақобатга чидамли бўлиб фаолият кўрсатиши учун зарур техник, ташкилий, моддий, молиявий, инновацион бойликларидан оқилона фойдаланаётганлигига баҳо беришга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади.

#5.Иқтисодий таҳлил га бўлинади.

- A) Молиявий ва бошқарув;
- B) Махсус ва иқтисодий;
- C) Умумий ва иқтисодий;
- D) Ижтимоий ва иқтисодий;

#6.Молиявий таҳлил ... га бўлинади.

- A) Ички ва ташқи;
- B) Умумий ва ички;
- C) Тармоқлараро ва тармоқ ичидаги;
- D) Асосли ва асоссиз;

#7. Иқтисодий таҳлил фани объекти бўлиб нима ҳисобланади?

- A) Корхоналар, ишлаб чиқариш бирлашмалари, цехлар, участкалар;
- B) Иқтисодий туманлар;
- C) Халқ хўжалиги;
- D) Тармоқлар.

#8.Иқтисодий таҳлил фанини пировард мақсади нима?

- A) Хўжалик резервини топиш ва улардан тўла-тўқис фойдаланиш;
- B) Маҳсулот таннархини ҳисоблаш;
- C) Меҳнат унумдорлигини аниқлаш;

D) Асосий воситалардан самарали фойдаланиш;

#9.Иқтисодий таҳлил фани қайси фан билан кўпроқ чамбарчас боғлиқ?

- A) Бухгалтерия ҳисоби;
- B) Макро ва микро экономика;
- C) Макро ва микро статистика;
- D) Иқтисодий назария.

#10.Таҳлилнинг энг асосий тамойиллари қайси жавобда тўлиқ акс эттирилган?

- A) Ишончлилик, Бетарафлилик, Даврийлик, Таққосланувчанлик, Пулли баҳолаш, Ҳисобга олиш, Аниқ баҳолаш;
- B) Тизилмалилик, Ишончлилик, Бетарафлилик, Даврийлик, Таққосланувчанлик, Пулли баҳолаш, Ҳисобга олиш, Мазмуннинг шаклдан устунлиги, Аниқ баҳолаш, Узлуксизлик;
- C) Таҳлил дастурини тузиб олишлик, Тизилмалилик, Ишончлилик, Бетарафлилик, Даврийлик, Таққосланувчанлик;
- D) Тизилмалилик, Ишончлилик, Бетарафлилик, Даврийлик, Таққосланувчанлик, Мазмуннинг шаклдан устунлиги, Аниқ баҳолаш, Узлуксизлик;

III.1. Рақобатдош иқтисодиётда иқтисодий таҳлилнинг методи
ва унинг ўзига хос муҳим хусусиятлари

Ҳар бир фаннинг методи объектив борлиқнинг, табиат ва жамиятнинг ривожланишини ўрганишга қандай ёндошиш лозимлигини кўрсатади. Фаннинг ўз объекти ёки предметини ўрганиш усуллари, воситалари унинг методини тавсифлайди. Иқтисодий таҳлил ҳам ўзининг мустақил усулларига эга.

Метод - грекча «*methodos*» сўзидан олиниб назария, таълимот ва амалиётни ўрганишдаги ёндашув йўллари дир. Кенг маънода метод табиат ва жамиятдаги жараёнлар, предметлар ҳамда воқеликларни тадқиқ этишнинг ўзаро боғланган ялпи усуллари, тамойиллари, шунингдек ҳақиқатни билишнинг воситалари, услублари ва йўллари тушунилади.

Метод жуда кенг маъно ва тушунчага эга. Умуман метод деганда реал воқелиқда юз бераётган ҳодиса ва жараёнларни ўрганишга ёндашиш усули тушунилади. Фаннинг методи деганда эса, ушбу фаннинг объектини тадқиқ қилиш усули тушунилади. Иқтисодий таҳлилнинг методини аниқлаш ҳам унинг предметини аниқлашдек жуда тортушувли масалага айланган ва ҳозиргача ҳам ягона фикрга келингани йўқ. Келинг иқтисодий таҳлил методига берилган таърифлар тарихига бир назар ташлайлик.

Иқтисодий таҳлилнинг методига Вейцман Н.Р. қўйидагича таъриф беради: Таҳлил методининг элементлари "...учет маълумотларини ўқиш, кейинчалик ушбу маълумотлардан корхона ички ва ташқи хўжалик боғланишларини очиб бериш учун комплекс фойдаланиши ... ана шундай боғланишларни ўлчаш, ... таҳлилга жалб қилинган рақамли кўрсаткичларни ўқиш, ўзаро боғлаш ва ўлчаш чоғида таққослаш ҳисобланади. (Вейцман Н.Р. Очерки по бухгалтерскому учету и анализу. М.: Госфиниздат, 1958, с.112-113).

Бошқа бир муаллиф М.Рубинов эса, иқтисодий таҳлилнинг методига қўйидагича таъриф берган: "Хўжалик жараёнларини текширишда қўлланувчи ўзаро боғланган усуллар тўплами корхоналар ишининг иқтисодий таҳлили методи деб айтилади. (Рубинов М. Основы экономического анализа работы предприятий. М.: Госфиниздат, 1962, с.13)

Ўзбекистонлик олим Н.А.Хан эса ўз қўйидаги таърифни берган: "Иқтисодий анализ методи деганимизда ишлаб чиқарувчи кучлардан ва иқтисодий қонунлардан фойдаланиш йўллари ўрганиш ёки ўрганишга ёндошишни тушинмок керак. Бунга хўжалик резервларини топиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллари

белгилаш учун ишлаб чиқарувчи кучлар ва иқтисодий қонунларининг таркибий қисмларини бўлиб кўриш воситасида эришилади. (Хан Н.А. Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи, Тошкент, Ўқитувчи, 1978 й. 12 б.)

Бошқа бир муаллиф - П.И. Савичев берган таърифда эса қуйидагиларни учратиш мумкин: Корхоналар ишининг иқтисодий таҳлили методи халқ хўжалиги айрим тармоқларининг вазифалари ва хусусиятларига боғлиқ ҳолда ривожлантирилувчи ва конкретлаштирилувчи материалистик диалектика ҳисобланади. (Савичев П.И. Экономический анализ орудие выявления внутрихозяйственных резервов М., Финансы, 1968 с.17)

Бошқа бир гуруҳ олимларнинг иқтисодий таҳлил методига берган таърифларида қуйидагиларни учратиш мумкин: "Билишнинг диалектик методи талабларига мувофиқ хўжалик фаолияти таҳлилининг методи деганда иқтисодиётни бошқариш бўйича оптимал қарорлар қабул қилиш учун зарурий ахборотлар билан таъминлаш ва уларнинг иш натижаларини объектив баҳолаш унинг самарадорлигини ошириш резервларини қидириб топиш ва жорий қилиш мақсадида корхоналар, уларнинг (структуравий) бўлимлари, халқ хўжалигининг хўжалик ҳисобидаги бошқа звенолари иқтисодий ва ижтимоий фаолиятини системали, комплекс, таркибий (органик) ўзаро боғлиқликда ўрганиш тушинилади". (Теория АХД Под. ред. В.В.Осмоловского, Минск Высшая школа, 1989, с.49)

"Иқтисодий таҳлилни методи деганда жорий учет ва ҳисоботлар кўрсаткичлари тизими базасида корхоналар фаолияти турли томонларини комплекс, ўзаро боғлиқликда ўрганиш тушинилади". (Анализ хозяйственной деятельности Под.ред. В.А.Белобородовой М., Финансы и статистика, 1985, с.17).

"Таҳлилнинг методи - бу махсус усуллар ёрдамида режа, учет, ҳисобот ва ахборотларни бошқа манбаларини ишлаш йўли билан амалга ошириладиган, хўжалик режаларини бажарилишига ва хўжаликни ривожланиш динамикасига айрим омиллар таъсирини системали комплекс ўрганиш, ўлчаш ва умумлаштириш усулидир". (Экономический анализ хозяйственной деятельности предприятий и объединений. Под.ред. С.Б.Боригольц и Г.М.Тация. М., Финансы и статистика, 1986 с.21)

Кейинги йилларда ҳам "Иқтисодий таҳлил методи"ни аниқлаштиришга уринишлар давом этмоқда. Жумладан, Баканов М.И. ва Шеремет А.Д. қуйидагича таъриф берадилар: "Иқтисодий таҳлилнинг методи деганда, ривожланиш ва шаклланишдаги хўжалик жараёнларини ўрганишга диалектик ёндошиш тушинилади. Иқтисодий таҳлилнинг методининг характерлари хусусиятлари: хўжалик фаолиятини ҳар томонлама (тўла) характерловчи кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш; бу кўрсаткичларни ўзгариш сабабларини ўрганиш; ижтимоий-иқтисодий самарадорликни ошириш мақсадида

ана шу кўрсаткичлар орасидаги ўзаро боғланишларни аниқлаш ва ўлчаш ҳисобланади (Баканов М.И., Шеремет А.Д., Теория экономического анализа. М. Финансы и статистика, 1997, с.44).

Белоруссиялик олима Савицкая Г.В. эса қуйидаги таърифни беради: “Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида режа, ҳисоб, ҳисобот ва бошқа маълумотлар манбаъларининг кўрсаткичлар тизимини махсус усуллар ёрдамида ишлаш йўли билан корхоналар фаолияти натижаларига омиллар таъсирини тизмий, комплекс ўрганиш, ўлчаш ва умумлаштириш хўжалик фаолияти таҳлилининг методи ҳисобланади”.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олим Солиев Б.К. эса “Иқтисодий таҳлил фанининг методи”га қуйидагича таъриф беради: “Иқтисодий таҳлилнинг методи - бу ривожланиш ва шаклланишдаги хўжалик жараёнларини ўрганишга диалектик ёндошган ҳолда, иқтисодий ахборотлар манбаларида келтирилган кўрсаткичлар тизимини махсус усуллар ёрдамида ишлаш йўли билан уларни ўзгариш сабабларини аниқлаш ҳамда улар орасидаги ўзаро боғлиқларни тизмий, комплекс ўрганиш, ўлчаш ва умумлаштиришдир” .

Кўриниб турибдики, иқтисодий таҳлил методини асослаб беришда ягона фикр йўқ. Шундай бўлсада, “Иқтисодий таҳлил методи”га берилган таърифларнинг жуда катта принципиал фарқ ёки қарама-қаршилиқ йўқ. Агар ана шу берилган таърифларни умумлаштирадиган бўлсак, у ҳолда иқтисодий таҳлил методини қуйидагича таърифлашимиз мумкин:

Иқтисодий таҳлилнинг методи - корхонадаги хўжалик жараёнлари ва бошқа фаолият турларининг юзага келиши, ўзгариши ҳамда ривожланишини диалектик ёндашув усулида ўрганишдир. Ижтимоий - иқтисодий самарадорликни ошириш мақсадида корхонанинг хўжалик ҳамда бошқа фаолият турларини тавсифлайдиган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш, ушбу кўрсаткичларнинг ўзгариши сабабларини тадқиқ қилиш, уларнинг ўзаро боғлиқликларини аниқлаш ҳамда ҳисоб - китоб қилиш иқтисодий таҳлил фани методининг ўзига хос жиҳатларидир.

Методининг мазмунига кўра таҳлил воситасида хўжалик жараёнлари ва бошқа фаолият турларини ўрганишда диалектик ёндашув, яъни ҳар бир воқелик мавжуд ва ривожланишда, деб қаралади. Бу воқеликлар сондан сифат ўзгаришига ва янги сифатнинг пайдо бўлиши, инкорни - инкор қилиш, қарама-қаршилиқ кураши, эскининг тугаши, янги - илғор воқеликларнинг пайдо бўлиши каби хусусиятга эга бўлади. Диалектик ёндашув ва унинг барча усуллари хўжалик жараёнларини ўрганишда, таҳлил қилишда корхона фаолиятини барча босқичларида қўлланилади.

Иқтисодий таҳлил методининг таърифида унинг эътиборли жиҳатлари ҳам кўрсатилган. Жумладан, хўжалик жараёнлари ва

иқтисодий воқеаларни таҳлил қилишда жуда кўплаб кўрсаткичлардан фойдаланиш зарурлиги.

Таҳлил учун керак бўлган кўрсаткичлар, уларнинг тури ҳамда миқдори ўрганилаётган иқтисодий жараённинг мазмуни, ҳажми ва даврига боғлиқ бўлади. Ҳатто, таҳлил натижасида аввалдан мўлжалланмаган янги кўрсаткичлар ҳам ҳисоблаб топилиши мумкин. Мазкур ҳолат иқтисодий таҳлил методининг ўзига хос жиҳатларидан бири ҳисобланади.

Ўрганилаётган хўжалик жараёнларининг, яъни кўрсаткичларнинг ўзаро фарқланиши ҳамда ўзгариши сабабларини аниқлаш таҳлил ишларида муҳим аҳамиятга эга. Ҳар бир ўзгаришга таъсир кўрсатган сабабларни (омиллар) ҳисоблаш иқтисодий таҳлил методининг яна бир ўзига хос хусусиятидир. Чунки, таҳлил қилинаётган иқтисодий кўрсаткичлар ва улардаги ўзгаришлар доимо бир-бири билан узвий боғлиқ, ўзаро алоқа ҳамда таъсир натижасида содир бўлади. Таҳлилда воситасида мазкур ҳолатлар, яъни ўзгаришлар аниқ ҳисобланади ва ўрганилади. Таъкидлаш керакки, айрим олинган омиллар охириги якуний натижага сезиларли таъсир кўрсатиши ва уни тубдан ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам хўжалик фаолиятидаги ўзгариш сабаблари, уларнинг омиллар кўринишида юзага чиқиши таҳлилда жиддий тарзда ўрганилади. Демак, кўрсаткичларга таъсир этувчи асосий ва қўшимча омилларни аниқлаш уларни таснифлаш таҳлил методининг муҳим хусусияти бўлиб саналади. Сабабларни аниқлаш ва омилларни тўғри гуруҳлаш хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилишнинг сифатли бўлишида муҳим роль ўйнайди.

Иқтисодий таҳлил методининг яна бир ўзига хос томони ўрганилаётган кўрсаткичларни бир - бирига ўзаро таъсирини ва боғлиқлигини аниқ ҳисоблаб кўрсатиб беришдир. Маълумки, корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулот ҳажми уч гуруҳ омиллар ишчи кучи, меҳнат воситалари ва меҳнат предметларидан фойдаланишга боғлиқ. Ўз навбатида ҳар бир гуруҳ омиллар ҳам таркибий элементларга ажралади. Мисол учун, ишчи кучидан фойдаланиш бўйича омиллар миқдор ва сифати бўйича гуруҳланади. Бу ерда, миқдор омил ишчилар сони, сифат омили эса уларнинг меҳнат унумдорлигидир (бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган ўртача маҳсулот). Ишчининг бир йилдаги ўртача меҳнат унуми - бир йилда ишланган ўртача киши кунлари, иш куни давомийлиги ва бир ишчининг йил давомида ишлаган киши соатига боғлиқ. Бу санаб ўтилган ҳар бир кўрсаткич ўз навбатида бошқа омилларга бевосита боғлиқ. Ишчининг бир йилда ишланган ўртача киши кунлари қўшимча дам олиш, сабабсиз ишга келмаслик, узоқ сафарга бориш, касаллик туфайли ишга чиқмаслик ва корхона айби билан бекор туриш каби сабаблар таъсир кўрсатади. Айтилганлардан маълум бўлмоқдаки корхона иқтисодий фаолиятидаги барча кўрсаткичлар бир-бири билан занжирли боғланиб кетган. Бу

умумий занжир тизимида ҳар бир омилнинг ўз ўрни бор ҳамда улар муайян миқдорда воқеликларга таъсир кўрсатиши мумкин. Таҳлил жараёнида эътиборга олинмаган ҳар бир кўрсаткич ёки омил унинг натижаларни ноаниқ бўлишига ҳатто иқтисодчиларни нотўғри хулосаларига олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, таҳлил методининг муҳим хусусияти ўрганиладиган муайян иқтисодий кўрсаткич алоҳида тарзда, бошқа омиллардан ажратилган ҳолда таҳлил қилнмайди. Уларнинг ўзаро боғлиқлиқлиги доимо эътиборда тутилади. Фақатгина, айрим ҳолларда иқтисодий жараёнлар бўйича ҳисоб-китобларни мантиқий асослаш учун, яъни якуний натижа кўрсаткичига фақат бир омилнинг таъсири ўрганилаётган вазиятларда бошқа омилларнинг ўзгариш сабаблари ҳамда таъсир этиш миқдори шартли ўзгармас, деб қаралиши мумкин.

Одатда илмий усуллардан фойдаланилганда, ҳар қандай турдаги таҳлил мувафақиятли чиқади. Таҳлил қилишнинг тўғри танланган усули кўпинча унинг натижасини олдиндан аниқлайди. Илмий усулда фанни текшириш кўпинча, диалектик усулга асосланиши тушунилади. Тушунишнинг диалектик усули, ҳамма ҳодиса ва жараёнларни мунтазам ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишда кўриш зарурлигини билдиради. Иқтисодий таҳлил усулларининг характерли жиҳатларидан бири — мунтазам таққослаб туришдир. Диалектика ҳар бир жараённи, ҳар бир ҳодисани бирлик ва қарама-қаршилиқлар кураши деб қараш кераклигини ўргатади. Бундан ҳар бир ҳодиса ва жараёнларни ички қарама-қаршилиқлар, ижобий ва салбий томонларини ўрганиб чиқиш зарурлиги келиб чиқади. Бу ҳам таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таҳлил қилишда диалектик усулдан фойдаланиш, корхона хўжалик фаолиятини ўрганиб чиқишда барча боғлиқ томонларини ҳисобга олинишини аниқлатади. Ҳеч қайси ҳодиса, агар у алоҳида текширилса тўғри тушунчага эга бўлмайди. Бу ҳам таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таҳлилнинг муҳим услубий жиҳатларидан бири, у нафақат сабаб-оқибатларни аниқлабгина қолмай, балки у сон жиҳатдан тавсиф беради, яъни ҳар бир омилнинг фаолият натижаларига қай миқдорда таъсир кўрсатишини аниқлайди, бу эса иқтисодий таҳлилнинг янада осонроқ бўлишини таъминлайди.

Системали ёндошиш эса ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнларни босқичма-босқич таҳлил қилиш, уларни ўзаро боғлиқ ҳолда текшириш муфассал деталларда ўрганилишини кўзда тутаяди.

III.2. Иқтисодий таҳлил методологияси ҳақида тушунча ва унинг асосий элементлари тавсифи

Фан методологияси ўзида предметини англашга йўналтирилган тамойиллар, усуллар ва методлар, қоидалар тизимини акс эттиради. Билиш фаолияти жараёнини яхлит тадқиқ этувчи англаш

назариясидан методология шуниси билан фарқ қиладики, у англаш методларига кўпроқ диққатни қаратади. Агар фан назарияси ўзида билиш жараёни натижасини акс эттирса, у ҳолда методология ушбу билимларга эришиш усули ва тадқиқий фаолиятга йўналтирувчи асос саналади.

Фан методологиясининг асосий таркибий қисмлари – бу предметни ўрганиш ёндашувининг умумий тамойилларини ва уни тадқиқ қилишнинг аниқ методикасини ишлаб чиқишдир.

Турли фанлар учун ўзига хос бўлган ўз предметини ўрганишга ёндашув усуллари (жумладан, иқтисодий таҳлил ҳам) билишнинг умумий диалектик методига асосланади.

Билишнинг диалектик методи барча ҳодиса ва жараёнларни узлуксиз ҳаракатда, ўзгариш ва тараққиётда кўриб чиқиш заруратидан келиб чиқади. Ҳеч нарса ўз ўрнида турмайди, барчаси оқади, барчаси ўзгаради. Ҳар кун, ҳар соат, ҳар дақиқада корхона иқтисодиётида ўзгариш содир бўлиб, улар таққослаш жараёнида англонади. Мунтазам таққослашнинг зарурати – иқтисодий таҳлил характерли жиҳатларидан биридир. Таққослаш иқтисодий таҳлилда жуда кенг қўлланилади: фаолиятнинг ҳақиқий натижалари ўтган йиллар натижалари билан, бошқа корхоналарнинг эришган ютуқлари, мақсадли ва прогноз параметрлар, меъёрий маълумотлар ва бошқалар билан таққосланади.

Диалектик метод тамойиллари билан мутаносибликда ҳар бир жараён, ҳар бир ҳодиса қарама-қаршилик кураши ва бирлиги сифатида кўриб чиқилиши зарур. Бу тамойил ҳар бир жараён, ҳар бир ҳодисанинг ички қарама-қаршилиги, ижобий ва салбий томонларини ўрганиш заруратини тақозо этади. Бу ҳам иқтисодий таҳлилнинг тавсифли қирраларидан биридир. Масалан, техник янгиланишлар меҳнат унумдорлигини ўсиши, рентабеллик ва бошқа кўрсаткичлар даражаси ошишига ижобий таъсир ўтказиши, лекин бунда унинг аторф-муҳити иқтисодий таҳлилни ифлослантириши каби салбий оқибатларини ҳам ёдда тутиш лозим.

Таҳлилда диалектик методдан фойдаланиш корхонанинг хўжалик фаолиятини ўрганиш барча ўзаро боғлиқликларни ҳисобга олган ҳолда олиб бориши лозимлигини англатади. Ҳеч бир ҳодиса агар у бошқалардан ажратилган ҳолда алоқадорликсизда кўриб чиқилса, тўғри тушунилиши мумкин эмас. Мисол учун, янги техникани жорий этишнинг маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи даражасига таъсирини ўрганишда нафақат бевосита, балки билвосита алоқани ҳам ҳисобга олиш зарур. Маълумки, янги техника жорий этилиши билан ишлаб чиқариш харажатлари, демак маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи ҳам ошади. Лекин, бу ҳолат меҳнат унумдорлиги ошишига ижобий таъсир кўрсатади. Бу эса, иш ҳақидан тежалишига ва шу омил тўғрисида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи пасайишига олиб келади. Демак, у ёки бу иқтисодий ҳодисани англаш ва тўғри баҳолаш учун

барча ўзаро алоқаларни бошқа ҳодисалар билан ўзаро боғлиқликларни ўрганиш зарур. Бу ҳам иқтисодий таҳлилнинг методологик жиҳатларидан биридир.

Таҳлилнинг муҳим методологик жиҳатларидан бири унинг нафақат сабаб-оқибат алоқаларини ўрганиш, балки уларга миқдорий тавсиф бериши, яъни фаолият натижаларига омиллар таъсирини миқдоран ўлчашни таъминлаш саналади. Бу аналитик тадқиқотлар даражасини оширади.

Таҳлилда сабаб алоқаларини ўрганиш ва ўлчашни индукция ва дедукция методи билан амалга ошириш мумкин. Мантиқий индукция кўмагида сабаб, алоқаларини ўрганиш усули шундан иборатки, тадқиқот хусусийдан умумий томон, хусусий далиллардан умумлаштириш, сабабдан натижа томон олиб борилади. Дедукция — шундай усулки, бунда тадқиқот умумий далиллардан хусусийга, натижалардан сабабга томон амалга оширилади. Иқтисодий таҳлилда ҳам у ҳам бу ёндашувдан фойдаланилади. Индукция методлари барча кўрсаткичларнинг алоҳида омилларга нисбатан ўзгаришидаги таъсирчанликни комплекс баҳолаш учун қўлланилади. Дедукция ёрдамида тадқиқ этилаётган натижавий кўрсаткични шакллантирувчи бутун комплекс омиллар тадқиқ қилинади.

Билишнинг диалектик методига мувофиқ ҳар бир жараён, ҳар бир иқтисодий ҳодисани тизим ва тизимга ўзаро боғлиқ элементлар мажмуаси сифатида кўриб чиқиш лозим. Буларнинг ҳар бири унинг ривожланиши учун муносиб ҳисса қўшади. Тизим элементларидан бирига ички ёки ташқи тавсифидаги ихтиёрий таъсир унинг бошқа элементларида ҳам ўз аксини топади. Бундан таҳлил объектларини ўрганишга тизимли ёндашув зарурати келиб чиқади, бу тадқиқот методологиясининг йўналишларидан бири ҳисобланади. Тизимли ёндашув таҳлил объектини чуқур ўрганишга, у ҳақда янада тўлиқ ва яхлит тасаввур олишга, бу объектнинг алоҳида қисмлари ўртасидаги сабаб-оқибат алоқаларини аниқлашга имкон беради.

Тизимли ёндашувнинг асосий хусусияти — динамизм, ўзаро таъсир, ўзаро боғлиқлик, тизим элементларининг ўзаро алоқаси, комплекслилик, яхлитлилик, тобелик, етакчи бўғин ажратилиши кабилардир.

Тизимли ёндашув элементлари ўрганилаётган ҳодисалар ва жараёнларнинг максимал деталлаштириш (хусусий таҳлил) ва уларнинг тизимлаштирилишини кўзда тутди. У ёки бу ҳодисаларни деталлаштириш (таркибий қисмларга ажратиш) ўрганилаётган объектда янада жиддий ва асосийсини аниқлаш учун зарур бўлган даражада олиб борилади. У объект ва таҳлил мақсадига боғлиқ. Бу иқтисодий таҳлилдаги мураккаб вазифа бўлиб, аналитикдан иқтисодий ҳодисалар моҳияти, шунингдек, уларнинг ривожланишини аниқловчи омил ва сабаблар ҳақида аниқ билимлар талаб қилади.

Тизим элементларини тизимлаштириш уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро таъсирини ўрганиш асосида амалга оширилади. Бу асосий компонентларни, функцияларни, тизим элементлари тобелигини аниқлашга, ўрганилаётган объект (тизим) нинг тахминий тузилишли-мантиқий таҳлил моделини тузишга имкон беради. График жиҳатда у одатда расм кўринишида тақдим бўлади, бу ерда ҳар бир элементга муайян блок мос келади. Алоҳида блоklar ўзаро стрелкалар билан боғлиқ, улар ички ва ташқи тизим алоқалари мавжудлиги ва йўналишини кўрсатади. тузилишли-мантиқий чизмалар асосида математик боғлиқлик шакллари белгиланади, тизимнинг элементлари ўзаро алоқани ўртасидаги тавсифловчи математик моделлар тузилади, уларнинг параметрлари аниқланади. Тизимлаштириш таҳлилдаги ўта масъулиятли давр ҳисобланади. Бу жараёнда доимий омилларни тасодифийларидан ажратиш, кўплаб ўрганилаётган омилларнинг тўпламидан фаолият натижалари боғлиқ бўлган асосийларини аниқлаш зарур.

Иқтисодий таҳлилнинг юқорида қайд қилинган томонлар билан бевосита шартланган муҳим методологик жиҳати, корхонанинг хўжалик фаолиятидаги иқтисодий жараён ва ҳодисаларнинг сабаб-оқибат алоқаларини комплекс, тизимли тадқиқ қилиш учун зарурий саналувчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш ва ундан фойдаланиш ҳисобланади.

Таҳлилда тизимли билан бир қаторда вазиятли ёндашув мавжуд, унга мувофиқ амалга ошириш белгиланган функцияни инқирозли ҳодисалардан огоҳлантириш мақсадида бошқарилиши лозим бўлган вазият ташкил этади. Тўғри қарор қабул қилиш учун юзага келган вазиятни баҳолаш ва унинг истиқболда ривожланишини прогнозлаш зарур. Вазиятли ёндашувнинг ўзига хослиги шундан иборатки, у тизимли таҳлилнинг асосий ғояларини ривожлантириб, энг аҳамиятли тизим параметрларини, энг долзарб омилларни ажратади, қўйилган мақсадларга янада самарали усуллар билан эришиш мумкин бўлганларига таъсир кўрсатади. Вазиятли ёндашув ҳозирги вақтда иқтисодий таҳлилни ривожлантириш методология ва методикасининг энг истиқболли йўналишларидан бири саналади.

Комплекс иқтисодий таҳлил методикаси

Методика - аналитик тадқиқотни янада мақсадга мувофиқ бажаришнинг усуллари ва қоидалари мажмуидир. Таҳлилда умумий ва хусусий методика фарқланади.

Умумий методика иқтисодиётнинг турли соҳаларидаги иқтисодий таҳлилнинг турли объектларни ўрганишда фойдаланилади. Хусусий методика муайян иқтисодиёт соҳалари, ишлаб чиқариш тури, тадқиқот объектларида таҳлил кўринишида умумий қўлланилишини аниқлаштиради.

Таҳлилнинг ихтиёрий методикаси аналитик тадқиқот ўтказиш бўйича кўрсатмалар ёки методологик тавсияларни ўзида акс эттиради, айнан:

- аналитик тадқиқот ўтказиш кетма-кетлиги ва даврийлиги бўйича тавсиялар;
- ўрганилаётган объектларни тадқиқ қилиш усул ва услубларини тавсифлаш;
- таҳлилни ташкил қилиш, уни методик, техник ва информацион таъминоти бўйича кўрсатмалар;
- таҳлил натижаларини расмийлаштириш бўйича тавсиялар.

ИТ методикасининг икки элементида янада батафсил тўхталамиз:

1) таҳлил технологияси (аналитик ишларни бажариш кетма-кетлиги);

2) ўрганилаётган объектларни тадқиқ қилиш усуллари (таҳлилнинг методик инструментарийси).

Комплекс иқтисодий таҳлилни бажаришда бир нечта технологик босқич ажратилади:

1) таҳлил объектлари, мақсад ва вазифа аниқланади, аналитик ишлар режаси тузилади, чунки мақсад аниқ келтирилмаса, таҳлил жараёни ўз маъносини йўқотади;

2) таҳлил объектини тавсифлашга кўмаклашувчи кўрсаткичлар тизими ишлаб чиқилади;

3) таҳлил учун зарурий ахборот тўпланади ва тайёрланилиб (унинг аниқлиги, ишончлилиги текширилади, мутаносиб кўринишга олиб келинади, тизимлаштирилади. Иқтисодий таҳлил натижалари ахборотларнинг сифатига боғлиқ бўлади;

4) хўжалик юритишнинг ҳақиқатдаги натижаларини ҳисобот даври режа кўрсаткичи билан, қабул қилинган меъёрлар ва стандартлар, ўтган йиллар ҳақиқатдаги маълумотлари билан, етакчи корхоналар ютуқлари, ўртача соҳа бўйича ва б. таққослаш ўтказилади; корхона ривожланиши тенденциялари ва суръатлари, унинг рейтинги, молия ва товар бозоридаги ҳолати ўрнатилади; ечим бўйича муайян чора-тадбирлар тақозо қилувчи муаммолар топилади;

5) омиллар ва корхона фаолияти натижаларига ўтмишда ҳамда истиқболда уларнинг таъсири аниқланади, корхона мақсадларига эришишда фойдаланилмаган имкониятлар ҳисобланади ва шунинг асосида эришилган натижаларни баҳолаш амалга оширилади;

6) юзага келган вазиятда корхона ривожланишининг эҳтимолий снанийси кўриб чиқилади, фан ва амалиёт соҳасида янгиликларни ўрганиш негизида корхона меҳнат унумдолигини оширишнинг мавжуд захиралари баҳоланади;

7) қўйилган мақсадларга эришишга йўналтирилган стратегик ва тактик бошқарув қарорлари қабул қилиш бўйича тавсиялар тайёрланади; қабул қилинаётган қарорларнинг эҳтимолий оқибатлари, ишлаб чиқариш ва молиявий рисклар даражаси баҳоланади;

корхонанинг оператив, жорий ва истиқболли режалари аниқланади.

Аналитик тадқиқотларни бажаришнинг бундай кетма-кетлиги иқтисодий таҳлил назарияси ва амалиёти нуқтаи назаридан янада мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Аналитик тадқиқотнинг турли босқичларида қўлланиладиган таҳлилнинг техник услублари ва усуллари (таҳлил инструментарийси) иқтисодий таҳлил методикасининг энг муҳим элементи ҳисобланади (1-расм).

Ахборотни қайта ишлашнинг мантиқий усуллари
Таққослаш
Нисбий ва ўртача кўрсаткичлар
Молиявий ҳисоблаш
Маълумотларни график ва жадвал шаклида берилиши
Гуруҳлаш
Балансли
Эвристик метод

1-расм. Корхонанинг иқтисодий таҳлил усуллари

Уларнинг орасида ва бошқа фанларда ҳам ахборотларни қайта ишлаш ва ўрганиш учун кенг қўлланиладиган (таққослаш, график, баланс, ўртача ва нисбий миқдорлар, аналитик гуруҳлаш, инструментар молиявий ҳисоблашлар, интуиция асосида иқтисодий вазифани эвристик ечиш методлари, ўтмиш тажрибаси, мутахассисларнинг эксперт баҳоси, анъанавий мантиқий усулларни ажратиш мумкин. Ҳозирги вақтда, мутлақо қандайдир фанга тааллуқли услуб ва усулларни асослаш жуда қийин, чунки тадқиқотнинг турли сфераларида илмий инструментарийларнинг ўзаро киришиб кетиши кузатилади.

Омилларнинг ҳўжалик юритиш натижаларига ва резервлар ҳисобига таъсирини ўрганиш учун таҳлилда детерминациялашган ва стохастик омилли таҳлил усуллари, иқтисодий масалани мақбул ечиш методлари қўлланилади.

У ёки бу усулнинг қўлланилиши таҳлилнинг мақсади ва чуқурлигига, тадқиқот объекти, аналитик ҳисоблашларни бажариш техник имкониятлари ва бошқаларга боғлиқ.

Иқтисодий таҳлил инструментарийсини такомиллаштириш жуда катта аҳамиятга эга ва аналитик ишларнинг асосий муваффақияти ҳамда самарадорлиги ҳисобланади. Инсон ўрганилаётган ҳодисаларнинг моҳиятига қанчалик чуқур кириб борса, унга тадқиқотнинг шунчалик аниқ методлари талаб булади. Бу барча фанлар учун тегишлидир. Сўнгги йилларда фан барча соҳаларида тадқиқот методикаси янада мукамаллашди. Тадқиқотнинг математик методларидан фойдаланиш иқтисодий фаннинг муҳим ютуқларидан

бири бўлиб, корхонанинг фаолияти натижаларини белгиловчи омилларнинг янада кўламдор комплексини тадқиқ қилишга имкон беради, ҳисоблашлар аниқлигини оширади. Унинг шарофати билан кўп ўлчамли ва мақбул вазифаларни ҳал қилиш, илмий асосланган бошқарув қарорлари қабул қилиш учун асос яратувчи имкон пайдо бўлди.

Омилли таҳлил методикаси

Корхоналар хўжалик фаолиятидаги барча ҳодиса ва жараёнлар ўзаро алоқадор, ўзаро боғлиқ ва ўзаро шартлангандир. Улар бир-бирлари билан ўзаро бевосита ёки билвосита боғлиқ бўладилар. Масалан, операцион фаолиятдан фойда ҳажми маҳсулотлар бирлиги нархи ва таннархига, савдо ҳажми ва структурасига боғлиқ. Барча бошқа омиллар ушбу кўрсаткичга билвосита таъсир қилади.

Таҳлилда ҳар бир ҳодисани сабаб сифатида ҳам, натижа сифатида ҳам кўриб чиқиш мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлигини, бир томондан, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўзгариши сабаби, унинг таннархи даражаси сифатида, бошқа томондан эса — ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш даражаси ўзгариши натижаси, меҳнатни ташкил қилиш такомиллаштирилиши ва бошқалар тарзида кўриб чиқиш мумкин.

Ҳар бир натижавий кўрсаткич кўп сонли омилларга боғлиқ. Натижавий кўрсаткич катталигига омиллар таъсири қанчалик батафсил тадқиқ қилинса, таҳлил натижалари ва корхоналар меҳнат сифатини баҳолаш шунчалик аниқ бўлади. Шунинг учун хўжалик фаолияти таҳлилида ўрганилаётган иқтисодий кўрсаткичлар катталигига омиллар таъсирини ўрганиш ва ўлчаш муҳим методологик масала ҳисобланади. Омилларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганмасдан фаолият натижалари ҳақида асосланган хулосалар қилиш, ишлаб чиқариш резервларини аниқлаш, режа ва бошқарув қарорларини асослаш мумкин эмас.

Омилли таҳлил — бу натижавий кўрсаткичлар даражасига омиллар таъсирини комплекс ҳамда тизимли тадқиқ қилиш жараёнидир.

Омилли таҳлил турлари	
	1. Детерминацияланган ва стохастик
	2. Тўғри ва тесқари
	3. Бир даражали ва кўп даражали
	4. Статик ва динамик
	5. Ретроспектив ва истиқболли (прогноз)

2-расм. Омилли таҳлил турлари

Детерминациялашган омилли таҳлил - натижавий кўрсаткичлар билан алоқаси функционал тавсиф касб этувчи омиллар тадқиқ методикасини ўзида акс эттиради. Стохастик таҳлил эса натижавий кўрсаткич билан алоқаси, функционалдан фарқли равишда, нотўлиқ, эҳтимолий (корреляцион) ҳисобланувчи омиллар таъсирини ўрганади. Агар аргумент ўзгаришига функционал (тўлиқ) боғлиқликда доимо функцияларнинг мутаносибликда ўзгариши содир бўлса, у ҳолда аргумент ўзгаришининг стохастик алоқасида ушбу кўрсаткични аниқловчи бошқа омиллар уйғунлигига боғлиқликда функциялар ўсишининг бир нечта қийматини бериши мумкин. Масалан, меҳнат унумдордорлиги айти бир хил даражали фонд билан қуролланган турли корхоналарда бир хил бўлмаслиги мумкин. Бу натижавий кўрсаткичга таъсир қилувчи бошқа омилларнинг мақбул уйғунлигига боғлиқ.

Тадқиқот методикаси бўйича тўғри ва тескари омилли таҳлил фарқланади. Тўғри омилли таҳлил дедуктив усулда — умумийдан хусусийга томон амалга оширилади. У ўрганилаётган натижавий кўрсаткич катталигини шакллантирувчи омилларни комплекс тадқиқ қилиш мақсадида олиб борилади. Тескари омилли таҳлил сабаб-оқибат алоқаларини мантиқий индукция усули билан тадқиқ қилади — хусусий, алоҳида омиллардан умумийга, сабабдан оқибатга. Кўплаб натижавий кўрсаткичларнинг ўрганилаётган омил ўзгаришига тасирчанлик даражасини баҳолашга имкон беради.

Омиллар деталлаштириш даражасига боғлиқликда таҳлил бир даражали ва кўп даражали бўлиши мумкин. Биринчи шакли омилларнинг фақат бир даражасини (бир поғонани), уларнинг таркибий қисмлар бўйича деталлаштирамасдан тадқиқ қилиш учун фойдаланилади. Масалан, $Y = a \cdot b$ Кўп даражали омилли таҳлилда омилларнинг моҳиятини ўрганиш мақсадида уларларнинг a ва b таркибий элементларига нисбатан деталлаштиришга олиб борилади. Омилларнинг деталлаштириш келгусида ҳам давом эттирилиши мумкин. Ушбу ҳолатда тобеланишнинг турли даражаларига эга омиллар таъсири ўрганилади.

Ўрганилаётган ҳодисалар ҳолат белгисига кўра статик ва динамик омилли таҳлил фарқланади. Статик таҳлил муайян санага натижавий кўрсаткичларга омилларнинг таъсирини ўрганишда қўлланилади. Бошқа кўриниш сабаб-оқибат алоқаларини динамикада тадқиқ қилиш методикасини ўзида акс эттиради.

Ва ниҳоят, вақт белгиси бўйича омилли таҳлил ретроспектив бўлиши мумкин, у ўтган давр ва истиқбол учун хўжалик фаолияти натижаларидаги ўзгаришлар сабабини ўрганиб, истиқболда натижавий кўрсаткичлар даражасига омиллар таъсирини тадқиқ қилади.

Омилли таҳлилнинг асосий босқичлари:

1) ўрганилаётган натижавий кўрсаткичларнинг таҳлили учун омилларни саралаш;

2) классификация ва тизимлаштириш омилларнинг мақсадида таъминлангани тизимли ёндашув уларни ўрганиш;

3) омилли ва натижавий кўрсаткичлар ўртасида ўзаро алоқаларни моделлаштириш;

4) омиллар таъсирини ҳисоблаш ва ўзгаришидаги натижавий кўрсаткич катталиклари ҳар бирининг аҳамиятини баҳолаш; иқтисодий жараёнларни бошқариш учун омилли моделдан амалий фойдаланиш.

III.3. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллар ва уларни гуруҳларга ажратиш

Иқтисодий таҳлил қилиш жараёнида турли усуллар ва методикалар қўлланилади. Бу усул ва методикалардан фойдаланиш жараёнида таҳлил методининг асосий жиҳатларининг комплекслиги ва тизимлашганлиги яққол кўринади. Хўжалик жараёнларининг умумий бирлиги, ўзига хос тузилиш ва таркибга эгаллиги ҳамда мураккаб тавсифдаги ўзаро боғлиқлиги таҳлил усуллари ва методикаларини қўллашда асосий эътиборда туради.

Таҳлилнинг усул ва методикаларини қўллашда корхонанинг хўжалик ва бошқа турдаги фаолиятини бир бутун тизим эканлиги, унинг умумий якуний натижаси мавжудлиги назарда тутилган ҳолда фаолиятнинг турли томонлари ва элементлари ҳам алоҳида, ҳам биргаликда ўрганилиб, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, бири иккинчисининг таъсиридан келиб чиқиши, яъни кетма-кетлиги аниқланиб, барча омиллар асосий ҳамда асосий бўлмаган гуруҳларга бўлиниб, улар ўзаро уйғунлаштирилган ҳамда тизимга солинган ҳолда якуний натижага омилларнинг биргаликдаги бевосита ва билвосита таъсири ҳисобланади.

Таҳлил усуллари қўллаш ўрганилаётган жараёнларнинг бири-бирига боғлиқлиги, ўзгариш сабаби, таъсир кўрсатган омиллар ва қўшимча сабабларни аниқлашга ёрдам беради.

Ҳозирги рақобатдош иқтисодиётда аксарият, етук иқтисодчи олимларимиз таҳлилнинг усуллари иқтисодий адабиётларда шартли равишда икки гуруҳга ажратиб кўрсатишмоқда. Иқтисодий таҳлилининг усуллари қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- Оддий-анъанавий (одатдаги) усуллар гуруҳи.
- Иқтисодий - математик (омилли таҳлил) усуллар гуруҳи.

Оддий-анъанавий (одатдаги) усуллар гуруҳига иқтисодий таҳлил пайдо бўлгандан буён анъанага айланиб, амалий тажрибада кенг қўлланилиб келаётган усуллар киритилади. Уларнинг таркибига мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш, таққослаш, гуруҳлаштириш, балансли боғланиш, занжирли боғланиш, индекс, фоизлар ва ҳоказо усулларни киритишимиз мумкин бўлади.

Иқтисодий-математик усуллар таркибига эса одатда корреляцион ва реграцион таҳлил, интеграл усули, математик ёки чизикли программалаштириш усули, детерминантлар усули, иқтисодий ташхис қўйиш усули, логарифмлар усули, назарий ўйин усули ва хакозоларни киритишимиз мумкин.

Фан методологияси ўзида предметини англашга йўналтирилган тамойиллар, усуллар ва методлар, қоидалар тизимини акс эттиради. Билиш фаолияти жараёнини яхлит тадқиқ этувчи англаш назариясидан методология шуниси билан фарқ қиладики, у англаш методларига кўпроқ диққатни қаратади. Агар фан назарияси ўзида билиш жараёни натижасини акс эттирса, у ҳолда методология ушбу билимларга эришиш усули ва тадқиқий фаолиятга йўналтирувчи асос саналади.

Фан методологиясининг асосий таркибий қисмлари – бу предметни ўрганиш ёндашувининг умумий тамойилларини ва уни тадқиқ қилишнинг аниқ методикасини ишлаб чиқишдир.

Турли фанлар учун ўзига хос бўлган ўз предметини ўрганишга ёндашув усуллари (жумладан, иқтисодий таҳлил ҳам) билишнинг умумий диалектик методига асосланади.

Билишнинг диалектик методи барча ҳодиса ва жараёнларни узлуксиз ҳаракатда, ўзгариш ва тараққиётда кўриб чиқиш заруратидан келиб чиқади. Ҳеч нарса ўз ўрнида турмайди, барчаси ривожланади, барчаси ўзгаради. Ҳар кун, ҳар соат, ҳар дақиқада корхона иқтисодиётида ўзгариш содир бўлиб, улар таққослаш жараёнида англонади. Мунтазам таққослашнинг зарурати – иқтисодий таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таққослаш иқтисодий таҳлилда жуда кенг қўлланилади: фаолиятнинг ҳақиқий натижалари ўтган йиллар натижалари билан, бошқа корхоналарнинг эришган ютуқлари, мақсадли ва прогноз параметрлар, меъёрий маълумотлар ва бошқалар билан таққосланади.

Диалектик метод тамойиллари билан мутаносибликда ҳар бир жараён, ҳар бир ҳодиса қарама-қаршилик кураши ва бирлиги сифатида кўриб чиқилиши зарур. Бу тамойил ҳар бир жараён, ҳар бир ҳодисанинг ички қарама-қаршилиги, ижобий ва салбий томонларини ўрганиш заруратини тақозо этади. Бу ҳам иқтисодий таҳлил тавсифли қирраларидан биридир. Масалан, техник янгиликлар меҳнат унумдорлигини ўсиши, рентабеллик ва бошқа кўрсаткичлар даражаси ошишига ижобий таъсир ўтказади, лекин бунда унинг атроф-муҳитни ифлослантириши каби салбий оқибатларини ҳам ёдда тутиш лозим.

Таҳлилда диалектик методдан фойдаланиш корхонанинг хўжалик фаолиятини ўрганиш барча ўзаро боғлиқликларни ҳисобга олган ҳолда олиб бориши лозимлигини англатади. Ҳеч бир ҳодиса агар у бошқалардан ажратилган ҳолда алоҳида, боғлиқсиз кўриб чиқилса, тўғри тушунилиши мумкин эмас. Мисол учун, янги техникани жорий этишнинг маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи даражасига таъсирини ўрганишда нафақат бевосита, балки билвосита алоқани ҳам ҳисобга олиш зарур. Маълумки, янги техника жорий этилиши билан ишлаб чиқариш харажатлари, демак

маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи ҳам ошади. Лекин, бу ҳолат меҳнат унумдорлиги ошишига ижобий таъсир кўрсатади. Бу эса, иш ҳақидан тежалишига ва шу омил туфайли маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи пасайишига олиб келади. Демак, у ёки бу иқтисодий ҳодисани англаш ва тўғри баҳолаш учун барча ўзаро алоқаларни бошқа ҳодисалар билан ўзаро боғлиқликларни ўрганиш зарур. Бу ҳам иқтисодий таҳлилнинг методологик жиҳатларидан биридир.

Таҳлилнинг муҳим методологик жиҳатларидан бири унинг нафақат сабаб-оқибат алоқаларини ўрганиш, балки уларга миқдорий тавсиф бериши, яъни фаолият натижаларига омиллар таъсирини миқдоран ўлчашни таъминлаш саналади. Бу аналитик тадқиқотлар даражасини оширади.

Таҳлилда сабаб алоқаларини ўрганиш ва ўлчашни индукция ва дедукция методи билан амалга ошириш мумкин. Мантиқий индукция кўмагида сабаб, алоқаларини ўрганиш усули шундан иборатки, тадқиқот хусусийдан умумий томон, хусусий далиллардан умумлаштириш, сабабдан натижа томон олиб борилади. Дедукция — шундай усулки, бунда тадқиқот умумий далиллардан хусусийга, натижалардан сабабга томон амалга оширилади. Иқтисодий таҳлилда ҳам у ҳам бу ёндашувдан фойдаланилади. Индукция методлари барча кўрсаткичларнинг алоҳида омилларга нисбатан ўзгаришидаги таъсирчанликни комплекс баҳолаш учун қўлланилади. Дедукция ёрдамида тадқиқ этилаётган натижавий кўрсаткични шакллантирувчи бутун комплекс омиллар тадқиқ қилинади.

Билишнинг диалектик методига мувофиқ ҳар бир жараён, ҳар бир иқтисодий ҳодисани тизим ва тизимга ўзаро боғлиқ элементлар мажмуаси сифатида кўриб чиқиш лозим. Буларнинг ҳар бири унинг ривожланиши учун муносиб ҳисса қўшади. Тизим элементларидан бирига ички ёки ташқи тавсифидаги ихтиёрий таъсир унинг бошқа элементларида ҳам ўз аксини топади. Бундан таҳлил объектларини ўрганишга тизимли ёндашув зарурати келиб чиқади, бу тадқиқот методологиясининг йўналишларидан бири ҳисобланади. Тизимли ёндашув таҳлил объектини чуқур ўрганишга, у ҳақда янада тўлиқ ва яхлит тасаввур олишга, бу объектнинг алоҳида қисмлари ўртасидаги сабаб-оқибат алоқаларини аниқлашга имкон беради.

Тизимли ёндашувнинг асосий хусусияти — динамизм, ўзаро таъсир, ўзаро боғлиқлик, тизим элементларининг ўзаро алоқаси, комплекслилик, яхлитлилик, тобелик, етакчи бўғин ажратилиши кабилардир.

Тизимли ёндашув элементлари ўрганилаётган ҳодисалар ва жараёнларнинг максимал деталлаштириш (хусусий таҳлил) ва уларнинг тизимлаштирилишини кўзда тутаяди. У ёки бу ҳодисаларни деталлаштириш (таркибий қисмларга ажратиш) ўрганилаётган объектда янада жиддий ва асосийсини аниқлаш учун зарур бўлган даражада олиб борилади. У объект ва таҳлил мақсадига боғлиқ. Бу иқтисодий таҳлилдаги мураккаб вазифа бўлиб, аналитикдан иқтисодий ҳодисалар моҳияти,

шунингдек, уларнинг ривожланишини аниқловчи омил ва сабаблар ҳақида аниқ билимлар талаб қилади.

Тизим элементларини тизимлаштириш уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро таъсирини ўрганиш асосида амалга оширилади. Бу асосий компонентларни, функцияларни, тизим элементлари тобелигини аниқлашга, ўрганилаётган объект (тизим)нинг тахминий тузилишли - мантиқий таҳлил моделини тузишга имкон беради. График жиҳатда у одатда расм кўринишида тақдим бўлади, бу ерда ҳар бир элементга муайян блок мос келади. Алоҳида блоklar ўзаро стрелкалар билан боғлиқ, улар ички ва ташқи тизим алоқалари мавжудлиги ва йўналишини кўрсатади. тузилишли-мантиқий чизмалар асосида математик боғлиқлик шакллари белгиланади, тизимнинг элементлари ўзаро алоқани ўртасидаги тавсифловчи математик моделлар тузилади, уларнинг параметрлари аниқланади. Тизимлаштириш таҳлилдаги ўта масъулиятли давр ҳисобланади. Бу жараёнда доимий омилларни тасодифийларидан ажратиш, кўплаб ўрганилаётган омилларнинг тўпламидан фаолият натижалари боғлиқ бўлган асосийларини аниқлаш зарур.

Иқтисодий таҳлилнинг юқорида қайд қилинган томонлар билан бевосита шартланган муҳим методологик жиҳати, корхонанинг хўжалик фаолиятидаги иқтисодий жараён ва ҳодисаларнинг сабаб-оқибат алоқаларини комплекс, тизимли тадқиқ қилиш учун зарурий саналувчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш ва ундан фойдаланиш ҳисобланади.

Таҳлилда тизимли билан бир қаторда вазиятли ёндашув мавжуд, унга мувофиқ амалга ошириш белгиланган функцияни инқирозли ҳодисалардан огоҳлантириш мақсадида бошқарилиши лозим бўлган вазият ташкил этади. Тўғри қарор қабул қилиш учун юзага келган вазиятни баҳолаш ва унинг истиқболда ривожланишини прогнозлаш зарур. Вазиятли ёндашувнинг ўзига хослиги шундан иборатки, у тизимли таҳлилнинг асосий ғояларини ривожлантириб, энг аҳамиятли тизим параметрларини, энг долзарб омилларни ажратади, қўйилган мақсадларга янада самарали усуллар билан эришиш мумкин бўлганларига таъсир кўрсатади. Вазиятли ёндашув ҳозирги вақтда иқтисодий таҳлилни ривожлантириш методология ва методикасининг энг истиқболли йўналишларидан бири саналади.

III.4. Иқтисодий таҳлил жараёнида таққослаш усулининг қўлланилиши

Таққослаш — инсон атроф-муҳитни англай бошлаган усуллардан бири бўлиб, ундан доимо фойдаланилади. Унинг муҳимлиги қуйидаги нақлда ҳам қайд қилинади: «Барча нарса қиёслашда англонади». Бу усул иқтисодий ҳодисалар тадқиқида ҳам кенг тарқалди: баҳолаш учун қўлланиладиган ҳар бир кўрсаткич, ҳар бир рақам, назорат ва прогноз худди шундай бошқалар билан таққослашдагина аҳамиятлидир.

Таққослаш моҳияти — турдош объектларни ўртасидаги ўхшашлик ёки фарқларни аниқлаш мақсадида қиёслашдир. Улар ёрдамида умумий ва хусусий иқтисодий ҳодисаларни таққослаш бажарилади, ўрганилаётган объектлар даражасида ўзгаришлар, тенденциялар ва уларнинг ривожланиши қонуниятлари, уларнинг ўртасидаги сабаб-оқибат алоқалари ўрнатилади.

Технологик таққослаш бир нечта босқичдан иборат: таққосланадиган объектларни танлаш, таққослаш шаклини танлаш (динамик, маконий ва б.), таққослаш базасини танлаш (ўтган давр, ҳисобот давр режаси, эталон корхона ва б.), объектларни қиёслаш амалга ошириладиган кўрсаткичлар сонини танлаш, таққослаш шкаласини танлаш.

Иқтисодий таҳлилда қиёсий таҳлилнинг қуйидаги шакллари фарқланади: горизонтал ва вертикал, динамик ва статик, бир ўлчовли ва кўп ўлчовли.

Горизонтал қиёсий таҳлил ўрганилаётган кўрсаткичларнинг ҳақиқатдаги даражасини базавийдан (режа, ўтган давр, ўртача даража, фан ва илғор тажриба ютуқлари) абсолют ва нисбий оғишларини аниқлаш учун фойдаланилади.

Вертикал қиёсий таҳлил ёрдамида иқтисодий ҳодисаларнинг структураси ва жараёнларнинг қисмлари ҳамда умумий солиштирма салмоғини ҳисоблаш йўли билан (ўз капиталининг умумий капиталдаги солиштирма салмоғи), бутун ва қисм нисбатлари (масалан, ўз ва қарз капитали, асосий ва айланма капитал), шунингдек, омилларнинг натижавий кўрсаткичларнинг даражасига таъсирини мутаносиб омилнинг олдинги ва кейинги ўзгаришлари миқдорларига таққослаш йўли билан ўрганилади.

Тренд таҳлил ўрганишда базис йил даражасига нисбатан қатор йиллар учун нисбий ўсиш суръати ва кўрсаткичларнинг ўсишини ўрганишда қўлланилади, яъни кўрсаткичлар динамикасининг асосий тенденциялари тадқиқ қилинади.

Динамик таққослаш ўрганилаётган кўрсаткичларнинг вақтда ўзгаришини ўрганиш учун қўлланилади, статик таққослаш — турли хўжалик субъектлари бир давр бўйича кўрсаткичлар даражасини баҳолаш учун.

Бир ўлчовли таҳлилда бир объектнинг бир ёки бир нечта кўрсаткичлар бўйича ёки бир нечта объектларни бир кўрсаткич бўйича таққослаш бажарилади.

Кўп ўлчамли қиёсий таҳлил ёрдамида бир нечта корхоналар (бўлинмалар) кенг спектрли кўрсаткичлар бўйича фаолияти натижалар таққосланади.

Таққослаш базасига боғлиқлигига кўра у қуйидаги турларга ажратилади (4-жадвал).

4-жадвал

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган таққослашнинг асосий турлари

Таққослаш турлари	Таққослаш мақсади
1. Кўрсаткичларнинг ҳақиқатдаги даражасини режа маълумотлари билан қиёслаш	Режа бажариш даражасини назорати ва баҳолаш, уни жадаллик даражасини, фойдаланилмаган ички хўжалик резервларини аниқлаш
2. Кўрсаткичларнинг ҳақиқатдаги даражасини тасдиқланган меъёр ва стандартлар билан қиёслаш	Ресурслардан тежамли фойдаланиш назорати
3. Кўрсаткичларнинг ҳақиқатдаги даражасини ўтган йиллар маълумотлари билан қиёслаш	Иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларнинг ривожланиш тенденциялари ва суръатларини белгилаш
4. Таҳлилга қилинаётган корxonанинг кўрсаткичлар даражасини соҳанинг етакчи корхоналар фаолияти кўрсаткичлари билан қиёслаш	Корxonанинг рақобатдошлигини баҳолаш ва унинг фаолияти натижаларини яхшилаш резервларини аниқлаш
5. Таҳлилга тортилган корxonанинг кўрсаткичлар даражасини соҳанинг корхоналар фаолияти ўртача кўрсаткичлари билан қиёслаш	Бозордаги ўша соҳанинг бошқа корxonалари ўртасидаги корxonанинг ҳолатини аниқлаш ва уни рақобатдошлиги ва тадбиркорлик рискларини баҳолаш
6. Параллел ва динамик қаторларни қиёслаш	Ўрганилаётган ҳодисалар ўртасида алоқа шакллари мавжудлиги ва йўналишини белгилаш
7. Бошқарув қарорлари турли вариантларини қиёслаш	Қарорнинг янада оптимал вариантини танлаш
8. Қандайдир омил ўзгаришидан аввалги ва кейинги фаолият натижаларини қиёслаш	Фаолият натижалари таъсирчанлигига ўрганилаётган омиллар ўзгариши даражасини баҳолаш
9. Тадқиқ этилаётган даврда турли кўрсаткичларнинг ўсиш суръатларини қиёслаш	Таҳлил қилинаётган корхона шароитида иқтисодий қонунлар намоён бўлиши характерини ўрганиш
10. Турли даврда бир кўрсаткичнинг ўсиш суръатини қиёслаш	Бир соат, смена, иш куни, йил давомида ресурслардан фойдаланиш тўлиқлигига уларнинг таъсирчанлигини баҳолаш

Аввал қайд қилинганидек, иқтисодий таҳлилнинг вазифаларидан бири тизимли назорат ва қўйилган мақсадларга эришиш бўйича корхоналар фаолиятини ҳар томонлама баҳолаш ҳисобланади. Бунда ҳақиқатдаги маълумотларни режадаги билан таққослаш зарурлигига шартланган. Бундай таққослаш ой, чорак ёки йил режасини бажариш даражасини аниқлашга, мўлжал параметрлардан оғишни аниқлаш, ечимини талаб қилувчи муаммоларни аниқлашга имкон беради.

5-жадвал

-----ой учун маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича режанинг бажарилиши

Маҳсулот тури	Ишлаб чиқариш ҳажми, млн сўм.		Режадан оғишиш (+;-)	
	режа	ҳақиқатда	мутлақ, млн сўм.	нисбий, %
А	300	327	+27	+9,0
Б	250	225	-25	-10,0
ва ҳоказо				
Жами	550	552	+2	+0,4

Ўтган давр ҳақиқатдаги маълумотлари режа кўрсаткичларининг асосланганлигини текшириш учун фойдаланилади. Бунинг учун ўтган 5-6 йил ҳақиқатдаги маълумотларининг ўртачаси жорий йилнинг режа маълумотлари билан қиёсланади.

5-жадвалда келтирилган маълумотлар шундан дарак берадики, режа бўйича А турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш етарлича асосланган ҳисобланади. Б турдаги маҳсулот эса тўрт давр ўртачасидан ошиқча бўлиб, бозор талабига ҳам мос тушмаган. Шунинг учун мазкур кўрсаткич +39 (250-211) млн.сўмга кўп белгиланган. Жорий йил режавий кўрсаткичларини бажарилиш ҳолатини 6-жадвалдан билиб олса бўлади .

6-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш (таққослама нархларда), млн сўм.

Маҳсулот тури	Ўтган йиллар				Тўрт давр учун ўртачаси	Режа (келгуси давр)
	1	2	3	4		
А	280	300	300	320	300	300
Б	200	205	218	221	211	250
ва ҳоказо						
Жами	480	505	518	541	511	550

Кўрсаткичларнинг ҳақиқатдаги даражасини режадаги билан қиёслаш корхона фаолияти самарадорлиги оширишда фойдаланилмаган резервларни аниқлаш учун ҳам зарур. Агар режа бўйича қандайдир тадбир бажарилмаган бўлса, у ҳолда буни маҳсулот ишлаб чиқариш ўсишида, унинг таннархини пасайтириш, фойда ва рентабеллиги ўсишини фойдаланилмаган резервлари сифатида кўриб чиқиш мумкин. Мисол учун, аниқ Б маҳсулот бўйича инновацион чора-тадбирлар режасининг бажарилиши (7-жадвал).

7-жадвал

Инновацион чора-тадбирлар режасининг бажарилиши, млн сўм.

Тадбирлар	Режа бўйича	Ҳақиқатдаги	Режадан мутлақ оғишиш (+;-)	Режа бажарилиши (+;-), %
Ускуналар модернизацияси	30	22	-8	- 26

Ўрганилаётган ҳолатда янги технологиялар жорий этиш ва ускуналар модернизацияси бўйича режа бажарилмаган. Ушбу омилларнинг меҳнат унумдорлиги ўсишига таъсирини билган ҳолда, шунга боғлиқ равишда маҳсулотлар ҳажми қанчалик камайганини ҳисоблаш қийин эмас.

Иқтисодий таҳлилда у ёки бу кўрсаткичлар бўйича эришилган даражасини истиқболли режа-прогноз маълумотлари билан таққослаш ҳам муҳим аҳамият эга. Бундай таққослаш истиқболли режа бажарилиши жараёнини, ҳақиқатдаги натижаларнинг кутилгандан оғишини ва келгуси давр вазифаларини олдиндан кўришга имкон беради.

Аналитик ишлар амалиётида ҳақиқатдаги натижаларни тасдиқланган норма ва стандартлар билан таққослашда кенг фойдаланилади (8-жадвал), у маҳсулот ишлаб чиқариш ресурсларни тежалиши ёки сарфи ошганлигини аниқлаш, улардан ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш ва маҳсулот чиқариш ўсиши ва унинг таннархини пасайтиришда фойдаланилмаган имкониятларни аниқлаш учун зарур.

8-жадвал

Корхонанинг материал ресурсларидан фойдаланилишига оид маълумотлар

Ресурслар тури	Ресурс харажатлари, т		Меъёрдан оғишиш (+;-)	
	меъёр бўйича	ҳақиқатда	мутлақ	фоизда
Нефт маҳсулотлари	600	615	+15	+2,5
Хом ашё	1200	1176	-24	-2,0
Ёнилғи	2500	2750	+250	10,0
Ва ҳоказо				

Иқтисодий таҳлилда ҳам ҳақиқатда эришилган натижаларни ўтган давр маълумотлари билан таққослаш жуда кўп қўлланилади. Бу ўрганилаётган кўрсаткичлар ўзгаришларига оид суръатларни баҳолашга ва иқтисодий жараёнлар ривожланиши тенденциялари ва қонуниятларини аниқлашга имкон беради.

9-жадвал

Асосий кўрсаткичлар динамикаси

Йил-лар	Маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми		Ишчилар сони		Бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот	
	млн. сўм	базис йилга нисбатан % да	киши	базис йилга нисбатан % да	минг сўм.	базис йилга нисбатан % да
2003	830	-	1094	-	758,7	-
2004	910	9.6	1087	-0.7	837,2	+10,3
2005	930	2.2	1075	-1.2	865,1	+3,3
2006	1150	1.2	1064	-1.1	1080,8	+24,9
2007	1200	4.3	1000	-6.1	1200,0	+11,0

9-жадвалдан кўришиб турибдики, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўсиш, ишчилар сони эса камайиш тенденциясига эга. Бу ўсиш ва камайиш меҳнат унумдорлигини базис йилга нисбатан ортишига сабаб бўлган.

Корхонада тегишли кўрсаткичларни техника, технология ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш соҳасида эришилган энг яхши натижалар билан таққослаш бизнес самарадорлигини ошириш резервларини излашга йўналтирилган бўлади. Бунда ички корхона ва корхоналараро таққослаш бўлиши мумкин. Корхонанинг ичида кўрсаткичларнинг ўртача даражасини унинг алоҳида сегментлари ютуқлари билан таққослаш олиб борилади ва уларнинг муваффақияти сабаблари ўрганилади. Корхоналараро қиёсий таҳлил жараёнида таҳлил қилинаётган корхонанинг кўрсаткичлари мавжуд энг яхши натижаларга, хўжалик юритишнинг бир хил бошланғич шaroитларига эга етакчи корхоналар кўрсаткичлари билан таққосланади. Таҳлил қилинаётган корхонанинг фаолият натижаларини рақобатдош корхоналар маълумотлари билан таққослаш катта аҳамият эга.

Корхоналараро таққослаш қуйидаги мақсадда олиб борилади:

- корхона ва ўхшаш корхоналардаги фаолият натижалари қандай нисбатланишини раҳбариятга кўрсатиш;
- бизнеснинг кучли ва кучсиз томонларига раҳбарият эътиборини жалб қилиш;

- корхонанинг фаолият самарадорлигини баҳолаш ва унинг стратегик ва тактик сиёсатига тузатишлар киритиш учун раҳбариятга объектив баҳо бериш.

Корхоналараро қиёсий таҳлил соҳасида энг сўнгги ютуқ бу — бенчмаркинг. Бу нафақат хусусий соҳанинг, балки бошқа соҳалардаги фан ва амалиёт ютуқларига асосланган етилиб келаётган муаммолар ҳақида олдиндан огоҳлантирувчи тизимдир. У рақобатда устунликка эришиш ва уни сақлаш учун талаб қилинган ахборотларни олиш инструменти сифатида фойдаланилади. Бенчмаркинг корхона ва етакчилар ўртасида эришилган натижалардаги тафовут моҳиятини тушунишга кўмаклашади. Менежерларни янгиликларни излашга янада ундайди, инновацион фаолият учун база ҳосил қилади. Юқори раҳбариятга хусусий бизнестда стратегик ва тактик бошқарув қарорларини бўйича ортида қолишни бартараф этишга мақбуллаштиришга, маҳсулот ва хизматлар бозорида етакчи ўрин эгаллашга кўмаклашади.

Корхоналарни таққослаш бевосита ва билвосита бўлиши мумкин. Рақобат ва тижорат сири туфайли рақобатдош корхоналар камдан кам ахборот айирбошлашади. Шунинг учун бир корхонанинг ҳолати билан бошқасиники ўртасида бевосита таққослаш ўтказиш доимо ҳам мумкин бўлмайди – одатда, муайян соҳа бўйича эълон қилинган ўртача статистик маълумотларга ёки акционерлик жамияти ва масъулияти чекланган жамият ҳисоботида асосланган билвосита таққослаш билан чекланишга тўғри келади.

Таҳлил қилинаётган корхона кўрсаткичларининг ҳақиқатдаги даражасини соҳа бўйича (вазирлик, бирлашма, концерн) ўртача кўрсаткичлар билан қиёслаш ҳам иқтисодий таҳлилда катта аҳамият эга. Бундай таққослаш таҳлил қилинаётган корхонанинг ушбу соҳанинг бошқа хўжалик субъектлари ўртасида рейтингини аниқлаш, корхонанинг ривожланиши даражасини янада тўлиқ ва объектив баҳолаш, унинг хўжалик фаолияти натижалар белгиловчи умумий ва ўзига хос омилларни ўрганиш, операцион ва молиявий риск даражасини баҳолаш учун зарур.

Параллел ва динамик қаторларни қиёслаш турли кўрсаткичлар ўртасида алоқа шакллари ва йўналишларини аниқлаш ва асослаш учун фойдаланилади. Шу мақсадда кўрсаткичлардан бирини тавсифловчи рақамни ўсувчи ёки камаювчи тартибда ранжирлаш ва шунга боғлиқ равишда бошқа тадқиқ этилаётган кўрсаткичларни қай тарзда ўзгаришини кўриб чиқиш зарур.

10-жадвалда қишлоқ хўжалик экинлари ва тупроқ ҳосилдорлиги бўйича туманнинг 10 фермер хўжалигига оид ранжирланган маълумотлар келтирилган. Ушбу маълумотларни ўрганиш ўрганилаётган кўрсаткичлар ўртасида чамбарчас алоқа мавжудлигини тасдиқлайди: тупроқ сифати ошганда дон экинлари ҳосилдорлиги ўсади ва аксинча.

Дон экинлари ҳосилдорлигининг тупроқ сифатига боғлиқлиги

Хўжалик номери	Тупроқ сифати , балл	Ҳосилдорлик, ц/га
1	31	40
2	32	42
3	33	43
4	34	43
5	35	44
6	36	44
7	37	46
8	38	47
9	39	48
10	40	48

Бошқарув қарорларининг турли вариантларини қиёслаш олдиндан таҳлилда режа ва бошқарув қарорлари асосланган ҳолда кенг қўлланилади. Қарор қабул қилишда унинг барча эҳтимолий вариантларини кўриб чиқиш ва қўйилган мақсадларга янада самарали усулда эришилишини таъминловчи энг яхши вариантини танлаш учун зарур.

Турли кўрсаткичларнинг ўсиш суръатларини тадқиқ қилинаётган вақт даври учун қиёслаш иқтисодий таҳлилда конкрет шароит ва конкрет вақт интервалида иқтисодий қонунларнинг намоён бўлиш характерини ўрганиш учун фойдаланилади. Мисол учун, меҳнат унумдорлигини ошириб бориш қонуни меҳнат унумдорлиги ўсиш суръатларини меҳнат ҳақи ўсиш суръатидан юқориқ бўлишини ҳамда шу тартибда давом этишини талаб қилади. Корхонанинг иқтисодий барқарор ривожланиши таъминлаш учун корхонанинг тушумининг ўсиш суръатлари унинг активларининг ўсиш суръатларидан, фойдасининг ўсиш суръатлари эса — тушум ўсиш суръатларидан юқориқ бўлишини талаб қилади. Агар бу қонунга доимо риоя қилинса, у ҳолда корхона ўзининг бозор позициясини мустаҳкамлаш учун яхши истиқболга эга ёки аксинча.

Турли вақт даврлари учун айтиб бериб кўрсаткичнинг ўсиш суръатларини қиёслаш ресурслардан турли вақт кесимида (йил, квартал, ой, кун, соат) фойдаланиш тўлиқлигини баҳолашга имкон беради. Мисол учун, агар ўртача соатлик ишлаб чиқариш ўсиш суръати ўртача кунлик ишлаб чиқариш ўсиш суръатидан ошса, у ҳолда бу иш вақтининг ички смена йўқотишлари ўсишидан гувоҳлик беради. Агар кунлик ишлаб чиқариш ўсиш суръати ўртача йиллик ишлаб чиқариш ўсиш суръатидан юқори бўлса, у ҳолда бу кун бўйи режадан ортиқча иш вақти йўқотишларига изоҳ бўла олади.

Омилларнинг таъсирини ҳисоблаш, резервлар миқдорларини аниқлашда ҳам муайян омилни ишлаб чиқариш вазияти ўзгаришларидан олдин ва кейин фаолият натижалари қиёслашда кенг қўлланилади.

III.5. Кўрсаткичларни таққослама кўринишга келтириш усуллари

Таҳлилда риоя қилиш муҳим шартлардан бири — кўрсаткичларнинг таққосланувчанлигини таъминлашдир. Чунки, фақат сифат жиҳатидан бир хил катталикларни қиёслаш мумкин.

Кўрсаткичларнинг таққосланувчан эмаслиги турли сабабларга кўра келиб чиқиши мумкин: турли нархлар мавжудлиги, фаолияти ҳажми; структури ўзгаришлар; маҳсулотлар сифати бир хил эмаслиги; таққосланаётган кўрсаткичлар учун танланган вақт кесими ҳар хиллиги; фаолиятнинг бир хил бўлмаган бошланғич шароити (техник, табиий, иқлим ва б.); кўрсаткичларни ҳисоблашнинг усуллари турличалиги; корхонанинг ҳисоб сиёсатининг ўзгариши билан ва б. Ўрганилаётган кўрсаткичлар таққосланувчанлигини таъминлаш учун юқорида саналган омиллар бўйича уларнинг ягона базага олиб келиш зарур.

Биринчи навбатда барча қиймат кўрсаткичларнинг катталигига таъсир кўрсатувчи (ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотлар қиймати, тушум, таннарх, фойда, материал харажатлари ҳажми, захиралар, асосий воситалар ва б.) инфляция билан алоқадорликда нарх ўсишини эътиборга олмоқ зарур. Ушбу омилнинг таъсирини холислантириш учун, таққосланаётган кўрсаткичлар бир хил нархда ифодаланади.

Мисол учун, ялпи маҳсулотлар чиқариш таққосланувчанлигини таъминлаш учун унинг ҳисобот ва базис даврлардаги физик ҳажми в базис давр нархларида ифодаланади:

$$I_{\text{ям}} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

бу ерда q_x ва q_0 — i - кўринишдаги маҳсулотларнинг мос равишда ҳисобот ва базис даврлардаги ишлаб чиқаришнинг миқдор ҳажми;

p_0 — i - кўринишдаги маҳсулотларнинг базис даврдаги нархи.

Бизнинг мисолимизда (11-жадвал) ҳақиқатдаги ялпи маҳсулотлар чиқаришнинг ўсиши қуйидагига тенг:

$$\Delta_{\text{ям}} = \frac{1060 - 970}{970} \times 100 = 9,3 \%$$

Агар у турли қийматли баҳолашни эътиборга олмай аниқланса, у ҳолда ўсишнинг орттирма кўрсаткичини оламиз:

$$\Delta_{\text{ям}} = \frac{1154 - 970}{970} \times 100 = 19\%$$

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми

	Ўтган давр			Ҳисобот давр			Ҳисобот даври учун базис давр нархларида ишлаб чиқариш ҳажми		
	миқдор, дона	нарх, сўм	сумма, минг сўм	миқдор, дона	нарх, сўм	сумма, минг сўм	миқдор, дона	нархи, сўм	сумма, минг сўм
А	10 000	27,25	272,5	12 000	30	360	12000	27,25	327
Б	5000	37,50	187,5	6000	39	234	6000	37,50	225
В	20000	25,50	510,0	20000	28	560	20000	25,50	510
ва б.									
Жами	—	—	970,0			1154,0			1060,0

Корхонанинг фаолият кўламидаги ўзгаришлар тўғрисида кўп вақт кўрсаткичлар ўзаро таққосланмас бўлиши мумкин. Мисол учун, агар ҳисобот йили маҳсулот ишлаб чиқариш харажати суммасини базис даврдаги мазкур кўрсаткич ($\sum q_0 b_0 + a_0$) билан таққосласак, у ҳолда ушбу кўрсаткичларнинг фарқланиши нафақат маҳсулотлар таннархи даражасини ўзгариши билан, балки ҳажмидаги маҳсулот ишлаб чиқариш миқдори ўзгаришлари билан ҳам шартланган бўлади. Харажатларни таққосланувчан кўринишга олиб келиш учун ҳажми омиллар таъсирини холислантириш зарур. Бунинг учун базис давр харажатларининг ўзгарувчан суммаси ҳисобот даврида ҳақиқатдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига қайта ҳисоблаш ва шундан сўнг буни ҳисобот давр харажатлари суммаси билан таққослаш зарур (12-жадвал):

12-жадвал

Ҳажм омилининг ва корхонанинг харажат суммасига таъсирини нейтраллаш

Маҳсулотлар тури	Маҳсулотлар бирлигига вақтинчалик харажатлар, минг сўм		Ҳисобот даврида ҳақиқатдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, дона.	Ҳисобот даври ҳақиқатдаги ишлаб чиқариш ҳажмига вақтинчалик харажатлар суммаси, млн сўм.	
	b_0	b_1		$q_1 b_0$	$q_1 b_1$
А	25	22	12000	300	264
Б	33	30	6000	198	180
Жами	—	—	—	498	444

Доимий харажат суммаси: ўтган давр — 300 млн сўм.;
 ҳисобот даври — 320 млн сўм.

$$I_{\text{ям}} = \frac{\sum q_1 b_1 + a_1}{\sum q_1 b_0 + a_0}; \quad (444+320/498+300) \times 100 = 95,7\%$$

бу ерда **b** — *i*- кўринишдаги маҳсулотлар бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар;

a — маҳсулот ҳажмига боғлиқ бўлмаган, лекин тадқиқ даври учун маҳсулот ишлаб чиқаришга тегишли доимий харажатлар.

Сифат омили таъсирини холислантириш учун маҳсулотлар ҳажми миқдорини мос равишда стандарт сифат кўрсаткичига нисбатан қайта ҳисоб-китоб қилинади ёки стандарт сифатга келтирилади. Мисол учун — стандарт сут ёғлилиги ҳолатини маҳсулот ҳажмини ўзгаришига таъсири (13-жадвал).

13 -жадвал

Сут сифатининг уни ишлаб чиқариш ҳажми ва таннархига таъсирини нейтраллаш

Кўрсаткичлар	Ўтган давр	Ҳисобот даври	Ўтган даврга нисбатан ҳисобот даврида, %
Сут ишлаб чиқариш харажатлари, минг сўм.	15 000	19 800	132
Сут ёғлилиги, %	3,5	3,3	94,3
Базис ёғлилик, %	3,4	3,4	100
Сут ишлаб чиқариш ҳажми, ц:			
• ҳақиқатдаги ёғлилик бўйича	25 000	30 000	120
• базис ёғлилик бўйича	25 735	29 117	113,1
1 ц сут таннархи, сўм.:			
• ҳақиқатдаги ёғлилик бўйича	600	660	110
• базис ёғлилик бўйича	583	680	116,6

Жадвалдан кўришиб турибдики, сут ёғлилигини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланган кўрсаткичлар сифат омилини холислантиришсиз аниқланган кўрсаткичлардан жиддий фарқ қилади: сут ишлаб чиқариш ҳажми ёғлилик ҳисобга олинмаган ҳолдагиси ўтган йилдан 20 % юқори, базис ёғлиликка қайта ҳисоблашда —13,1 % га. Унинг ёғлилиги

ҳисобга олинмай ҳақиқатдаги сут таннархи 660 сўми ташкил этади, базис ёғлиликка қайта ҳисоблашда — 680 сўм. Биринчи ҳолатда у 10 % га , иккинчисиди — 16,6% га ошди. Демак, сифат кўрсаткичи асосида турли сифатдаги бир хил маҳсулотларни тўғри таққослаш ва ўрганиш имконияти бўлар экан.

Иқтисодий таҳлилда маҳсулотларнинг жами маҳсулот ҳажми таркибидаги салмоғи ёки структурасини ўзгариши ҳам мазкур кўрсаткичларни ўзаро таққослашда айрим ноаниқликларни келтириб чиқаради. Шунинг учун таққосланаётган кўрсаткичларни бир хил структурага келтириш учун, ҳақиқатдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми базис давр структурасига қайта ҳисобланиши зарур.

14-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва структураси

Маҳсулотлар тури	Баҳо, сўм	Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, дон.		Маҳсулотнинг эгаллаган салмоғи, %		Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, минг сўм.			Фарқи (+;-)
		Бизнес режа	Ҳисобот йили	Бизнес режа	Ҳисобот йили	Бизнес режа	Қайта ҳисобланган маҳсулот	Ҳисобот йили	
1	2	3	4	5	6	6	7	8	9
	P_0	Q_0	Q_1	S_0	S_1	Q_0P_0	$\Sigma Q_1P_0S_0/100$	Q_1P_0	8-7
А	30	5000	5300	22,3	22,6	150000	156813,6	159000	2186,4
Б	20	7800	7940	34,8	33,8	156000	163142,4	158800	- 4342,4
С	15	9600	10200	42,9	43,5	144000	150836,4	153000	2163,6
Σ	x	22400	23440	100	100	450000	470792,4	470800	7,6

Бу ерда: q_p —маҳсулот ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми;
 s — умумий ишлаб чиқаришда i - кўринишдаги маҳсулотларнинг солиштирма салмоғи ;
 p_i — i - кўринишдаги маҳсулотлар нархи.

Келтирилган мисолда (14-жадвал) ишлаб чиқариш структураси ўзгарди ва унинг таъсирида А ва С маҳсулотлар улуши ортди, Б маҳсулот эса камайди, натижада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми қийматифодасида 7,6 минг сўмга ортди. Бу корхонанинг фаолиятининг

янада объектив баҳоси, чунки меҳнат сиғими бўйича уччала маҳсулот ҳам бир хил.

Иқтисодий таҳлилда кўрсаткичларни таққослаш учун турли усуллардан фойдаланилади. Мисол учун, мутлақ катталиқ ўрнига ўртача ёки нисбий катталиқларни қўллаб қатор ҳолларда кўрсаткичларнинг таққосланувчанлигига эришиш мумкин. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш базасини ҳисобга олмасдан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, фойда суммаси ва б. мутлоқ кўрсаткичларни қиёслаш мумкин эмас. Лекин, мутлоқ катталиқлар ўрнига нисбий, мисол учун, бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот, активларнинг минг сўмига тўғри келадиган фойда суммаси ва шу кабилар. Ушбу ҳолда бундай таққослаш бутунлай тўғри саналади.

Иқтисодий таҳлилда кўрсаткичларнинг таққосланувчанлигини таъминлаш учун тузатиш коэффициентлари ҳам кенг қўлланилади қўлланилади. Хусусан, кўрсаткичларнинг методик номутаносиблигига нисбатан эътиборли бўлиш лозим. У нафақат таққослаш натижаларини, балки умуман воқелик маъносини ўзгартириб юбориши мумкин. Мисол учун, фонд қайтими асосий воситаларнинг жами суммаси бўйича, ишлаб чиқаришга мўлжалланган асосий воситалар бўйича ёки фақат уларнинг актив қисми бўйича ҳисобланиши мумкин. Шунинг учун, хулосалар тўғрилигини таъминлаш учун уларни ҳисоблаш методикаси бўйича кўрсаткичлар бир хиллигига эришиш лозим.

Кўрсаткичларни таққослашда уларнинг таққосланувчанлик бўйича табиий-иқлим шароитарини таъминлаш жуда муҳим. Хусусан бу қишлоқ хўжалиги учун жуда долзарб масала саналади. Корхоналарнинг турли табиий-иқтисодий зоналарда бўлиши маҳсулот етиштиришга, вақтинчалик ва доимий харажатлар даражасига, маҳсулотлар меҳнат сиғими ва бошқаларга жиддий таъсир кўрсатади. Шу омил бўйича кўрсаткичларнинг таққосланувчанлигини таъминлаш учун иқлимий ва ҳудудий хусусиятлар билан шартланган кўрсаткичларнинг ўсиш улуши ажратилади, кейин эса уларнинг таъсири бартараф этилади.

Айрим кўрсаткичларнинг мавсумий тавсифга эътибор қаратиш зарур. Мисол учун, товар захиралари мавсумгача жамланади, қишки давр учун озуқа захиралари яратилади, корхонанинг ишчан фаоллиги даврида капитал айланувчанлик коэффициенти ўсади ва шу кабилар.

Айрим ҳолларда кўрсаткичларнинг таққосланувчан эмаслиги корхонанинг ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришлари билан ҳам келиб чиқиши мумкин. Хусусан, амалдаги меъёрий ҳужжатлар бир маънога эга кўрсаткичларни турли усуллар билан шакллантириш мумкинлигига йўл қўяди. Мисол учун, асосий воситаларга эскириш ҳамда номоддий активларга амортизация ҳисоблашнинг турли метод ва усулларининг мавжудлиги; истеъмол қилинган ишлаб чиқариш захираларини баҳолаш методини ўзгартириш (FIFO, LIFO, LIFO) ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтганда кўрсаткичларни таққосланувчан шаклга келтиришнинг асосий усуллари қиймат, ҳажм, сифат ва структура

омилларнинг таъсирини уларни ягона базисга келтириш йўли билан холислантириш, шунингдек, фойдаланиш ўртача ва нисбий катталиқ, тузатиш коэффициентлари, қайта баҳолаш методларидан фойдаланиш ва шу кабилар ҳисобланади.

III.6. Мутлақ ва нисбий кўрсаткичларни ҳисоблаш усули

Иқтисодий таҳлилда кўрсаткичларни ўрганиш мутлақ миқдорлардан фойдаланиш билан бошланади. Мисол учун, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми (натурал ва қиймат ўлчовларида), товар айланиш ҳажми, маҳсулот ишлаб чиқариш таннари, ялпи тушум, ишчилар сони ва ҳақозо. Мутлақ кўрсаткичлар ҳодиса бирликларнинг ўлчов, оғирлик, ҳажм, давомийлик, майдон, қиймат ва б. бошқа ҳодисаларнинг ўлчамига нисбатсиз миқдорий ўлчовини акс эттиради, нисбий эса — катталиқлар ўрганилаётган ҳодиса ва катталиқларнинг бошқа давр ёки бошқа объект бўйича олинган қандайдир бошқа ҳодиса ёки катталиқларга нисбатини ифодалайди.

Мутлақ миқдорларсиз таҳлил ишларини амалга ошириб бўлмайди. Иқтисодий таҳлилда мутлақ миқдорлар воқеликни билиш, тушуниш, ўқиш ва ўртача ҳамад нисбий кўрсаткичларни ҳисоблашда асосий ахборот базаси бўлиб фойдаланилади. Шунингдек, мутлақ ўзгариш иқтисодий таҳлилда муайян кўрсаткични аввалги даврларга нисбатан мутлоқ миқдордаги фарқларини кўрсатиб беради (15-жадвал).

Нисбий кўрсаткичлар бир хил тур ва мазмундаги кўрсаткичларни ўзаро нисбатини аниқлаб фоиз, коэффициент, индекс кўринишида акс эттириб беради. Ушбу усул режа бажарилиши, ўсиш суръатлари ҳамда салмоғлар асосида воқеликларни таркибий тузилиш ҳолати кабиларни ўрганишда кенг қўлланилади (15-жадвал). Нисбий кўрсаткичлар бир катталиқни бошқасига бўлиш натижасида олинади ва у таққослаш базасига қабул қилинади. Бу режа, базис йил, бошқа корхонанинг, ўртача соҳавий маълумотлари ва б. бўлиши мумкин. Нисбий катталиқлар коэффициентлар (база 1) ёки фоизлар (база 100) шаклида ифодаланади.

15-жадвал

“Мустақиллик” фермер хўжалиги мулкнинг таҳлили

№	Мол-мулкнинг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,-)		
		Минг сум	%	Минг сум	%	Минг сум	%	Йил бошига нисбатан %
1	Узок муддатли активлар	251184	73,7	265548	71,7	14364	-2,0	5,7
2	Жорий активлар	89545	26,3	104694	28,3	15149	2,0	16,9
	Шу жумладан:							
а	Товар моддий захиралар	7946	2,3	12216	3,3	4270	1,0	53,7

b	Пул мабаглари ва кимматли коғозлар	834	0,2	-	-		-0,2	0,0
c	Дебиторлар	80765	23,7	92478	25,0	11713	1,3	14,5
	Баланс активининг жами	340729	100	370242	100	29513	0,0	8,7

Ушбу жадвалда “Мустақиллик” фермер хўжалигининг мулки, ҳам мутлақ, ҳам нисбий кўрсаткичлар асосида ҳисоб-китоб қилинган.

Хўжалик фаолияти таҳлилида нисбий катталиқнинг турли шакллари қўлланилади: маконий таққослаш, режавий топшириқ, режа бажарилиши, динамика, структура, координация, интенсивлик, самарадорлик.

Маконий таққослаш нисбий катталиги айтиб бериши бир давр ёки бир вақт momenti бўйича олинган турли объектларга тегишли кўрсаткичларнинг даражасини таққослаш натижасида олинади.

Режавий топшириқни таққослаш нисбий катталиги кўрсаткичнинг жорий йил режавий даражасининг ўтган йил ҳақиқатдаги ёки 3-5 йил олдинги ўртачаси даражасига нисбатини ўзида акс эттиради.

Режа бажарилиши нисбий катталиги — кўрсаткичнинг ҳисобот даврининг ҳақиқатдаги ва режавий даражаси ўртасида фоизларда ифодаланган нисбатиди ифодаланади.

Динамика нисбий катталиги қандайдир вақт оралиғида кўрсаткичларнинг ўзгаришларини тавсифлаш қўлланилади учун ва жорий давр кўрсаткичлари катталиқларини уни олдинги давр (ой, квартал, йил) даражасига бўлиш йўли билан аниқлайди. Улар ўсиш суръати деб айтилади ва одатда фоиз ёки коэффициентларда ифодаланади. Динамиканинг нисбий катталиқлари базис ва занжирли бўлиши мумкин.

Структура кўрсаткичи — бу қисмнинг умумдаги улуши (солиштирма салмоғи) бўлиб, фоиз ёки коэффициентларда ифодаланади. Мисол учун, умумий экин майдонида донли экинлар солиштирма салмоғи, корхонанинг ходимлари умумий миқдорида ишчиларнинг солиштирма салмоғи, корхонанинг активлари шаклланишида ўз капиталининг солиштирма салмоғи ва шу кабилар.

Координация нисбий катталиги қисм ва умумийнинг ўзаро нисбатини ўзида акс эттиради, мисол учун асосий ишлаб чиқариш фондларининг актив ва пассив қисмлари, ўз ҳамда қарз капитали ва бошқалар.

Интенсивлик нисбий катталиги бирор ҳодисанинг муҳит билан мутаносибликда ривожланиши даражасини кўрсатади. Мисол учун, ходимлар ва ишчилар таркибида юқори малакали ишчилар фоизини ошириши ва шу кабилар.

Самарадорлик нисбий катталиги — бу фойдалиликни ресурслар ёки харажатлар билан нисбатини ифодалаб беради. Мисол учун,

маҳсулот сотишдан олинган фойдани ишлаб чиқариш харажатларининг бир бирлигига тўғри келиши ва ҳаказо.

III.7. Иқтисодий таҳлилда ўртача миқдорлардан фойдаланиш

Иқтисодий таҳлилда хусусийдан умумийга, тасодифдан қонуниятга ўтишда мутлақ, нисбий кўрсаткичлар билан биргаликда ўртача миқдорлар асосида воқеликларни ўрганиш ҳам муҳим рол ўйнайди. Чунки, ушбу усулда бир хил турдаги ялпи, яъни кўп сонли иқтисодий воқеликлар математик ҳисоб-китоблар билан ягона ўртача миқдорга келтирилади. Бу жараёнда бир турдаги ялпи воқеликларни ўзига хос хусусияти ҳамда жиҳатларига жиддий эътибор қаратилади. Чунки, воқеликларни ҳар томондан бир хил бўлиши бу борада келиб чиқиши мумкин бўлган тасодифий ҳолатларни олдини олади. Натижада, ўртача миқдорларнинг аниқлиги янада ошади. Ўртача миқдорларни келтириб чиқаришда зарурият ёки талабга кўра турли хил ҳисоб-китоб шакллари – ўртача арифметик, ўртача квадратик, ўртача хронологик, ўртача геометрик ва шу кабилардан фойдаланилади. Бир турдаги кўп сонли воқеаларни ўртача миқдори ва уларни ўзгаришини билиш ўрганилаётган иқтисодий жараёнлар ривожланишининг умумий йўналиши ҳамда қонунийлигини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Иқтисодий таҳлилда турли ўртача миқдорлар қўлланилади. Улар қуйидагилардир (16-жадвал):

16-жадвал

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ўртача миқдорлар

<p>Ўртача арифметик (Оддий)</p>	$\bar{X} = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{N} = \frac{\sum X}{N}$	<p>X воқеликлар бир ёки тенг марта такрорланган пайтда қўлланилади. Мисол учун, ишчиларнинг (N) ўртача иш ҳақини (X) топиш.</p>
<p>Ўртача арифметик (Тортилган)</p>	$\bar{X} = \frac{X_1 F_1 + X_2 F_2 + \dots + X_n F_n}{F_1 + F_2 + \dots + F_n} = \frac{\sum X F}{\sum F}$	<p>X₁ воқелик бир неча марта (F₁) такрорланса, улар ўзаро қўп марта қўшиб ҳисобланмай, такрорланиш миқдorigа X₁F₁ кўпайтирилиб топилади. Натижани эса такрорланишлар (∑F) сонига бўлинади. Мисол учун, 20 кишининг (F₁) ҳар бири 50 кг дан пахта (X₁) терди, 40 киши (F₂) эса 60 кг. дан пахта (X₂) терди. Ҳар бир киши ўртача қанча пахта терганлиги аниқланади.</p>
<p>Ўртача хронологик</p>	$\bar{X} = \left(\frac{1}{2} x_1 + x_2 + \dots + \frac{1}{2} x_n \right) / (N - 1)$	<p>Воқеликларни содир бўлиш интерваллари бир хил бўлганлиги инобатга олиниб,</p>

		муайян даврдаги ўртача аниқланади. Мисол учун, омбордаги маҳсулотларнинг ой охирига ёки бошига қолдиқларини ўртача миқдорлари топилади.
Ўртача геометрик	$\bar{X} = \sqrt[n]{X_1 * X_2 * \dots * X_n}$	Воқеликлар ўзгариши коэффициентларда аниқланиб, коэффициентлар асосида ўртача миқдор топилади. Мисол учун, баҳо ўзгаришларининг ўртача ўзгариши аниқланади.
Ўртача квадратик	$\bar{X} = \sqrt{\frac{\sum X^2}{N}}$	Оддий арифметик ўртачани янада аниқликда ҳисоблаб топиш учун зарур.

Иқтисодий таҳлилда ўртача миқдордан фойдаланишда оммавий маълумотларга асосланган ҳолда ҳодисаларнинг умумлашма тавсифини беришини ҳисобга олиш лозим. Уларнинг кучи ҳам, нуқсони ҳам шунда. Кўпинча ёмон бўлмаган умумий ўртача кўрсаткичлар ичида ёмон ишловчи бригада, цех ва бошқа хўжалик бўлинмалари натижалари яширин бўлади. Ўртача олинган маълумотларда корxonанинг алоҳида сегментлари ютуқлари ҳам кўринмайди. Шунинг учун таҳлилда уларни ўртача гуруҳ, айрим ҳолларда эса индивидуал кўрсаткичлар билан тўлдириб, ўртача миқдор мазмунини ёритиш зарур.

III.8. Гуруҳлаштириш усули

Иқтисодий таҳлил корхона фаолиятида кўп сонли воқеликларни гуруҳлаштириш усули билан тартибга солиб ўрганади. Бунда воқеликларни ижтимоий-иқтисодий табиати чуқур тадқиқ этилиб, уларнинг бир турдаги хусусиятлари, жиҳатлари ва миқдорлари аниқланиб, шу мезонлар бўйича гуруҳлар ва кичик гуруҳларга ажратилади. Таъкидлаш керакки, воқеликлар тасодифий белгиларига кўра гуруҳларга бўлинмайди. Бу ҳолат таҳлил натижаларига жиддий таъсир этади.

Воқеликларнинг ташкил этувчи таркиб, тузилиш ҳамда тартиб, уларнинг ўзгариш сабаби ҳамда ўзгартирувчи асосий омилларининг биргаликда юзага чиқиши ҳамда ўзаро боғлиқлиги асосида кўрсаткичларни гуруҳлаштириш учун илмий асосланган белгилар топилади. Хўжалик жараёнларини белгилар бўйича гуруҳларга ажратиш билан ҳар бир гуруҳга тегишли бошқа воқеликларни аниқлаш, ўрганиш, уларнинг ўзига хос томонларини топиш ҳамда гуруҳдаги турли воқеликларни ўзаро алоқалари, боғлиқликлари ва таъсирини билиш, шу

асосда гуруҳ бўйича бир неча жараёнларнинг биргаликдаги ривожланишининг йўналиши ҳамда қонунийлиги аниқланади.

Демак, корхона фаолиятидаги воқеликларни тузилиши ва ўзаро боғлиқликларини ўрганиш мақсадида барча кўрсаткичларни илмий асосланган белгиларига кўра ажратиб, ажралган муайян бўлакга тегишли воқеликларни алоҳида тарзда ўрганиш усули гуруҳлаштиришнинг мазмунини ташкил этади. Шу жойда таъкилаб ўтиш керакки, алоҳида олинган гуруҳларни ўрганиш натижасида олинган хулосалар иқтисодий таҳлилда белгилаб олинган умумий мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб синтез қилинади.

Иқтисодий таҳлилда гуруҳлаштириш мақсади ва вазифасига кўра: типологик, тузилиш ва омилли гуруҳларга ажратилади.

Типологик гуруҳлаштириш – бир турдаги воқеликларни умумий белги бўйича бўлакларга ажратишдир. Мисол учун, корхоналарни мулкчилик шакли бўйича (давлат, қўшма, АЖ, хусусий ва шу кабилар) ёки корхонадаги барча ходимларни (асосий ва ёрдамчи ишчилар, инженер-техник ходимлар, хизматчилар ва шу кабилар) категориялари бўйича гуруҳлаштириш.

Тузилиш бўйича гуруҳлаштириш - кўрсаткичларни ички тузилиши ва уларнинг алоҳида қисмларини мутоносиблигини ўрганишга қаратилган. Умумий ишчилар таркибида - ишчиларнинг малакаси, маълумоти, иш стажи, ёши, жинси ва бошқа белгилари бўйича ўрганиш ушбу гуруҳлаштиришга мисол бўла олади.

Омилли (аналитик) гуруҳлаштириш натижавий кўрсаткичга (оқибат) таъсир қилувчи омил (сабаб) бўйича ташкил қилинади. Бундай аналитик гуруҳлаштиришда воқеликларнинг бир-бирларига боғлиқликларини ўрганиш мақсадида кўрсаткичлар биринчиси иккинчисини келтириб чиқарувчи тарихда тузилади. Яъни, биринчи кўрсаткич иккинчи кўрсаткичга таъсир этувчи омил, ўз навбатида иккинчи кўрсаткич биринчи кўрсаткич таъсирининг натижасидир. Мисол учун, гуруҳдаги ходимларнинг иш стажи, уларнинг ойлик маошини ўзгаришига таъсир этади ёки ишлаб чиқариш жараёнини техник ва технологик жиҳатдан янгилаш ҳар бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдорини оширишга кескин таъсир эташи ва шу кабилар.

Таъкидлаш керакки, ҳар бир алоҳида олинган гуруҳдаги омил ҳамда натижа кўрсаткичлари, бошқа гуруҳдаги худди шундай кўрсаткичлардан фарқ қилиши мумкин. Яъни, биринчи гуруҳдаги омил кўрсаткичи иккинчи гуруҳда натижа кўрсаткичи бўлиши мумкин. Демак, омил ва натижани ифодаловчи кўрсаткичлар гуруҳлар бўйича ўзгарувчан тавсиф касб этади.

**Техник ва технологик янгиланиш бўйича корхоналарни
гуруҳлаштириш**

Техник ва технологик янгиланиш бўйича корхоналарни гуруҳлари	Гуруҳдаги корхоналар сони, дона	Ҳар бир ишчига тўғри келадиган янгиланиш харажатларининг ўртача миқдори, минг сўм	Ҳар бир ишчи ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг ўртача миқдори, млн. сўм
30 млн. сўмгача	10	404	11
30 - 60	15	670	17
60 - 90	18	798	26
90 дан юқори	20	934	37

17-жадвалда келтирилган параллел қаторлардан фарқли равишда -жадвалда гуруҳланган материал ўрганилаётган ҳодисалар ўртасида ўзаро алоқа янада яққол акс эттиради. Гуруҳлашда кўрсаткичларнинг индивидуал катталиклари ўртача гуруҳларини алмаштиради. Бунинг натижасида бошқа омилларнинг ноаниқ таъсири билан келиб чиққан турли тасодифий оғишлар ўзаро қопланади, шунинг учун ўзаро алоқа янада аниқ ҳисобланади.

Шундай қилиб, ахборотларни тўғри гуруҳлаш кўрсаткичлар ўртасида боғлиқликни, ўрганилаётган ҳодисаларнинг моҳиятини янада чуқур англаш, таҳлилнинг материалларини тизимлаштириш, уларнинг асосийси, характерли ва типикларини ажратишга имкон беради .

Корхона фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш учун гуруҳлаштириш усулини қўллашда муайян талаблар эътиборга олиниши шарт. Мисол учун, типологик гуруҳлар тузишда иқтисодий қонун-қоидаларга асосланган гуруҳлар тузишга интилиш лозим.

Тузилиш бўйича ва омилли гуруҳлаштиришда эса - гуруҳлар оралиғи имкон қадар бир-бирига мос бўлиши зарур. Шунингдек, гуруҳлар кичик сондан, юқорига бориш тартибида тузилиши, таҳлил натижаларининг аниқлигини таъминлаш мақсадида гуруҳлар орасидаги интерваллар яқинроқ олиниши, дастлабки ва охириги гуруҳ чегараси очиқ, қолган оралиқ гуруҳлар чегараси ёпиқ, яъни бошланғич ва охириги гуруҳ чегаралари аниқ бўлиши, барча ўрганиладиган объектлар сони тузилган гуруҳларга имкон қадар тенг тақсимланишига риоя қилиниши керак.

Ушбу кўрсатиб ўтилган талабларга амал қилиниши иқтисодий таҳлил натижаларини тўғри ва аниқ бўлишида муҳим аҳамиятга эга.

III.9. Иқтисодий таҳлилда баланс усули

Баланс усули ўзаро боғлиқ ва тенгланган иқтисодий кўрсаткичларнинг икки гуруҳи пропорциялари, нисбатини акс эттириш

учун хизмат қилади. Бу усул бухгалтерлик ҳисоби ва режалаштириш амалиётида кенг тарқалган. Лекин у иқтисодий таҳлилда ҳам муайян аҳамият касб этади, хусусан билан корхонанинг меҳнат, молиявий ресурс, хом ашё, ёнилғи, материал, асосий ишлаб чиқариш воситалари ва бошқалар билан таъминланганлигини таҳлилида кенг фойдаланилади. Мисол учун, корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги аниқлаш мақсадида, меҳнат ресурслари бўйича баланс тузилади. Унда, бир томондан, меҳнат ресурсларига бўлган эҳтиёж, бошқа томондан — уларнинг ҳақиқатдаги мавжудлиги кўрсатилади. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш таҳлилида иш вақтининг эҳтимолий фонди ҳақиқатдаги ишланган соатлар миқдори билан таққосланади. Чорва ҳайвонларнинг озуқа билан таъминланганлигини аниқлаш учун озуқа баланси ишлаб чиқилади, Унда, бир томондан, озиқага бўлган режавий эҳтиёж кўрсатилса, бошқа томондан — унинг ҳақиқатда мавжудлиги кўрсатилади. Корхонанинг тўлов қобилиятини аниқлаш учун тўлов баланси тузилади, унда тўлов маблағлари ва тўлов мажбуриятлари ўзаро таққосланади.

Қўшимча воситалар сифатида иқтисодий таҳлилда баланс методи натижавий кўрсаткичлар катталиклари ўсишига турли омилларнинг таъсири аниқлаш тўғрилигини текшириш учун фойдаланилади. Детерминациялашган таҳлилда алоҳида омилларнинг таъсир катталиклари алгебраик суммаси натижавий кўрсаткичнинг умумий ўсиш катталигига мос келиши лозим.

Баланс усули аддитив омилли модел тузишда фойдаланилиши мумкин. Мисол учун, товар баланси $T_a = T_{йб} + T_k - T_{йо}$

18-жадвал

Товар айланиш ҳажми таҳлили

Кўрсаткичлар	Товар ҳажми, млн. сўм.		Режадан фарқи (+;-)	Товар айланиши динамикасига таъсири (+;-)
	Режа	Ҳақиқатда		
Йил бошига товар заҳираларининг қолдиғи ($T_{йб}$)	104	130	+26	+26
Йил давомида товарларнинг кирими (T_k)	1200	1298	+98	+98
Товарларнинг йил охирига қолдиғи ($T_{йо}$)	50	57	+2	-2
Товар айланишининг ҳажми (T_a)	1254	1371	+117	+117

Баъзан баланс усул алоҳида омилларнинг натижавий кўрсаткичнинг ўсишига таъсир катталикларини аниқлаш учун қўлланилади. Масалан, уч омилларнинг иккитасининг таъсири маълум бўлса, у ҳолда учинчиси таъсирини натижавий кўрсаткичнинг умумий ўсишидан дастлабки икки омилларнинг таъсири натижа чиқариб ташлаб аниқлаш мумкин.

III.10. Иқтисодий таҳлилда график усулдан фойдаланиш

Графиклар кўрсаткичлар ва сонларнинг геометрик белгилар (чизиқлар, тўғри бурчаклар, айланалар) ёки шартли-бадий фигуралар ёрдамида масштаби тасвирини ўзида акс эттиради. Улар катта иллюстратив аҳамиятга эга. Уларнинг воситасида ўрганилаётган материал янада тушунарли бўлади.

Таҳлилда графикларнинг аналитик аҳамияти катта. Жадвал материалдан фарқли равишда график ўрганилаётган ҳодисанинг ҳолати ёки ривожланишига оид умумлашма тасвир беради. Бу билан рақамли ахборот воситасида мавжуд қонуниятларни кўриб қайд қилиш имконияти мавжуд бўлади. Графикда ўрганилаётган кўрсаткичларнинг тенденциялари ва алоқа янада равшан кузатилади.

Иқтисодий таҳлилда ахборотларни график шаклига келтиришда асосан диаграммалар қўлланилади. Ўз шакли бўйича улар устунли, чизиқли, айлана, занжирли, нуқтали, цилиндрик, конус, пирамида ва бошқа шу кабилар бўлади. Мазмунига кўра диаграммалар таққослаш, структурали (секторли), динамик, алоқа графиги, назорат графиги тарзида фарқланади

Таққослаш диаграммалари турли объектларни қандайдир кўрсаткич бўйича нисбатини кўрсатади. Кўрсаткичларнинг таққослаш учун янада оддий кўргазмали графикларлардан, устунли ва чизиқли диаграммалардан фойдаланилади. Уларни тузиш учун тўғри бурчакли координат тизимлари қўлланилади. Устунли диаграммаларда абсцисса ўқлари барча объектлар учун бир хил ҳажмда устунлар асосига жойлаштирилади. Конус, цилиндр ёки пирамида кўринишида маълумотлар маркерлари диаграммаларга янада яхши шакл беради.

Баъзан таққослаш диаграммалари квадрат ёки айлана кўринишида келтирилади, уларнинг майдони кўрсаткичларнинг катталигига мутаносиб тақсимланади.

Структурали (секторли) диаграммалар кўрсаткичнинг умумий катталигида таркибий қисмларнинг солиштирма салмоғини ифодалашга имкон беради. Уларда кўрсаткичнинг тасвири секторларга ажратилган геометрик фигуралар (квадрат, айлана, ҳалқа) кўринишида берилади, майдони 100 ёки 1 деб олинади. Катталик сектори қисмлар солиштирма оғирлиги билан аниқланади. Ҳалқали диаграмма айланага ўхшаш, лекин ундан фарqli ўлароқ битта эмас, балки бир нечта маълумотлар қаторини акс эттириши мумкин.

Таҳлилда бир вақтда ҳодисаларнинг ҳажми ва уларнинг структурасини акс эттириш учун устунли ва чизиқли диаграммалар кенг қўлланилади.

Динамика диаграммалари мутаносиб вақт оралиғида ҳодисаларнинг ўзгаришларини акс эттириш учун мўлжалланган. Ушбу мақсадда гистограммалар, чизиқли, фигурали ва бошқа графиклар қўлланилади. Амалиётда чизиқли графиклар кўпроқ қўлланилади. Динамика ушбу графикда жараённинг узлуксизлигини тавсифловчи чизиқлар кўринишида келтирилади.

Чизиқли график тузиш учун координат тизимлари қўлланилади: абсцисса ўқларига даврлар, ордината ўқларига — қабул қилинган масштабдан келиб чиқиб мутаносиб вақт кесимида кўрсаткичларнинг даражаси жойланади.

Чизиқли графиклар (алоқа графиклари) ҳам кўрсаткичлар ўртасидаги алоқаларни ўрганишда жуда кенг қўлланилади.

Назорат графиклари иқтисодий таҳлилда режа бажарилиши боришига оид маълумотларни ўрганишда кенг қўлланилади. Бу ҳолатда графикда икки чизиқ бўлади: ҳар бир кун ёки бошқа вақт кесими учун кўрсаткичларнинг режавий ва ҳақиқатдаги даражаси. Улар ўзаро таққосланди.

Замонавий компьютер технологиялари маълумотларни қайта ишлаш жараёнида график тузишни анча осонлаштиради ва контраст, масштаб, эстетик жиҳатлардан уларнинг сифати оширади. Ҳозирги вақтда аналитика вазифаси — маълумотларни график тақдим этишнинг янада қулай шаклларини танлаш.

III.11. Занжирли боғланиш усули

Иқтисодий таҳлилда ўрганиётган натижавий кўрсаткичнинг ўзгариши ва мазкур ўзгаришни юзага келтирган асосий омилларнинг тури ҳамда уларнинг алоҳида олинган таъсир миқдорлари аниқ ҳисоб-китоб қилинади. Бу билан натижавий кўрсаткичнинг ўзгаришига қандай омиллар таъсир қилди ҳамда уларнинг ҳар бирини таъсир миқдори қанчани ташкил этди, деган саволга ойдинлик киритилади. Ушбу турдаги масалаларни ҳал қилишда занжирли боғланиш усулидан кенг фойдаланилади. Таъкидлаш керакки, занжирли боғланиш усулида таҳлил қилинаётган кўрсаткичлар ўзаро қатъий функционал боғлиқликда бўлиши талаб этилади. Яъни, бир ёки бир неча кўрсаткич таъсирида натижавий кўрсаткич юзага чиқиши керак.

Занжирли боғланиш усулида ўрганилаётган натижавий кўрсаткич ўзгаришига таъсир этган омилларни тартиб асосида аниқлаштирилиб, ҳар бир алоҳида олинган омилни ўзининг ўзгарган ҳолатини сақлаб қолган ҳолда бошқа омилларни дастлабки ҳолатини шартли ўзгармас тарзида олиб қолиб, яъни холислантириб белгиланган математик амалларни бажариш билан натижавий кўрсаткич ўзгаришига фақат бир

омил (ўзгарган ҳолатдаги омил) таъсири ҳисоб-китоб қилади. Ҳисоблаш ишининг кейинги жараёнларида бошқа омиллар ҳам шу тартибда ўрганилади. Фақат, якуний натижага таъсири ўрганилган омил ўзидан кейинги омилни (ёки омилларни) якуний натижага таъсирини ҳисоблашда ҳолислантирилмайди. Балки, улар ҳақийқий ўзгариш ҳолатида олинади. Чунки, дастлабки босқичда таъсири ҳисоб-китоб қилинган омил (ёки омиллар) якуний натижа ўзгаришига ўз таъсирини кўрсатиб бўлган деб қаралади. Ушбу тартиб охириги омилнинг якуний натижага таъсирини ҳисоб-китоб қилгунга қадар давом этади. Шу усулда ҳар бир омил босқичма-босқич алмаштирилиб, уларнинг якуний натижага таъсирлари алоҳида-алоҳида аниқланади. Алоҳида-алоҳида ҳисобланган таъсир миқдорлари ўзаро қўшиб ёки айирилганда (бу ҳолат вазиятга кўра амалга оширилади) якуний натижани ўзгариш миқдorigа тенг бўлади. Мана шу тартибдаги ҳисоб-китоблар занжирли боғланиш усулига хос бўлиб, унинг мазмунини ташкил этади. Занжирли боғланиш усули моҳиятини амалий мисолда янада яққолроқ кўриш мумкин.

19-жадвал

Занжирли боғланиш усулининг жами материал харажати ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлашда қўлланилиши

Кўрсаткичлар	Бизнес режа маълумотлари	Ҳақиқатдаги маълумотлар	Фарқи (+,-)
1. Материал миқдори, дона	30	32	+2
2. Бир дона материалнинг баҳоси, минг сўм	92,0	90,0	-2,0
3. Материал харажати, минг сўм	2760,0	2880,0	+120,0

19-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики корхонада жами материал харажатлари режага нисбатан ҳақиқатда 120,0 минг сўмга кўп бўлган. Ушбу натижавий кўрсаткич ўзгаришига материал миқдори ҳамда бир дона материал баҳосининг ўзгариши таъсир кўрсатган. Бу икки омил таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги ҳисоблаш ишлари бажарилади.

1. Биринчи омилни ўзгариш ҳолати олинади (32 дона), иккинчи омил шартли ўзгармас деб қаралиб (92,0 минг сўм), у ҳолислантирилади.

$$92,0 \cdot 32 = 2944,0 \text{ минг сўм}$$

Ушбу тартиб билан шартли материал харажати кўрсаткичи (2944,0 минг сўм) ҳисоблаб топилди.

Материал харажатларнинг бизнес-режадан ортиқ сарфланишига:
 2. Материал миқдорини меъёрдан ортиқча сарфланганининг таъсири:

$$(92,0 \cdot 32) - (92,0 \cdot 30) = +184,0 \text{ минг сўм}$$

Материал миқдорини меъёрдан +2,0 (32–30) дона кўп сарфланиши +184,0 минг сўмга харажатни оширган.

3. Бир дона материал баҳосининг ўзгариши таъсири:

$$(90,0 \cdot 32) - (92,0 \cdot 32) = -64,0$$

Бир дона материал баҳосининг -2,0 (92,0– 90,0) минг сўмга ўзгариши – 64,0 минг сўмга жами материал харажатини оширган.

4. Иккала омилнинг таъсири:

$$+184,0 - 64,0 = 120,0 \text{ минг сўмга тенг.}$$

Занжирли боғланиш усулида фақат натижавий кўрсаткичга фақат икки омил таъсир миқдори ўрганилмайди, балки уч ва ундан кўп бўлган омилларнинг таъсири ҳам ҳисоб-китоб қилинади. Ушбу ҳисоб-китоб моделини 20-жадвалда кўрсатилган бўлади.

20-жадвал

Кўп омиллар таъсир миқдорини занжирли боғланиш усулида ҳисоб-китоб қилиш модели

Ҳисоб-лашлар	Тартиб рақами	Бир бирига таъсир этувчи кўрсаткичлар (Омиллар)				Умумлаштирувчи кўрсаткич	Умумлаштирувчи кўрсаткичнинг ўзгариши	
		А	Б	В	Г		Алоҳида олинган омиллар таъсирида	Ўзгаришлар ҳисоби
1	-	Режа	Режа	Режа	Режа	А Базис	х	х
2	1	Ҳақиқатда	Режа	Режа	Режа	А ₁ Қайта ҳисобланган	А	А ₁ – А
3	2	Ҳақиқатда	Ҳақиқатда	Режа	Режа	А ₂ Қайта ҳисобланган	Б	А ₂ – А ₁
4	3	Ҳақиқатда	Ҳақиқатда	Ҳақиқатда	Режа	А ₃ Қайта ҳисобланган	В	А ₃ – А ₂
5	4	Ҳақиқатда	Ҳақиқатда	Ҳақиқатда	Ҳақиқатда	А ₄ Ҳақиқатда	Г	А ₄ – А ₃

$$(A_1 - A) - (A_2 - A_1) - (A_3 - A_2) - (A_4 - A_3) = A_4 - A$$

Ушбу моделни аниқ мисолда ўрганиб чиқамиз. Маълумки, маҳсулот ҳажми ўзгаришига ишчилар сони, ишланган киши кунлари, соатлари, бир соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми каби омиллар таъсир қилади. 21-жадвалда маҳсулот ҳажми ўзгаришига қайд этиб ўтилган омиллар таъсир миқдори ҳисобланиб топилади.

Маҳсулот ҳажмини ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоблаш

Бир бирига таъсир этувчи омиллар				Маҳсулот ҳажми, минг сўм.	Умумлаштирувчи кўрсаткичнинг ўзгариши	
Ишчиларнинг ўртача сони, киши	Бир ишчи ишлаган киши кунларининг ўртача сони, киши куни	Бир ишчига тўғри келадиган кунлик ўртача соат, соат	Кунлик ўртача бир соатга тўғри келадиган маҳсулот ҳажми, минг сўм		Алоҳида олинган омиллар таъсирида	Ўзгаришлар ҳисоби
100	267	6,5	2	347100	x	x
107	267	6,5	2	371397	Ишчилар сони	24297
107	260	6,5	2	361660	Киши кунлари	-9737
107	260	6,8	2	378352	Кунлик ўртача соат	16692
107	260	6,8	2,3	435105	Бир соатга тўғри келадиган маҳсулот ҳажми	56753
x	x	x	x	435105 - 347100	Ҳақиқатда - Режа	88005

21-жадвал маълумотларидан маълум бўлмоқдаки корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳисобот йилида ўтган йилга таққослаганда $88005 = (435105 - 347100)$ минг сўмга кўпайган. Мазкур ижобий ўзгаришга $88005 = (+24297) + (-9737) + (+16692) + (+56753)$ ишчилар сони (+24297), киши кунлари (-9737), кунлик ўртача соат (+16692) ҳамда бир соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (+56753) таъсир этган. Бир ишчига тўғри келадиган киши кунларининг $-7 = (260 - 267)$ кунга камайиши маҳсулот ҳажми ўзгаришига салбий таъсир қилган. Қолган бошқа омиллар эса натижавий кўрсаткич ўзгаришини ижобий томонга йўналтирган.

III.12. Мутлоқ фарқлар усули

Иқтисодий таҳлилда натижавий кўрсаткичлар ўзгаришига омиллар таъсирини алоҳида аниқлаш учун кўп турдаги усуллар қўлланилади. Шулардан бири мутлоқ фарқлар усулидир. 20-жадвалда

қайд этилган мисолни мутлоқ фарқлар усулида ҳал этиш тартиби қуйидагича бўлади.

1. $\Delta ЯМ_{ИС} = \Delta ИС * КК_0 * КС_0 * БС_0 = ((107-100)=7) * 267 * 6,5 * 2 = 24297$
2. $\Delta ЯМ_{КК} = ИС_1 * \Delta КК_0 * КС_0 * БС_0 = 107 * ((260-267)=-7) * 6,5 * 2 = -9737$
3. $\Delta ЯМ_{КС} = ИС_1 * КК_1 * \Delta КС_0 * БС_0 = 107 * 260 * ((6,8-6,5)=0,3) * 2 = 16692$
4. $\Delta ЯМ_{БС} = ИС_1 * КК_1 * КС_1 * \Delta БС = 107 * 260 * 6,8 * ((2,3-2,0)=0,3) = 56753$

Бу ерда: ЯМ – ялпи маҳсулот; ИС – ишчиларнинг ўртача сони; КК - бир ишчи ишлаган киши кунларининг ўртача сони; КС - бир ишчига тўғри келадиган кунлик ўртача соат; БС - кунлик ўртача бир соатга тўғри келадиган маҳсулот ҳажми.

$$24297 + (-9737) + 16692 + 56753 = 88005$$

Нисбий фарқлар усули

Ушбу усул ҳам омиллар таъсир миқдорини алоҳида ҳисоблаб топиш учун мўлжалланган. Унинг амалга ошириш тартиби 22-жадвалда келтирилган.

22-жадвал

Нисбий фарқлар усули

Ҳисоблаш тартиби	Мисол
1. $\Delta ЯМ_{ИС} = ЯМ_0 * (\Delta ИС / ИС_0)$	$347100 * (7/100) = 24297$
2. $\Delta ЯМ_{КК} = (ЯМ_0 + \Delta ЯМ_{ИС}) * (\Delta КК / КК_0)$	$(347100 + 24297) * (-7/267) = 371397 * (-0,026) = -9700$
3. $\Delta ЯМ_{КС} = (ЯМ_0 + \Delta ЯМ_{ИС} + \Delta ЯМ_{КК}) * (\Delta КС / КС_0)$	$(347100 + 24297 + (-9700)) * (0,3/6,5) = 361697 * 0,5 = 16638$
4. $\Delta ЯМ_{БС} = (ЯМ_0 + \Delta ЯМ_{ИС} + \Delta ЯМ_{КК} + \Delta ЯМ_{КС}) * (\Delta БС / БС_0)$	$(347100 + 24297 - 9700 + 16638) * (0,3/2) = 378335 + 0,15 = 56750$
$24297 - 9700 + 16638 + 56750 = 87985 \approx 88005$	

Натижавий кўрсаткич ўзгаришига таъсир этган омилларнинг ҳар бирини алоҳида миқдорини аниқловчи усуллар бир-бирларидан айрим жиҳатлари билан афзал ёки камчиликларига эга.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- иқтисодий таҳлил фани методининг тушунчаси;
- таҳлил методининг ўзига хос муҳим хусусиятлари;
- иқтисодий таҳлилнинг иқтисодий-математик усуллари;
- таҳлилнинг оддий-анъанавий усуллари;
- таққослаш усули;
- гуруҳлаштириш усули;
- мутлақ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули;
- балансли боғланиш усули;
- занжирли боғланиш усули;

Такрорлаш учун саволлар:

1. «Метод» сўзининг луғавий маъноси нимадан иборат?
2. Таҳлил фанининг методига иқтисодчи олимлар қандай таъриф беришган?
3. Иқтисодий таҳлил фани методининг ўзига хос муҳим хусусиятлари нималардан иборат?
4. Таҳлилда қўлланиладиган усуллар қандай гуруҳларга ажратиб ўрганилади?
5. Мутлақ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули ва унинг моҳияти ҳақида тушунча беринг?
6. Гуруҳлаштириш усули тўғрисида маълумот беринг?
7. Таққослаш усули ва уни қўллаш шартларини тушунтириб беринг?
8. Занжирли боғланиш усулининг асосий хусусияти нимадан иборат?
9. Балансли боғланиш усулини таҳлил жараёнларида қўллашнинг афзалликларини кўрсатиб беринг?

Муустақил ўрганиш учун топшириқлар:

1-топшириқ

Таҳлил жараёнида иқтисодий таҳлилнинг оддий-анъанавий ва иқтисодий математик усуллари қўллашнинг афзалликларини кўрсатиб беринг. Қайси усуллардан фойдаланилса, корхона учун самарали натижалар беради.

2-топшириқ

Қуйидаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда таҳлилнинг занжирли боғланиш усулини қўллаб, корхонадаги материал харажатларининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқланг ҳамда хулоса ва таклифларингизни баён этинг.

Кўрсаткичлар	Бизнес режа	Ҳақиқатда	Фарқи
1	2	3	4
1, Бир бирлик маҳсулотга сарфланган материал миқдори, кг	30	32	?
2. 1 кг. Материал қиймати, сўм	920	900	?
3. Бир бирлик маҳсулотга сарфланган жами материал харажати, сўм	?	?	?

Тест саволлари:

- 1. Иқтисодий таҳлил фани методининг ўзига хос жиҳати**
 - A. Кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш
 - B. Метофизика
 - C. Дунёқараш
 - D. Ҳаммаси тўғри
- 2. Таҳлил учун керак бўлган кўрсаткичлар тури ҳамда миқдори**
 - A. Ўрганилаётган иқтисодий жараённинг мазмунига, ҳажмига, даврига боғлиқ
 - B. Ўрганилаётган иқтисодий жараёнга алоқаси йўқ
 - C. Ўрганилаётган иқтисодий жараённинг шаклига боғлиқ
 - D. Фойдага боғлиқ
- 3. Иқтисодий таҳлил методининг ўзига хос жиҳатларидан бири**
 - A. Таҳлил натижасида аввалдан мўлжалланмаган янги кўрсаткичлар ҳам ҳисоблаб топилиши мумкин
 - B. Таҳлил натижасида аввалдан мўлжалланган янги кўрсаткичлар ҳам ҳисоблаб топилиши мумкин эмас
 - C. Мавжуд кўрсаткичлар етарли
 - D. Мавжуд формулалар етарли
- 4. Одатда таҳлил билан бошланади**
 - A. Таққослаш
 - B. Ўзгариш
 - C. Ривожланиш
 - D. Ҳеч нарса билан
- 5. Балансли боғланиш усулида кўрсаткичлар бир бири билан боғлиқликда бўлгандагини тўғри натижа беради**
 - A. функционал
 - B. тесқари
 - C. кичикдан каттага
 - D. оздан кўп томон
- 6. Таҳлилда ўзгариш сабаблари... кўринишида юзага чиқади**
 - A. сифат
 - B. шакл
 - C. омиллар
 - D. Юзага чиқмайди

7. Таҳлилнинг муҳим методологик жиҳатларидан бири....

- A. Сабаб-оқибат алоқаларини ўрганиш
- B. Сабаб-оқибат алоқаларини ўрганиш зарур эмас
- C. Эвристикани ўрганиш
- D. Эвристикани ўрганмаслик

8. Таҳлилда тизимли ёндашувнинг асосий хусусияти....

- A. Динамизм
- B. Статика
- C. Догматика
- D. Эгоизм

9. Таҳлил инструментарийси...

- A. Таҳлилнинг техник услублари ва усуллари
- B. Услубият
- C. Тамойил
- D. Фикрлаш

IV.1. Таҳлил жараёнида иқтисодий математик усулларни қўллашнинг зарурияти

Иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири корхоналар фаолиятида иқтисодий-математик усуллардан ҳамда бу борадаги илғор ахборот технологияларидаги янгиликлардан самарали фойдаланишдир. Ушбу тадбирларни муваффақиятли амалга тадбиқ этилиши, иқтисодий таҳлил имкониятларини ошириб, янада кўпроқ турдаги ва мураккаб тавсифдаги масалаларни қисқа муддатда тўғри ҳал қилиш имконини беради. Натижада, корхона иқтисодий фаолиятидаги жуда кўплаб омиллар топилади ҳамда ўрганилади, иқтисодий ресурслардан фойдаланишнинг энг мақбул йўллари танланади, қабул қилинадиган бошқарув қарорлари илмий жиҳатдан асосланади ҳамда фаолият самарадорлигини оширувчи захиралар аниқланиб, улар мақсадга мувофиқ йўналтирилади.

Математик усуллар иқтисодий таҳлил вазифаларининг илмий таснифи ҳамда иқтисодий-математик моделлаштириш методологиясига асосланган ҳолда қўлланилади.

Хўжалик фаолиятининг барча ҳодиса ва жараёнлари бир-бири билан ўзаро алоқада, боғланишда бўлади ва бир-бирини тақозо қилиб туради. Уларнинг баъзилари бир-бири билан тўғри боғланган бўлса, бошқалари билвосита боғлангандир. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот хажмига ишчилар сони ва уларнинг меҳнат унумдорлиги каби омиллар бевосита таъсир кўрсатади, қолган барча омиллар билвосита таъсир кўрсатади.

Ҳар бир ҳодисани сабаб деб ҳам ва натижа деб ҳам қараш мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлигини бир томондан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтирувчи, унинг таннархи даражасини камайтирувчи сабаб деб ҳам қараш мумкин. Иккинчи томондан, ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш, меҳнатни ташкил қилишни такомиллаштиришнинг натижаси деб ҳам қараш мумкин.

Ҳар бир натижавий кўрсаткич жуда кўп ва хилма-хил омилларга боғлиқ. Натижавий кўрсаткичга омиллар таъсири қанчалик деталлаштириб (майдалаштириб) ўрганилса корхона ишининг сифатини баҳоси ва таҳлили натижаси шунчалик аниқ бўлади. Шунинг учун ҳам хўжалик фаолияти таҳлилининг муҳим методологик

масалаларидан бири бўлиб, ўрганилаётган иқтисодий объектга омиллар таъсирини аниқлаш ва улчаш ҳисобланади.

Омилли таҳлил деганда натижавий кўрсаткич қийматига омиллар таъсирини комплекс ва тизимий аниқлаш ва ўлчаш услуги тушунилади.

Омилли таҳлил қуйидаги типларга ажратилади:

- ◆ тўғри (дедуктив) ва тескари (индуктив) таҳлил;
- ◆ бир босқичли ва кўп босқичли (занжирли);
- ◆ статик ва динамик;
- ◆ ретроспектив ва перспектив.

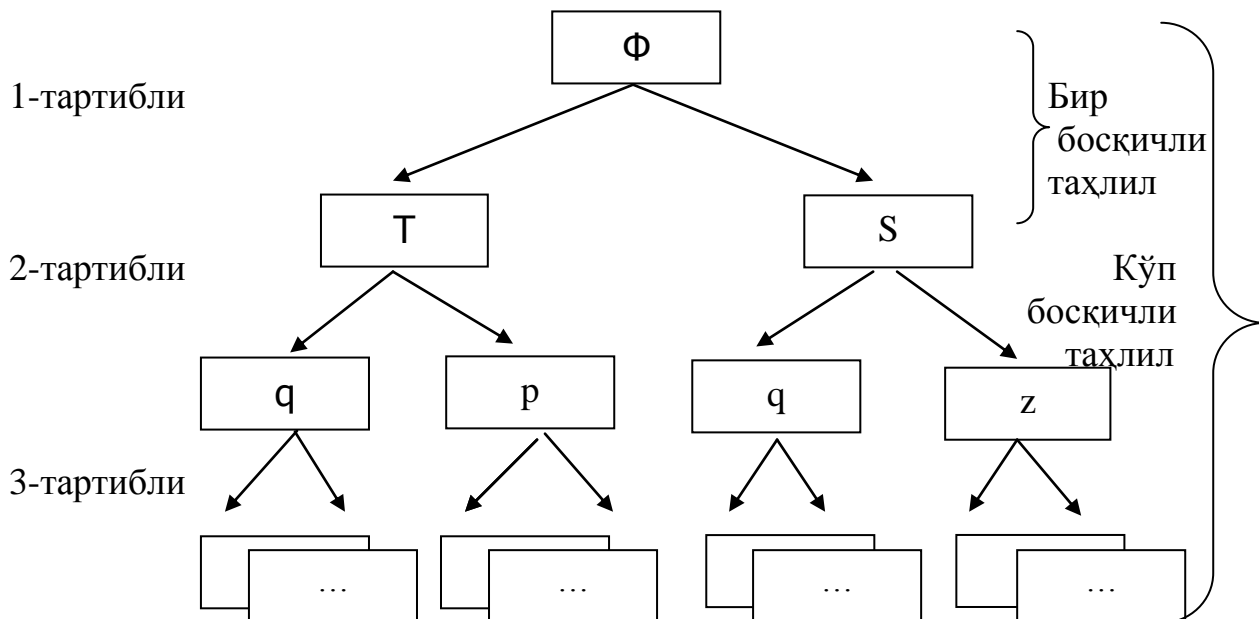
Детерминистик омилли таҳлил деганда натижага қатъий тўлиқ функционал боғланишда бўлган омиллар таъсирини тадқиқ қилиш услуги тушунилади. Бунда натижавий кўрсаткич омилларнинг кўпайтмаси, бўлинмаси ва алгебраик йиғиндиси кўринишида берилган бўлади.

Стохастик таҳлил натижага қатъий, тўлиқ боғланишда бўлмаган ва боғланиши эҳтимоллик, тасодифийлик ҳаракатда бўлган омиллар таъсирини ўрганиш услуги тушунилади. Тўғри омилли таҳлилда тадқиқот мантиқий дедуктив усулда амалга оширилади, яъни умумийдан хусусийга қараб борилади. Буни барча таҳлил масалаларини, яъни бутун тўпламни кесимларга ажратиб бўлиш йўли билан амалга ошириладиган масалаларни киритиш мумкин.

Тескари омилли таҳлил деганда тадқиқот мантиқий индукция усули билан амалга ошириладиган, яъни алоҳида бирликлардан, элементлардан, хусусийдан-умумийга чиқиб бориш тушинилади. Демак, бу таҳлилга тескари усулда амалга ошириладиган - синтез усулидир.

Бир босқичли омилли таҳлилда натижавий кўрсаткичларга бош омилларнинг таъсирини аниқлаш, яъни омиллар таъсирини бирлиги даражасини, деталлаштирмай таркибий қисмларга ажратмай тадқиқ қилиш тушунилади. Масалан, сотишдан олинган ялпи фойдани ўрганишда сотишдан тушган тушум ва сотилган маҳсулот таннархи бир босқичли таҳлилга мисол бўлиши мумкин.

Кўп босқичли омилли таҳлил деганда натижавий кўрсаткичларга таъсир этувчи бош омилларни деталлаштириб ўрганиш йўли билан тадқиқот тушунилади. Масалан, биринчи босқичда яъни фойда (Ф)га сотишдан тушган тушум (Т) ва сотилган маҳсулотлар таннархи (S) ўрганилган бўлса, кейинги босқичларда сотишдан тушган тушумга сотилган маҳсулот миқдори (q) ва баҳоси (p)ни ўзгариши таъсири, ундан кейин эса, маҳсулот миқдорини ўзгартиришга ишчилар сони ва уларни меҳнат унумдорлиги таъсири ўрганилади ва ҳоказо (1-чизма).

8-чизма. Бир ва кўп босқичли таҳлил чизмаси

Статик омилли таҳлил деганда, маълум санада (даврда) натижавий кўрсаткичларда омиллар таъсирини ўрганиш вақт ўзгармас, турғун ҳолатда қаралади.

Динамик омилли таҳлил деганда, сабаб-оқибат боғланишларини вақт бўйича ўзгаришда ўрганиладиган таҳлил тушунилади. Ретроспектив омилли таҳлил деганда натижавий кўрсаткич омиллар таъсирини ўтган даврлар бўйича ўрганиш тушунилади.

Перспектив омилли таҳлил деганда омиллар ва натижавий кўрсаткичларни келгусида ўзгариши ўрганилади.

Иқтисодий омилли таҳлилнинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- Тадқиқ қилинаётган натижавий кўрсаткич аниқлаб берадиган омилларни танлаш;
- Тизимли ёндашишни таъминлаш мақсадида омилларни туркумлаш ва тизимлаштириш;
- Омилли ва натижавий кўрсаткичлар орасида ўзаро боғланишларни шаклини аниқлаш;
- Омилли ва натижавий кўрсаткичлар орасидаги боғланишларни моделлаштириш;
- Омиллар таъсирини ҳисоблаш ва уларнинг ҳар бирини натижавий кўрсаткични ўзгаришига таъсиридаги ролини баҳолаш;
- Омилли модель билан ишлаш (Иқтисодий жараёнларни бошқариш учун улардан амалий фойдаланиш).

IV.2. Иқтисодий математик усулларнинг турлари

Иқтисодий таҳлил қилишда математик усулларни қўллаш корхона фаолиятида қатор ўзига хос шартларни эътиборга олишни талаб қилади. Уларнинг асосийлари қуйидагилардир: корхона иқтисодиётини тўлалигича ахборот технологияларига асосланган тизимга мослаштириш, иқтисодий-математик моделларни ишлаб чиқиш, корхонанинг ахборот манбаларини такомиллаштириш, корхонани замонавий компьютер воситалари билан таъминлаш, ходимлар малакаси ва шу кабилар.

Иқтисодий таҳлил мақсадига кўра математик усуллар турли хил бўлади. Мисол учун, интеграл, логорифим, корреляцион, регрессион, математик дастурлаш, назарий ўйин ва шу кабилар.

Иқтисодий-математик усулларни юзага келиши эса иқтисодий ахборотларни қайта ишловчи компьютерлар ҳамда ахборот технологияларини ривожланиши билан боғлиқ. Ушбу усуллар иқтисодий ахборотларни ҳисоблаш ва қайта ишлаш жараёнини тезлаштириб, уларни қисқа муддатда бошқарув ходимларига узатиш ҳамда мураккаб масалаларни тез ва аниқ ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Хўжалик жараёнларини ўрганиш, таҳлил этишда янги усул ва воситалардан фойдаланиш иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Шу маънода таҳлилда қўлланиладиган иқтисодий-математик усулларни ҳам ушбу қаторга киритиш мумкин (3-жадвал).

3-жадвал

Таҳлилда қўлланиладиган иқтисодий-математик усуллар ва уларни қўллаш ўрни

Т/Р	Усулларнинг номи	Изоҳ
1	2	3
1	Корреляцион-регрессион таҳлил усули	Ўзгарувчи бирликка таъсир этувчи, ўзаро алоқадорлик ва боғланишдаги алоҳида белгининг бошқа белгилар таъсирида ўзгаришларини аниқлаш
2	Логорифмлар усули	Нативавий кўрсаткичга таъсир этувчи кўплаб омилларнинг таъсирини аниқлашнинг математик ифодага солиниши
3	Детерминантлар усули	Якуний ифодага таъсир этувчи бир омилнинг иккинчи омилни туғдирувчи ва уларнинг алоҳида таркибланиши
4	Матрицалар усули	Якуний ифода ва нативавий кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни жуфтлик, биелик ва кўплик коэффициентларда аниқлаш

5	Чизиқли программа-лаштириш усули	Хўжалик жараёнларини функция ва чекланишларда қаторли тарзда программалаштириш ва уларни бошқариш бўйича муқобил қаторлардан энг оптимал вариантини аниқлаш
6	Назарий ўйин усули	Ижтимоий, экологик, технологик шартларни ҳисобга олган ҳолда бошқаришни бир хил даражада сақлашнинг шартларини белгилаш
7	Ва ҳоказо усуллар...	

Иқтисодий-математик усулларни қўллаш асосида:

- таҳлилни бажариш муддати тезлашади;
- ўзгаришлар ва уларнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлади;
- оддий-анъанавий усуллар билан ҳисоблаб бўлмайдиган мураккаб омиллар ва кўп омилли кўрсаткичларни тўлиқ ўрганиш имкони туғилади;
- ҳар бир таъсир этувчи омилнинг миқдор ва сифат жиҳатларини аниқ кўрсатиб бериш имконияти туғилади;
- ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш осонлашади ва ҳоказолар.

IV.3. Детерминалланган моделлар ва хўжалик фаолиятидаги омиллар тизимининг таҳлили

Детерминизм латинча “**determino**” сўзидан олинган бўлиб, воқеаларни объектив қонуният асосида ўзаро боғланганлиги ҳамда шартланганлиги тўғрисидаги таълимотдир. Детерминалланган асосида сабабга кўра амалга ошадиган, яъни аниқ шароитда бир воқеа (сабаб) бошқа воқеани (оқибат) келтириб чиқарадиган ҳолатлардаги боғлиқликлар ётади.

Детерминалланган таҳлил – тадқиқ этилаётган воқеани (ўрганилаётган кўрсаткични) бевосита омилларга бўлиб ўрганишдир. Бевосита омиллар – боғланишлари узлуксиз занжирлар асосида моделлаштириб қуриладиган ҳамда ўрганилаётган кўрсаткични шакллантираётган ҳамда таъсир миқдорини ўлчаш мумкин бўлган алоҳида воқеалардир. Бу ерда тадқиқ этилаётган кўрсаткич (воқеа) омиллар ҳосиласи бўлиб қаралади. Мисол учун, товар маҳсулоти ҳажмини шаклланиши (ТХ) саноат-ишлаб чиқариш ходимлари сони (ХС) ҳамда ишловчиларга тўғри келадиган йиллик ўртача маҳсулот ҳажмига (УМ) боғлиқ. $ТХ = ХС * УМ$.

Ушбу омилларни янада деталаштириш мумкин. Саноат-ишлаб чиқариш ходимлари сонидан (ХС) келиб чиққан ҳолда, унинг таркибида фақат ишчиларнинг солиштирма салмоғи (I_{cc}) топилади,

яъни $I_{cc} = (I_c : XС) * 100\%$. Бу ерда, I_c – ишчилар сони. Моделлаштириш жараёнида бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган ўртача йиллик маҳсулот ($\check{У}M_{и}$) ҳам топилади, яъни $\check{У}M_{и} = ТХ : I_c$. Омилларни мазкур тартиби асосида товар маҳсулоти ҳажмини ($ТХ$) қуйидагича ҳисоблаш мумкин: $ТХ = \check{У}M_{и} * I_{cc} * XС$ ёки $ТХ = (ТХ : I_c) * I_{cc} * XС$.

Товар маҳсулоти ҳажмини модел асосида таҳлил қилишда уни шаклланишига таъсир этувчи яна кўплаб омилларни топиш мумкин. Мисол учун, бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган ўртача йиллик маҳсулотга ($\check{У}M_{и}$) таъсир этган омилларни алоҳида кўриб чиқиш мумкин. Бу ерда, $\check{У}M_{и} = (\check{У}M_c * I_k * Д)$, $\check{У}M_c$ – ишчи томонидан бир соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот, I_k – ишчи томонидан ишланган кунлар миқдори, $Д$ – кун давомийлиги. Ишчи томонидан бир соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ($\check{У}M_c$) ҳажми қуйидагича топилади: $\check{У}M_c = ТХ : (I_k * Д)$. Бу ҳолатда модел бешта омилдан шаклланишини кўриш мумкин. Яъни:

$$ТХ = (ТХ : (I_k * Д)) * (I_k * Д * I_{cc} * XС)$$

Детерминалланган модел қурилишида қуйидагилар назарда тутилади: узлуксиз занжирдаги бевосита боғлиқликларнинг давомийлиги асосида омиллар миқдори аниқланади; улар мантиқий жиҳатдан танланади; таҳлил йўли билан моделлаштирилган кўрсаткичлар ва омилларнинг миқдоран ҳамда мантиқий мувофиқлиги аниқланади.

Детерминалланган моделда ўрганилаётган кўрсаткичга уни шакллантирган барча омилларнинг алоҳида-алоҳида таъсирини айнан бир вақт бўйича аниқлаш имконияти мавжуд эмас.

Детерминалланган омилли таҳлилда ўрганилаётган кўрсаткичга ҳар бир омилнинг таъсир миқдори уларнинг холислантиришга асосланган усуллар воситасида амалга оширилади (20-жадвал).

Интеграл усул. Интеграл метод мультипликатив, каррали ва каррали-аддитив кўринишли аралаш моделларда омиллар таъсирини баҳолаш учун қўлланилади. Ушбу усулдан фойдаланиш занжирли ўрин алмаштириш, мутлоқ ва нисбий фарқ усулларига нисбатан омиллар таъсирини ҳисоблашда аниқроқ натижалар олишга имкон беради, чунки омиллар таъсири остидаги натижавий кўрсаткич қўшимча ўсиши охириги омилга бириктирилмайди, балки улар ўртасида тенг бўлинади.

Турли моделлар учун омиллар таъсирини ҳисоблаш алгоритмларини кўриб чиқамиз. Мултипликатив моделларда омиллар таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги ишчи формулалар қўлланилади:

1. $f = xy$.

$$\Delta f_x = \Delta xy_0 + 1/2 \Delta x \Delta y, \text{ ёки } \Delta f_x = 1/2 \Delta x (y_0 + y_1)$$

$$\Delta f_y = \Delta y x_0 + \frac{1}{2} \Delta x \Delta y, \text{ ёки } \Delta f_y = \frac{1}{2} \Delta y (x_0 + x_1)$$

1-жадвал

Маҳсулот ҳажми ўзгаришига ишчилар сони ҳамда бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ўзгариши таъсирининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳақиқатда	Фарқи (+;-)
Ишчилар сони, киши (ИС)	144	152	+8
Бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот, минг сўм (БИ _м)	1235	1207	-28
Маҳсулот ҳажми, минг сўм (МҲ)	177840	183464	+5624

Бизнинг мисолимизда омиллар таъсирини ҳисоблаш қуйидагича бажарилади:

$$M\dot{X} = IS * BI_m$$

$$1. M\dot{X}_{IS} = (8 * 1235) + \frac{1}{2}(8 * (-28)) = 9880 + (-112) = 9768$$

$$2. M\dot{X}_{BI_m} = (-28 * 144) + \frac{1}{2}(-28 * 8) = -4032 + (-112) = -4144$$

$$\Delta M\dot{X} = \Delta IS + \Delta BI_m = 9768 + (-4144) = 5624$$

1-жадвал ҳисоб-китобларидан маълум бўлдики ишчилар сонини 8 кишига кўпайиши маҳсулот ҳажмини 9768 минг сўмга оширган. Бир ишчи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотни 28 минг сўмга камайиши эса маҳсулот ҳажмини 4144 минг сўмга камайтирган.

2. f=xyz.

$$\Delta f_x = \frac{1}{2} \Delta x (y_0 z_1 + y_1 z_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z;$$

$$\Delta f_y = \frac{1}{2} \Delta y (x_0 z_1 + x_1 z_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z;$$

$$\Delta f_z = \frac{1}{2} \Delta z (x_0 y_1 + x_1 y_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z.$$

2-жадвал

Маҳсулот ҳажми ўзгаришига ишчилар сони, ўртача ишланган кун ҳамда бир кунга тўғри келадиган маҳсулот таъсирининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳақиқатда	Фарқи (+;-)
--------------	-----------	-----------	-------------

Ишчилар сони, киши (ИС)	203	212	+9
Бир ишчига тўғри келадиган ўртача ишланган кун, киши кун (БК)	278	270	-8
Ўртача ишланган бир кунга тўғри келадиган маҳсулот ҳажми, минг сўм (БК _М)	104	111	+7
Маҳсулот ҳажми, минг сўм (МХ)	5869136	6353640	484504

$$МХ = ИС * БК * БК_M$$

- $МХ_{ИС} = (1/2 * 9) * (278 * 111 + 270 * 104) + 1/3 * 9 * (-8) * 7 = 265053$
- $МХ_{БИ} = (1/2 * (-8)) * (203 * 111 + 104 * 212) + 1/3 * 9 * (-8) * 7 = -178492$
- $МХ_{БКМ} = (1/2 * 7) * (203 * 270 + 212 * 278) + 1/3 * 9 * (-8) * 7 = 397943$
 $265053 + (-178492) + 397943 = 484504$

3. $f = xyzq$

а) $\Delta f_x = 1/6 \Delta x [3q_0 * y_0 * z_0 + y_1 * q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 * z_0 (y_1 + \Delta y) + z_1 * y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4;$

б) $\Delta f_y = 1/6 \Delta y [3q_0 * x_0 * z_0 + x_1 * q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 * z_0 (x_1 + \Delta x) + z_1 * x_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4;$

в) $\Delta f_z = 1/6 \Delta z [3q_0 * x_0 * y_0 + x_0 * q_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 * q_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 * y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4;$

г) $\Delta f_q = 1/6 \Delta q [3z_0 * x_0 * y_0 + x_0 * z_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 * z_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 * y_0 (z_1 + \Delta z)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4.$

Каррали ва аралаш моделларда омиллар таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги ишчи формулалар қўлланилади:

1. Омилли модел шакли $\Delta f = \frac{x}{y+z}$

$$\Delta f_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta z} \ln \left| \frac{y_1 + z_1}{y_0 + z_0} \right|; \quad \Delta f_y = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z} \Delta y; \quad \Delta f_z = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z} \Delta z.$$

2. Омилли модел шакли $\Delta f = \frac{x}{y+z+q}$

$$\Delta f_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \ln \left| \frac{y_1 + z_1 + q_1}{y_0 + z_0 + q_0} \right|;$$

$$\Delta f_y = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta y; \quad \Delta f_z = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta z; \quad \Delta f_q = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta q.$$

Агар махражда омиллар кўпроқ бўлса, жараён давом эттирилади. Шундай қилиб, интеграл методдан фойдаланиш интеграциялашнинг бутун жараёнига оид билимларни талаб қилмайди. Тайёр ишчи формулаларга керакли сонли маълумотларни киритиш ва калькулятор ёки компьютерда Excel дастури ёрдамида унча мураккаб бўлмаган ҳисоблашни бажариш етарли. Бунда ҳисоблашнинг янада юқори аниқлигига эришилади.

Логарифмлаш усули. Логарифмлаш усули мультипликатив моделларда омиллар таъсирини ҳисоблаш учун қўлланилади. Интеграциялашдаги каби бу ерда ҳам ҳисоблаш натижаси омилнинг моделда жойлашувига боғлиқ эмас ва интеграл методга нисбатан ҳисоблашнинг янада юқори аниқлиги таъминланади. Агар омиллар таъсиридаги қўшимча ўсиш интеграциялашда улар ўртасида тенг бўлинса, у ҳолда логарифмлаш ёрдамида омилларнинг биргаликдаги таъсири натижалари натижавий кўрсаткич даражасига ҳар бир омилнинг ажратилган таъсир улуши пропорционал тақсимланади. Унинг устунлиги шунда, камчилиги эса – уни қўллаш соҳаси чекланганлигидир.

Интеграл методдан фарқли равишда логарифмлашда кўрсаткичларнинг абсолют ўсиши эмас, балки уларнинг ўсиш (пасайиш) индекси қўлланилади.

Айтайлик, натижавий кўрсаткич $z = xy$ – икки омил ҳосиласи кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Тенгликнинг иккала қисмини логарифмлаш орқали қуйидагини оламиз.

$$\lg z = \lg x + \lg y \quad \text{у ҳолда} \quad \lg \Delta z = \lg z_1 + \lg z_0 = (\lg x_1 - \lg x_0) + (\lg y_1 - \lg y_0) \quad \text{ёки}$$

$$\lg(z_1 : z_0) = \lg(x_1 : x_0) + \lg(y_1 : y_0), \quad (1)$$

$$\lg z_1 = \lg x_1 + \lg y_1; \quad \lg z_0 = (\lg x_0 + \lg y_0).$$

(1) тенгламани иккала қисмини $\lg(z_1 : z_0)$ га бўлиб ва Δz га кўпайтириб қуйидагини ҳосил қиламиз:

$$\Delta z = \frac{\Delta z \lg(x_1 : x_0)}{\lg(z_1 : z_0)} + \frac{\Delta z \lg(y_1 : y_0)}{\lg(z_1 : z_0)} \quad \text{ёки} \quad \Delta z = \Delta z(x) + \Delta z(y) = k \lg(x_1 : x_0) +$$

$$k \lg(y_1 : y_0)$$

$$K = \frac{\Delta z}{\lg(z_1 : z_0)} \quad K = \frac{\Delta z}{\lg z_1 - \lg z_0}$$

Айтайлик, натижавий кўрсаткич $f = xyz$ – уч омил ҳосиласи кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Тенгликнинг иккала қисмини логарифмлаш орқали қуйидагини оламиз.

$$\lg f = \lg x + \lg y + \lg z.$$

Кўрсаткичлар ўзгаришлари индекслари ўртасида ҳам кўрсаткичларнинг ўзи ўртасидаги боғланиш сақланиши ҳисобга олган ҳолда уларнинг абсолют қийматларини индексга алмаштирамиз:

$$\begin{aligned} \lg(f_1 : f_0) &= \lg(x_1 : x_0) + \lg(y_1 : y_0) + \lg(z_1 : z_0) = \\ &= \lg I_x + \lg I_y + \lg I_z. \end{aligned}$$

Айниятнинг иккала қисмини $\lg f$ га бўлиб ва Δf га кўпайтириб қуйидагини ҳосил қиламиз:

Бундан омиллар таъсири қуйидагича аниқланади:

$$\begin{aligned} \Delta f_x &= \Delta f_{\text{умум}} \frac{I_g(x_1 : x_0)}{I_g(f_1 : f_0)} ; \quad \Delta f_y = \Delta f_{\text{умум}} \frac{I_g(y_1 : y_0)}{I_g(f_1 : f_0)} ; \\ \Delta f_z &= \Delta f_{\text{умум}} \frac{I_g(z_1 : z_0)}{I_g(f_1 : f_0)} \end{aligned}$$

Формуладан натижавий кўрсаткичнинг умумий ўсиши факторлар бўйича омилли индекс логарифмларининг натижавий кўрсаткич логарифм индексига нисбатига пропорционал тақсимланиши келиб чиқади. Қандай логарифм оддий ёки ўнликми – бунинг аҳамияти йўқ.

Жадвал маълумотларидан фойдаланиб, омилли модел бўйича ишчилар сони (ИС), бир йилда бир ишчи томонидан ишланган кунлар миқдори (К) ва ўртача кунлик ишлаб чиқариш (КИ) ҳисобига маҳсулот чиқариш ўсиши ҳисоблаймиз.

$$MЧ = ИС \cdot К \cdot КИ$$

$$ВП = ЧР * Д * ДВ$$

$$\Delta ВП_{\text{чр}} = \Delta ВП_{\text{умум}} * \frac{I_g(ЧР_1 : ЧР_0)}{I_g(ВП_1 : ВП_0)} = 200 \frac{I_g(120 : 100)}{I_g(600 : 400)} = +89,9 ;$$

$$\Delta ВП_{\text{д}} = \Delta ВП_{\text{умум}} * \frac{I_g(Д_1 : Д_0)}{I_g(ВП_1 : ВП_0)} = 200 \frac{I_g(208 : 200)}{I_g(600 : 400)} = +20,2 ;$$

$$\Delta ВП_{\text{дв}} = \Delta ВП_{\text{умум}} * \frac{I_g(ДВ_1 : ДВ_0)}{I_g(ВП_1 : ВП_0)} = 200 \frac{I_g(24 : 20)}{I_g(600 : 400)} = +89,9 ;$$

$$\Delta ВП_{\text{умум}} = \Delta ВП_{\text{чр}} + \Delta ВП_{\text{д}} + \Delta ВП_{\text{дв}} = 89,9 + 20,2 + 89,9 = 200 \text{ млн. сўм.}$$

Ушбу омилли модел бўйича турли усуллар билан олинган омиллар таъсирини ҳисоблаш натижаларини таққослаб ишонч ҳосил қилиш мумкинки, логарифмлаш усули устунлиги ҳисоблаш омилларининг нисбатан соддалиги ва ҳисоблашнинг янада юқори аниқликдалигидан иборат.

Ушбу усуллар моҳиятини, уларни қўллаш соҳасини, ҳисоблаш тартибини билиш – миқдорий тадқиқотларни юқори савияда олиб боришнинг зарурий шартидир.

IV.4. Стохастик моделлар ва хўжалик фаолиятидаги омиллар тизимининг таҳлили

Стохастик тушунчаси грекча *stochastikos* сўзидан олинган бўлиб, топиш йўлини билади деган маънони англатади. Стохастик таҳлил – статистик йўл билан баҳоланадиган турли ҳилдаги масалаларни ҳал этиш усулидир. Мазкур усул кўп турдаги эмпирик кўрсаткичлар ҳамда уларнинг ўзгаришини тўғридан-тўғри алоқада бўлмаган, ўзаро боғланмаган ва шартланмаган омиллар таъсирида содир бўлишини моделлаштириш йўли билан ўрганади. Стохастик боғлиқлик кўрсаткичлар ўртасида тасодифан амал қилади. Бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда муайян кўрсаткични ўзгариши бошқа кўрсаткичларнинг ўзгаришига таъсир қилади.

Стохастик модел қурилиши асосида ўрганилаётган иқтисодий кўрсаткичларни бир-бирига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган ҳолатдаги ўзгаришлари ўртасидаги қонуний алоқасини ҳамда тебранишларини умумлаштириш ётади.

Корхонанинг ҳисоб тизимидаги иқтисодий таҳлилида стохастик моделлаштиришни қўллаш учун унинг фаолияти ялпи кузатиш имконияти мавжуд бўлиши керак. Моделлаштириш математик-статистик усуллар билан амалга оширилади. Бу тартиб хўжалик фаолиятидаги кўрсаткичларни, уларни келтириб чиқарган омиллар ва шароитларни эътиборга олган ҳолда, сабаб-оқибати бўйича алоқаларни тадқиқ қилиш имконини беради. Иқтисодий таҳлилда детерминалланган моделни мазкур ҳолатлар бўйича амалга ошириш ҳар доим ҳам мумкин эмас.

Математик-статистик усуллардан фойдаланиш бу борада махсус тажрибалар ўтказишларни кескин камайтиради.

Стохастик моделлаштириш ва ўрганилган кўрсаткичларнинг ўртасидаги ўзаро боғлиқлик корреляция усулидаги таҳлилдан бошланади.

А) Стохастик боғланиш тушунчаси ва корреляцион таҳлил вазифаси

Ўтган саволда детерминацияланган омиллар таҳлили масаласини ечиш усули кўрилди. Бироқ амалиётдан маълумки, иқтисодий кўриниш ва жараёниларининг ҳаммаси ҳам бу усул бўйича ўрганилмайди. Шу билан бирга, кўп ҳолларда уларни функционал боғланишга келтириб бўлмайди.

Иқтисодий тадқиқотларда тахминийлиги ва номаълумлиги билан ажралиб турувчи стохастик боғлиқликлар тез-тез учраб туради. Улар фақат катта миқдордаги объектлар (кузатувлар)дагина намоён бўлади. Бу ерда ҳар бир омил кўрсаткичига (аргументнинг) бир нечта резултатив кўрсаткичлар (функциянинг) қиймати мос келиши мумкин. Масалан, ишчиларнинг меҳнат жамғармасининг оширилиши турли

корхоналарда меҳнат унумдорлигини, ҳатто, тенглаштирилган бошқа вазиятларда ҳам турлича ўсишига олиб келади. Буни меҳнат унумдорлигига боғлиқ барча омиллар ўзаро боғлиқ ҳолда таъсир қилиши билан тушунтириш мумкин. Оптималлик даражаси бўйича турли омилларнинг бирикмаси уларнинг ҳар бирининг резултатив кўрсаткичлар катталигига таъсир даражасига боғлиқ.

Агар кўп миқдордаги кузатувлар (объектлар) тадқиқот учун олиниб ва уларнинг миқдорлари таққосланса, ўрганилаётган омиллар ва резултатив кўрсаткичлар орасидаги боғланиш намоён қилинади. Кейин эса, кўп миқдорлар қонунига мос ҳолда, резултатив кўрсаткичларга бошқа омилларнинг таъсири текисланади, нейтралланади. Бу эса тадқиқ қилинаётган ҳодисаларнинг ўзаро боғланиш имкониятини беради.

Шундай қилиб, **корреляцион (стохастик) боғланиш** – бу жуда кўп кузатувлардагина намоён бўладиган кўрсаткичлар орасидаги тўлиқ бўлмаган, тахминий боғланишдир.

Жуфт ва кўп миқдорли корреляциялар фарқланади. *Жуфт корреляция* – бу биттаси омилли, бошқаси резултатив бўлган кўрсаткичлар орасидаги боғланишдир. *Кўп миқдорли корреляция* эса резултатив кўрсаткичлар билан бир нечта омилларнинг ўзаро таъсири натижасида келиб чиқади.

Стохастик боғланишни ўрганиш учун ўтган бобларда айтиб ўтилган қуйидаги иқтисодий таҳлил усуллари: параллел ва динамик қаторларни таққослаш, аналитик гуруҳлаш, графиклар қўлланилади. Бироқ, улар фақат боғланишнинг йўналиши ва характерини намоён қилиш имкониятини беради. Омилли таҳлилнинг асосий вазифаси – ҳар бир омилнинг резултатив кўрсаткич даражасига таъсир меъёрини аниқлашдир. Шу мақсадда *корреляцион, дисперсион, компонентли, дискриминантли, замонавий кўп ўлчамли омиллар таҳлили ва ҳ.к. усуллар* қўлланилади.

Иқтисодий тадқиқотларда кенгроқ қўлланиладиган усул корреляцион таҳлил ҳисобланиб, у кўрсаткичлар орасидаги ўзаро боғланишни сонли ифодалаш имконини беради.

Корреляцион таҳлилни қўллашнинг зарурий шартлари:

- ўрганилаётган омиллар ва резултатив кўрсаткичлар ҳақида танланадиган маълумотларнинг етарлича кўплиги (динамикада ёки жорий йил учун бир турдаги объектларнинг мажмуи);

- ўрганилаётган омиллар сонли ўлчамда бўлиши ва ахборотнинг у ёки бу манбаида акс этиши.

Корреляцион таҳлилни қўллаш қуйидаги масалаларни ечиш имконини беради:

1) бир ёки бир нечта омиллар таъсири остида бўлган резултатив кўрсаткичлар ўзгаришини аниқлаш (абсолют ўлчамда), яъни омилнинг бирликка ўзгаришида резултатив кўрсаткич катталиги неча бирликка ўзгарганини аниқлаш;

2) ҳар бир омилдан резултатив кўрсаткичнинг нисбий боғланиш даражасини ўрнатиш.

Корреляцион боғланишларни ўрганиш таҳлилда катта аҳамиятга эга. Бу омилли таҳлилнинг чуқурлашаётганида, ўрганилаётган кўрсаткичлар даражасининг шаклланишида ҳар бир омилнинг аҳамияти ва ўрни аниқланаётганлигида, ўрганилаётган ҳолат тўғрисидаги билимларнинг чуқурлашаётганлигида, уларнинг ривожланиш қонуниятлари ва ниҳояда аниқ исботланган режаларнинг аниқланаётганлигида, корхона фаолияти натижалари объективроқ баҳоланаётганлигида ва ички хўжалик захиралари тўлароқ аниқланаётганлигида намоён бўлмоқда.

В) Стохастик боғланишларни ўрганиш учун жуфт корреляциялар усулини қўллаш

Корреляцион таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири омилларнинг резултатив кўрсаткичлар катталигига (абсолют ўлчамда) таъсирини аниқлашдан иборат. Бу масalani ечиш учун ўрганилаётган боғланиш (тўғри чизиқли, эгри чизиқли ва ҳ.к.) характерини яхшироқ акс эттирадиган мос турдаги математик тенглама танлаб олинади. Бу корреляцион таҳлилда муҳим аҳамиятга эга, чунки масalani ечиш йўллари ва натижаларни ҳисоблаш регрессия (инқироз, таназзул) тенгламасини тўғри танлашга боғлиқ.

Боғланиш тенгламасини асослаш параллел қаторларни солиштириш, маълумотлар ва чизиқли графикларни гуруҳлаш ёрдамида амалга оширилади. Нуқталарни графика жойлаштириш ўрганилаётган кўрсаткичлар ўртасида тўғри чизиқли боғланиш ёки эгри чизиқли боғланиш боғланиш шаклланганлигини кўрсатади.

Иккита кўрсаткич орасидаги тўғри чизиқли боғланишни характерлайдиган оддийроқ тенглама бу тўғри тенгламадир.

$$Y_x = a + bx \quad (1)$$

бу ерда x – омилли кўрсаткич;

Y – натижавий кўрсаткич

a ва b – қидириш талаб қилинадиган регрессия тенгламасининг параметрлари.

Бу тенглама омилли кўрсаткичлар маълум қийматга ўзгарганда натижавий кўрсаткичлар миқдори бир текисда ўсиши ёки камайишини кўрсатувчи иккита белги орасидаги боғланишни ифодалайди. Корреляцион таҳлилнинг тўғри чизиқли боғланишига намуна тариқасида экин экиладиган ер сифати (x) га боғлиқ ҳолда донли экинларнинг ҳосилдорлигини ўзгариши (Y) ҳақидаги маълумот қўлланилиши мумкин (-жадвалга қаранг).

a ва b коэффициентлар қиймати энг кам квадратлар усули бўйича олинган тенгламалар тизимларидан топилади. Бу ҳолатда тенгламалар тизимлараси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\begin{cases} na + b \sum x = \sum y \\ a \sum x + b \sum x^2 = \sum xy \end{cases}$$

бу ерда n – кузатувлар сони (бизнинг мисолда – 20).

$\sum x, \sum y, \sum x^2, \sum xy$ қиймати ҳақиқий бошланғич маълумотлар асосида ҳисобланади (-жадвал).

-жадвал

Корреляция коэффициенти ва боғланиш тенгламасининг параметрларини аниқлаш учун ясама миқдор ҳисоби

n	x	y	xy	x_2	y_2	Y_x
1	32	19,5	624	1024	380,25	19,8
2	33	19,0	327	1089	361,00	20,2
3	35	20,5	717	1225	420,25	21,0
...
20	60	33,0	1980	3600	1089,00	31,0
Жами	900	500,0	22900	41500	12860,00	500,0

Олинган қийматларни тенгламалар тизимларига қўйиб чиқамиз:

$$\begin{cases} 20a + 900b = 500; \\ 900a + 41500b = 22900. \end{cases}$$

Биринчи тенгламанинг ҳар бирини 45(900:20) га кўпайтириб, қуйидаги тенгламалар тизимларасини оламиз:

$$\begin{cases} 900a + 40500b = 22500; \\ 900a + 41500b = 22900. \end{cases}$$

Иккинчи тенгламадан биринчисини айирамиз. Бундан

$$1000b = 400; b = 0,4;$$

$$a = \frac{500 - (900 \cdot 0,4)}{20} = 7,0.$$

Ниҳоят ҳосилдорликнинг ер сифатига боғлиқлигини ифодаловчи боғланиш тенгламаси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Y_x = 7,0 + 0,4x$$

a коэффициент – натижавий кўрсаткичнинг ўзгармас катталигидир, y ушбу омил ўзгаришига боғлиқ эмас. b параметр омилли кўрсаткич катталигининг ўзи ўлчанадиган бирликда ўсиши ёки камайишида натижавий кўрсаткичнинг ўртача ўзгаришини кўрсатади. Ушбу мисолда ер сифатининг бир баллга ошиши донли экинлар ҳосилдорлиги ўртача 0,4 ц/га ўртача ошади.

x нинг қийматини регрессия тенгламасига қўйиб ҳар бир корхона учун натижавий кўрсаткичнинг тўғриланган (назарий) қийматини (Y)

аниқлаш мумкин. Масалан, биринчи корхона учун, ернинг сифати 32 балл деб баҳоланди, донли экинларнинг ҳосилдорлиги қуйидагича

$$Y_x = 7 + 0.4 \cdot 32 = 19,8 \text{ ц/га}$$

Олинган катталиқ ушбу корхона бор ишлаб чиқариш имкониятини сарфлаб, ернинг сифати 32 балл бўлганда олиниши мумкин бўлган ҳосилдорликни билдиради. Худди шундай ҳисоб-китоблар ҳар бир кузатувда амалга оширилди. Маълумотлар жадвалнинг охириг устунида берилган. Ҳосилдоликнинг ҳақиқий даражаси ҳисоблангани билан тенглаштириш айрим корхоналарнинг иш натижаларини баҳолаш имконини беради.

Ўрганилаётган ҳолатларнинг эгри чизиқли боғланишларида ҳам боғланиш тенгламаси шу тарзда ечилади. Агар бир кўрсаткичининг кўпайиб, бошқасининг миқдори маълум даражагача ўсиб, кейин камая бошласа (масалан, ишчиларнинг меҳнат унумдорлиги уларнинг ёшига боғлиқ бўлиши), бундай боғланишни ёзиш учун иккинчи тартибли парабола мос келади

$$Y_x = a + bx + cx^2 \quad (2)$$

Энг кам квадратлар усулининг шартларига мувофиқ a , b ва c параметрларини аниқлаш учун қуйидаги тенгламалар тизимларасини ечиш керак:

$$\begin{cases} na + b \sum x + c \sum x^2 = \sum y; \\ a \sum x + b \sum x^2 + c \sum x^3 = \sum xy; \\ a \sum x^2 + b \sum x^3 + c \sum x^4 = \sum x^2 y. \end{cases}$$

$\sum x$, $\sum y$, $\sum xy$, $\sum x^2 y$, $\sum x^2$, $\sum x^3$, $\sum x^4$ – қийматлар бошланғич маълумотлар асосида топилади (-жадвал).

Олинган қийматларни тенгламалар тизимларасига қўйиб, қуйидагини оламиз:

$$\begin{cases} 9a + 36b + 159c = 46; \\ 36a + 159b + 756c = 183; \\ 159a + 756b + 3788c = 794. \end{cases}$$

a , b ва c параметрлар аниқловчилар усулида ёки истисно қилиш усулида топилади. аниқловчилар усулини қўллаймиз.

Аввало умумий аниқловчини топамиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 9 & 36 & 159 \\ 36 & 159 & 756 \\ 159 & 756 & 3788 \end{vmatrix} = 9 \cdot 159 \cdot 3788 + 36 \cdot 756 \cdot 159 +$$

$$+ 36 \cdot 756 \cdot 159 - 159^3 - 756^2 \cdot 9 - 36^2 \cdot 3788 = 2565$$

кейин Δ_a , Δ_b ва Δ_c хусусий аниқловчиларни топамиз:

$$\Delta a = \begin{vmatrix} 46 & 36 & 159 \\ 183 & 159 & 756 \\ 794 & 756 & 3788 \end{vmatrix} = -6846; \quad \Delta b = \begin{vmatrix} 9 & 46 & 159 \\ 5 & 183 & 756 \\ 159 & 794 & 3788 \end{vmatrix} = 11349;$$

$$\Delta c = \begin{vmatrix} 9 & 36 & 46 \\ 5 & 159 & 183 \\ 159 & 756 & 794 \end{vmatrix} = -1440$$

Бундан

$$a = \frac{\Delta a}{\Delta} = \frac{-6846}{2565} = -2,67; \quad b = \frac{\Delta b}{\Delta} = \frac{11349}{2565} = 4,424; \quad c = \frac{\Delta c}{\Delta} = \frac{-1440}{2565} = -0,561.$$

Парабола тенгламаси қуйидагича кўринишга эга бўлди:

$$Y_x = -2,67 + 4,24x - 0,561x^2.$$

Олинган тенглама параметрлари иқтисодий маънога эга эмас. Агар тенгламага x нинг мос қийматларини қўйиб чиқсак, меҳнат унумдорлигининг тўғриланган қийматини ишчилар ёшига боғлиқлигини оламиз. Натижалар жадвалнинг охириг устунда келтирилган.

-жадвал

Меҳнат унумдорлиги (Y) нинг ишчилар ёши (x) га боғлиқлиги

x	y	$x/10$	$xу$	x_2	$x_2у$	x_3	x_4	$у_x$
20	4,2	2,0	8,4	4,00	16,8	8,0	16	3,93
25	4,8	2,5	12,0	6,25	30,0	15,62	39	4,90
30	5,3	3,0	15,9	9,00	47,7	27,00	81	5,55
35	6,0	3,5	21,0	12,25	73,5	42,87	150	5,95
40	6,2	4,0	24,8	16,00	99,2	64,00	256	6,05
45	5,8	4,5	26,1	20,25	117,4	91,13	410	5,90
50	5,3	5,0	26,5	25,00	132,5	125,00	625	5,43
55	4,4	5,5	24,2	30,25	133,1	166,40	915	4,78
60	4,0	6,0	24,0	36,00	144,0	216,00	1296	3,70
Жами	46,0	36,0	183,0	159,00	794,0	756,00	3788	46,00

Жадвалдан кўриниб турибдики, ишчиларнинг меҳнат унумдорлиги 40 ёшгача ошиб, кейин пасайиб боради. Демак, қайсики корхонанинг 30-40 ёшли ишчилари кўп бўлса, ўша корхонанинг унумдорлик кўрсаткичлари юқорироқ бўлар экан. Бу омилни меҳнат унумдорлиги даражасини режалаштиришда ва унинг ўсиш захираларини ҳисоблашда эътиборга олиш зарур.

Иқтисодий таҳлилда эгри чизиқли боғланишни ёзиш учун, кўпинча, гипербола қўлланилади

$$Y_x = a + \frac{b}{x} \quad (3)$$

Унинг параметрларини аниқлаш учун қуйидаги тенгламалар тизимларасини ечиш керак:

$$\begin{cases} na + b \sum \left(\frac{1}{x} \right) = \sum y \\ a \sum \left(\frac{1}{x} \right) + b \sum \left(\frac{1}{x} \right)^2 = \sum \left(\frac{1}{x} \right) y. \end{cases} \quad (4)$$

Гипербола икки кўрсаткич орасидаги қуйидагича боғланишни тавсифлайди, агар битта ўзгарувчи ошса бошқасининг қиймати маълум даражагача ўсади, кейин эса ўсиш пасаяди, масалан, ҳосилдорлик неча марта ўғит солинганликка, ҳайвонларнинг маҳсулдорлиги уларнинг боқилишига, маҳсулот таннархи ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлиги ва ҳ.к.

Ўрганилаётган ҳолатлар орасидаги мураккаброқ характердаги боғланишлар учун мураккаброқ параболалар (учинчи, тўртинчи тартибдаги ва ҳ.к.) ҳамда квадратик, даражали, кўрсаткичли ва бошқа функциялар қўлланилади.

Шундай қилиб, у ёки бу турдаги математик тенгламадан фойдаланиб, ўрганилаётган ҳолатларнинг боғланиш даражасини аниқлаш мумкин, яъни омилли кўрсаткичлар бирликка ўзгарганда натижавий кўрсаткичлар катталигининг абсолют ўлчамда неча бирликка ўзгаришини билиш мумкин.

Бироқ регрессион таҳлил боғланишнинг чамбарчас ёки чамбарчас эмас деган саволга жавоб бера олмайди, бу омил иккинчи даражали ёки натижавий кўрсаткичлар катталигида якуний таъсир кўрсатади.

Омилли ва натижавий кўрсаткичлар боғланишларининг **чамбарчаслигини ўлчаш учун** корреляция коэффициентлари ҳисобланади. Ўрганилаётган кўрсаткичлар орасидаги боғланишнинг *тўғри чизиqli шаклида* бўлган ҳолатида у қуйидаги формуладан топилади:

$$r = \frac{\sum xy - \frac{\sum x \cdot \sum y}{n}}{\sqrt{\left(\sum x^2 - \frac{(\sum x)^2}{n} \right) \cdot \left(\sum y^2 - \frac{(\sum y)^2}{n} \right)}} \quad (5)$$

-жадвалдан формулага $\sum xy$, $\sum x$, $\sum y$, $\sum x^2$ ва $\sum y^2$ ларнинг қийматларини қўйиб, унинг қиймати 0,66 га тенглигини оламиз.

$$r = \frac{22900 - \frac{900 \cdot 500}{20}}{\sqrt{\left(41500 - \frac{900^2}{20} \right) \cdot \left(12860 - \frac{500^2}{20} \right)}} = 0,66$$

Корреляция коэффициенти 0 дан 1 гача қиймат қабул қилиши мумкин. Қиймати 1 га қанча яқин бўлса, ўрганилаётган ҳолат билан боғланиш шунчалик чамбарчас бўлади ва аксинча. Берилган ҳолатда корреляция коэффициенти каттароқ ($r=0,66$). Бундан шуни хулоса

қилиш мумкинки, ернинг сифати ушбу тумандаги донли экинлар ҳосилдорлиги даражасига боғлиқ бўлган асосий омиллардан бири ҳисобланар экан.

Агар корреляция коэффициентини иккинчи даражага оширсак, детерминация коэффициентини ($d=0,436$). Бу шуни кўрсатадики, донли экинларнинг ҳосилдорлигининг ошиши ер сифатига 43,5%, қолган омилларга эса 56,5% боғлиқ экан.

Боғланишнинг эгри чизиқли шаклда боғланиш чамбарчаслигини ўлчашда эса чизиқли корреляция коэффициенти ишлатилади ва бу корреляцион муносабат қуйидагича кўринишга эга:

$$\eta = \sqrt{\frac{\sigma_y^2 - \sigma_{y_x}^2}{\sigma_y^2}}; \quad (6)$$

бу ерда $\sigma_y^2 = \frac{\sum (y_i - \bar{y})^2}{n}$; $\sigma_{y_x}^2 = \frac{\sum (y_i - y_{x_i})^2}{n}$.

(6.6) формула ҳар томонлама (универсал) ҳисобланади. Бу формуладан корреляция коэффициентини ҳисоблаш учун исталган шаклдаги боғланишда қўллаш мумкин. Бироқ, энг аввало, регрессия тенграмасини ечиш керак, ҳар бир кузатув учун натижавий кўрсаткичнинг тўғриланган қиймати (Y_x) ни ҳамда ўртача ва тўғриланган даражасидан ҳақиқий қийматнинг оғишлар квадратини ҳисоблаш керак (-жадвал).

-жадвал

**Эгри чизиқли боғланишда корреляцион муносабатни аниқлаш
учун бошланғич маълумотларни ҳисоблаш**

Y	Y _x	Y - \bar{Y}	$(Y - \bar{Y})^2$	Y - Y _x	$(Y - Y_x)^2$
4,2	3,93	-0,9	0,81	+0,27	0,073
4,8	4,90	-0,3	0,09	-0,10	0,010
5,3	5,55	+0,2	0,04	-0,25	0,062
6,0	5,95	+0,9	0,81	+0,05	0,003
6,2	6,05	+1,1	1,21	+0,15	0,022
5,8	5,90	+0,7	0,49	-0,10	0,010
5,3	5,43	+0,2	0,04	-0,13	0,017
4,4	4,78	-0,7	0,49	-0,38	0,144
4,0	3,70	-1,1	1,21	+0,30	0,090
\sum_{46}	46,0	-	5,19	-	0,431

Олинган қийматларни (6) формулага қўйиб, ишчилар ёши ва меҳнат унумдорлиги орасидаги боғланиш чамбарчаслигини характерловчи корреляцион муносабат катталигини аниқлаймиз:

$$\eta = \sqrt{\frac{5,19 : 9 - 0,43 : 9}{5,19 : 9}} = \sqrt{\frac{0,576 - 0,049}{0,576}} = 0,956$$

Хулосада шуни айтиб ўтиш керакки, жуфт корреляция усулини қўллашни фақат иккита мисолдагина кўриб чиқдик. Бироқ бу усул ҳар

хил иқтисодий кўрсаткичлар орасида муносабатни ҳам ўрганиш учун қўлланилиши мумкин. Бу эса ўрганилаётган ҳолатни, унинг ўзгаришида ҳар бир омилнинг ўрни ва аҳамиятини баҳолашда чуқурроқ билимга эга бўлиш имкониятини беради.

В) Кўп миқдорли корреляцион таҳлил методикаси

Корхонанинг хўжалик фаолиятидаги иқтисодий ҳолатлари ва жараёнлари кўп сонли омилларга боғлиқ. Бу каби комплекс омилларнинг ўзаро боғланишлари ўрганилаётган ҳолатни тўлиқроқ характерлайди.

Кўп миқдорли корреляцион таҳлил бир нечта босқичдан ташкил топади.

Биринчи босқичда ўрганилаётган ҳолатга таъсир этувчи омиллар аниқланади ва корреляцион таҳлил учун муҳим аҳамиятга эга бўлганлари танлаб олинади.

Иккинчи босқичда корреляцион таҳлил учун зарур бўлган бошланғич маълумотлар йиғилади ва баҳоланади.

Учинчи босқичда омилли ва натижавий кўрсаткичлар орасидаги боғланиш моделлаштирилади, яъни ўрганилаётган боғланиш мазмунини аниқроқ акс эттирадиган математик тенгламалар танланади ва асосланади.

Тўртинчи босқичда корреляцион таҳлилнинг асосий боғланиш кўрсаткичлари ҳисобланади.

Бешинчи босқичда корреляцион таҳлил натижаларига статистик баҳо берилади ва уларни амалиётда қўллаш амалга оширилади.

Корреляцион таҳлил учун омилларни саралаш – энг муҳим ҳисобланади. Чунки таҳлилнинг якуний натижалари омилларнинг қанчалик тўғри танланганлигига боғлиқ. Назария ва таҳлилнинг амалий тажрибаси омилларни танлашда муҳим аҳамият касб этади. Бунда қуйидаги қоидаларга бўйсунуш керак:

1. Биринчи навбатда, кўрсаткичлар орасидаги сабабли боғланишларни ҳисобга олиш зарур, негаки, фақат уларгина ўрганилаётган ҳолат моҳиятини очиб беради. Натижавий кўрсаткичли математик муносабатларда жойлашган бу каби омилларнинг таҳлили унчалик аҳамият касб этмайди.

2. Кўп омилли корреляцион модел яратишда амалда қилиб бўлмайдиган барча шарт ва мажбуриятларни ўз ичига олган, натижавий кўрсаткичларга ҳал қилувчи таъсир ўтказадиган энг муҳим омилларни танлаб олиш зарур. Стъудент бўйича кам жадвалли, ишончлилик мезонига эга бўлган омилларни ҳисобга олиш тавсия қилинмайди.

3. Чизиқли турдаги корреляцион моделларга эгри чизиқли характерга эга бўлган натижавий кўрсаткич билан боғланишли омилларни қўшиш тавсия этилмайди.

4. Корреляцион моделга ўзаро боғланган омилларни қўшиш мумкин эмас. Агар иккита омил ўртасидаги жуфт корреляция

коэффициенти 0,85 дан кўп бўлса, корреляцион таҳлил қондасига кўра биттасини чиқариб ташлаш керак, акс ҳолда, натижавий кўрсаткични хау ҳолда бўлишига олиб келади.

5. Корреляцион моделга функционал характердаги натижавий кўрсаткич боғланишли омилларни корреляцион моделга қўшиш тавсия этилмайди.

Корреляцион модел учун омилларни саралашда аналитик гуруҳлаш, параллел ва динамик қаторларни солиштириш, чизиқли графиклар катта ёрдам беради. Улар ёрдамида ўрганилаётган кўрсаткичлар орасидаги боғланиш мавжудлиги, шакли ва йўналишини аниқлаш мумкин. Омилларни саралашни Стюдент мезони бўйича қийматларни баҳолаш асосида корреляцион таҳлил масаласини ечиш жараёнида ҳам амалга ошириш мумкин.

Санаб ўтилган шартларни ҳисобга олган ҳолда ва омилларни саралаш усуллари қўллаган ҳолда кўп омилли корреляцион моделнинг рентабеллик даражаси (Y) учун унинг даражасига катта таъсир кўрсатувчи қуйидаги омиллар танлаб олинган.

x_1 – материал унуми, сўм;

x_2 – жамғарма унуми, сўм;

x_3 – меҳнат унумдорлиги (бир ишчининг ўртача йиллик ишлаб чиқариши), минг сўм;

x_4 – корхона айланма маблағининг айланиш давомийлиги, кун;

x_5 – юқори сифатли маҳсулотнинг солиштира оғирлиги, %

Модомики, корреляцион боғланиш кўп сонли кузатувларда тўлалигича намоён бўлар экан, маълумотларни танлаб олиш ҳажми етарлича катта бўлиши керак, негаки кўп сонли кузатувлардагина бошқа омилларнинг таъсири текисланади. Ўрганилаётган объектлар мажмуи қанчалик кўп бўлса, натижалар таҳлили шунчалик аниқ бўлади.

Бу шартни ҳисобга олган ҳолда санаб ўтилган омилларнинг рентабеллик даражасига таъсири 40 та корхона мисолида ўрганилади.

Ҳар бир омил ва натижавий кўрсаткичлардан **йиғилган бошланғич маълумотлар** аниқлиги, бир турдалиги ва меъёрий тақсимот қонунларига моз келиши текширилган бўлиши керак.

Биринчи навбатда унинг объектив мавжудлигига мос ҳолда **маълумотнинг аниқлигига** ишонч ҳосил қилиш керак. Негаки аниқ бўлмаган маълумотдан фойдаланиш таҳлил натижаларининг ноаниқлигига ва нотўғри хулосалар чиқаришга олиб келади.

Маълумот ўртача даражада тақсимланиши бўйича *бир турда* бўлиши керак. Агар объектлар гуруҳлари ўртача даражадан катта фарқ қилса, бу бошланғич маълумотларнинг бир турда эмаслигидан далолат беради.

Маълумотнинг бир турда бўлиш мезони бу ҳар бир омилли ва натижавий кўрсаткичларда ҳисобланадиган ўрта квадратик оғиш ва вариация коэффициенти ҳисобланади.

Ўрта квадратик оғиш алоҳида қийматларни ўрта арифметик қийматлардан абсолют оғишини кўрсатади. Унинг қиймати ушбу формуладан топилади

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n}} \quad (7)$$

Вариация коэффиценти алоҳида қийматларни ўрта арифметик қийматлардан нисбий оғиши чегарасини кўрсатади. У қуйидаги формула бўйича ҳисобланади

$$V = \frac{\sigma}{\bar{x}} \cdot 100 \quad (8)$$

Вариация коэффиценти қанчалик катта бўлса, шунча тарқоқлик нисбатан кўп ва ўрганилаётган объектларнинг тўғриланиши кам бўлади. Вариацион қаторларнинг ўзгариши қуйидагича қабул қилинган: 10% дан ошиб кетмаса – арзимас, 10-20% - ўртача, 20% дан кўп бўлса катта, лекин 33% дан ошиб кетмайди. Вариация 33% дан ошиб кетса бу маълумотларнинг бир турда эмаслигидан дарак беради ва бир турда бўлмаган маълумотларни чиқариб ташлаш керак бўлади. Булар одатда танлов қаторларининг бошида ёки охирида бўлади (-жадвал).

-жадвал

Бошланғич маълумотларнинг статистик тавсифи кўрсаткичлари

Ўзгарув- чилар рақами	Ўртача ариф- метик қиймати	Ўртача квад- ратик оғиш	Вари- ация, %	Асим- метрия	Экс- цесс	Асим- метрия хатоси	Экс- цесс хатоси
Y	27,15	2,85	10,50	0,20	-1,16	0,37	0,73
x1	2,77	0,28	10,08	0,36	-0,81	0,37	0,73
x2	92,57	8,70	9,39	0,24	-0,69	0,37	0,73
x3	8,46	0,59	7,00	0,10	-0,52	0,37	0,73
x4	17,77	2,76	15,55	0,72	-0,08	0,37	0,73
x5	31,68	7,28	22,98	0,63	-0,13	0,37	0,73

-жадвалда энг юқори вариация x_5 да ($V = 22,98$), лекин у 33% ошиб кетмайди. Демак, бошланғич маълумот бир турда экан ва уни кейинги ҳисоб учун қўллаш мумкин.

Вариациянинг энг юқори кўрсаткичи асосида корреляцион таҳлил учун зарур бўладиган маълумотлар ҳажмини қуйидаги формуладан топиш мумкин.

$$n = \frac{V^2 t^2}{m^2} = \frac{22,98^2 \cdot 1,96^2}{8^2} = 32, \quad (9)$$

бу ерда n – танланадиган маълумотларнинг керакли ҳажми;

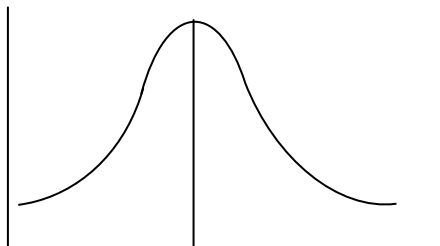
V – вариация, %;

t – эҳтимоллик даражаси $P = 0,05$ да 1,96 га тенг бўладиган боғланиш ишончлилиги кўрсаткичи;

m – ҳисобларнинг аниқлилик кўрсаткичи (иқтисодий кўрсаткичларда хау ҳолда 5-8% гача рухсат берилади).

Демак, қабул қилинган танлов ҳажми (40 та корхона) корреляцион таҳлил ўтказиш учун етарли бўлар экан.

Бошланғич маълумотларнинг меъёрий тақсимот қонунига бўйсунуши деганда ўрганилаётган маълумотларнинг асосий қисми ҳар бир кўрсаткич бўйича унинг ўртача қиймати атрофида гуруҳланган бўлиши керак, жуда катта ва жуда кичик миқдордаги объектлар эса иложи борича кароқ учраши кераклиги тушунилади. Меъёрий тақсимот графиги -расмда берилган.

-расм. Маълумотларнинг меъёрий тақсимоти графиги.

Маълумотларни меъёрий тақсимотдан оғиш даражасини сонли ифодалаш учун асимметрия кўрсаткичи эксцесса кўрсаткичи қўлланилади.

Асимметрия кўрсаткичи (A) ва унинг хатоси (m_a) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$A = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^3}{n\sigma^3}; \quad m_a = \sqrt{\frac{6}{n}}. \quad (10)$$

Эксцесс кўрсаткичи (E) ва унинг хатоси (m_e) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$E = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^4}{n\sigma^4}; \quad m_e = \sqrt{\frac{24}{n}}. \quad (11)$$

Симметрик тақсимотда $A=0$. Нолдан фарқли бўлса маълумотлар тақсимотида асимметрия мавжудлигини кўрсатади. Салбий асимметрия маълумотларнинг катта қийматга эгалигидан, ижобий асимметрия эса кичик қийматли маълумотлар кўп учрашидан далолат беради.

Меъёрий тақсимотда эксцесс кўрсаткичи $E=0$ бўлади. Агар $E>0$ бўлса, маълумотлар ўртача қиймати атрофида зич жамланган, ўткир учли шаклланган бўлади. Агар $E<0$ бўлса, эгри тақсимот ясси учли шаклда бўлади. Бироқ, A/m_a ва E/m_e муносабат 3 дан кичик бўлса асимметрия ҳамда эксцесс унчалик аҳамият касб этмайди ва ўрганилаётган маълумот меъёрий тақсимот қонунларига мос келади.

жадвалда A/m_a ва E/m_e нинг исталган муносабатида 3 дан ошмайди, демак, бошланғич маълумот бу қонунга бўйсунди.

Омилли ва натижавий кўрсаткичлар ўртасидаги боғланишни моделлаштириш ўрганилаётган боғланишни аниқроқ акс эттирадиган мос тенгламани танлашга эътибор қаратади.

Уни асослаш учун ҳам мавжуд боғланишни ўрнатувчи усуллар: аналитик гуруҳлаш, чизиқли графиклар ва ҳ.к. қўлланилади.

Агар барча омилли кўрсаткичлар натижавий билан боғланишлар тўғри чизиқли характерда бўлса, бу боғланишни ёзиш учун қуйидаги чизиқли функцияни қўллаш мумкин

$$Y_x = a + b_1 x_1 + b_2 x_2 + \dots + b_n x_n; \quad (12)$$

Натижавий ва омилли кўрсаткичлар орасидаги боғланишнинг эгри чизиқли шаклида даражали функция ҳам

$$Y_x = b_0 \cdot x_1^{b_1} \cdot x_2^{b_2} \cdot \dots \cdot x_n^{b_n}; \quad (13)$$

ёки логарифмик функция ҳам қўлланилиши мумкин.

$$\lg Y_x = b_0 + b_1 \lg x_1 + b_2 \lg x_2 + \dots + b_n \lg x_n; \quad (14)$$

Келтирилган моделларнинг яхши томонлари шундаки, уларнинг (b_i) кўрсаткичига иқтисодий тушунча (изоҳ) бериш мумкин. *Чизиқли моделда* b_i коэффицентлар омилли кўрсаткичлар бирликка ўзгарганда, абсолют ифодалашда даражали ва логарифмик кўрсаткичлар фоизларга ўзгарганда натижавий кўрсаткич неча бирликка ўзгарганлигини кўрсатади.

Боғланиш шаклини асослаш қийин бўлган ҳолларда масалани ечиш учун ҳар хил моделларни қўллаш ва натижаларни таққослаб кўриш мумкин. Ҳақиқий боғланишларда турли моделларнинг мослигини текшириш учун аппроксимациянинг ўртача хатолиги ва детерминациянинг кўп сонли коэффицентлари ўлчамини кўрсатувчи Фишер мезнидан фойдаланамиз. Бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз.

Ўрганилаётган омиллар ва рентабеллик даражаси ўртасидаги боғланишни ўрганиш шуни кўрсатдики, бизнинг мисолда кўриб ўтилган барча боғланишлар тўғри чизиқли характерга эга экан. Шунинг учун уларни ифодалаш учун чизиқли функция қўлланилди.

Кўп омилли корреляцион таҳлил масаласини ечиш ШЭҲМ да «Статистика» пакетида жойлашган намунали дастурлар бўйича амалга оширилади. Аввало бошланғич маълумотлар матрицаси (-жадвал) тузиб олинади. Биринчи устунда кузатувлар тартиб рақами, иккинчи устунга натижавий кўрсаткичлар қиймати (Y), кейингисига эса омилли кўрсаткичлар қиймати (x_i) ёзиб олинади.

-жадвал

Корреляцион таҳлил учун бошланғич маълумотлар

T/p	Y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5
1	22,5	2,40	80,0	8,00	25,0	25,0
2	23,8	2,70	88,0	7,30	23,0	22,5
3	24,7	2,50	87,0	7,90	22,0	26,0
...
40	32,4	320	94,4	9,90	18,0	36,5

Бу маълумотлар ШЭХМ га киритилади. Сўнгра улар асосида жуфт ва хусусий корреляция коэффициентлари матрицаси, кўп миқдорли регрессия тенгламаси, корреляция коэффициентлари ишончилиги ёрдамида баҳоланувчи кўрсаткичлар ҳамда боғланиш тенгламалари: Стъудент мезони (t), Фишер мезони (F), аппроксимациянинг ўртача хатолиги (?), корреляциянинг кўп миқдорли коэффициентлари (R) ва детерминациялар (D) ҳисобланади.

Корреляциянинг жуфт ва хусусий коэффициентлари матрицасини ўрганиб, кўрилаётган ҳолатлар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқ деган хулосага келиш мумкин. Жуфт корреляциялар коэффициентлари умумий ҳолда, натижавий кўрсаткичлар даражасини аниқловчи бошқа омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолда, икки кўрсаткич орасидаги боғланиш чамбарчаслигини характерлайди.

-жадвалдаги маълумотлар (биринчи устун) шундан дарак берадики, барча омиллар рентабеллик даражасига сезиларли таъсир кўрсатар экан. Асосан рентабеллик материал унуми, жамғарма унуми, маҳсулот сифати ва меҳнат унумдорлигига чамбарчас боғлиқдир. Ушбу кўрсаткичлар ошиши билан рентабеллик ошади (тўғридан-тўғри боғланиш); маблағ айланишининг давомийлиги ошса, рентабеллик камаяди (айланма боғланиш).

-жадвал

Корреляциянинг жуфт коэффициентлари матрицаси

Кўрсаткич	Y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5
Y	1					
x_1	0,75	1				
x_2	0,73	0,34	1			
x_3	0,74	0,29	0,40	1		
x_4	-0,51	-0,33	-0,46	0,45	1	
x_5	0,72	0,40	0,22	0,36	0,37	1

Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, корреляциянинг жуфт коэффициентлари бошқа омилларнинг натижага таъсири ҳолатида олинган. Уларнинг таъсиридан ажратиб, натижавий ва омилли кўрсаткичлар орасидаги боғланишни соф ҳолдаги сонли характеристикасини олиш учун корреляциянинг хусусий коэффициентлари ҳисобланади (-жадвал)

-жадвал

Корреляциянинг хусусий коэффициентлари матрицаси

Кўрсаткич	Y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5
Y	1					
x_1	0,59	1				
x_2	0,48	-0,136	1			
x_3	0,39	0,019	0,003	1		
x_4	-0,36	0,090	-0,14	-0,14	1	
x_5	0,31	0,098	0,16	0,48	0,082	1

Корреляциянинг хусусий ва жуфт коэффициентларини таққосланганимизда бошқа омилларнинг рентабеллик даражаси ва ўрганилаётган омиллар орасидаги боғланишга таъсири етарлича аҳамиятли: корреляциянинг хусусий коэффициентлари жуфт коэффициентларидан анча пастлигини кўриш мумкин. Бу корреляцион моделга кирувчи омиллар рентабелликка нафақат бевосита, балки билвосита ҳам таъсир кўрсатишидан дарак беради. Шунинг учун чалғитувчи омиллар таъсиридан тозалагач, бироз чамбарчас боғланиш ҳосил бўлди. Агар тескар йўналишдан таъсир этувчи омиллар таъсиридан ҳам тозаласак, жуда чамбарчас боғланиш ҳосил бўлди.

Бу сабаблар орқали нафақат корреляция коэффициенти миқдори ўзгаради, балки, боғланиш йўналиши ҳам, умумий кўринишда тўғри бўлиши мумкин, аслида тескари томонга ўзгариб кетган бўлиши мумкин ёки аксинча. Буни қуйидагича тушуниш мумкин: корреляциянинг жуфт коэффициентлари ҳисобланаётганда натижавий ва омилли кўрсаткичларнинг ўзаро боғланиши ўрганилаётганда, уларнинг бошқа омиллар билан ҳам ўзаро аро таъсирлари ҳисобга олинади. Масалан, агар меҳнат унуидорлигининг ўсиш суръати унга тўловни ошириш суръатидан ошиб кетса, меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси ошганда рентабеллик ҳам ошади. Шунинг учун, умумий ҳолда рентабеллик даражаси ва меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси ўртасидаги боғланиш тўғри бўлади. Агар меҳнат унумдорлиги ва бошқа омилларни ўзгартирмаган ҳолда меҳнатга ҳақ тўлаш даражасини оширсак, у ҳолда рентабеллик пасаяди, яъни корреляциянинг хусусий коэффициенти минус белгиси билан чиқади.

Шундай қилиб, корреляциянинг хусусий ва жуфт коэффициентлари ёрдамида ўрганилаётган ҳолатларнинг бевосита ва умумий ҳоллардаги боғланишлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Омилларнинг ўзаро таъсирини характерлайдиган корреляция коэффициентлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Таъкидлаб ўтилганидек, корреляцион моделга бир-биридан мустақил бўлган омиллар танлаб олинади. Агар иккита омилли кўрсаткичнинг корреляция коэффициенти 0,85 дан юқори бўлса, уларнинг биттасини моделдан чиқариб ташлаш керак. Корреляция коэффициентлари матричасини ўрганиш натижасида ушбу моделга киритилган омиллар бир-бирлари билан зич боғланмаган деган хулосага келиш мумкин.

Боғланишни чамбарчаслигини ўрганишда *корреляция коэффициентлари танлаш ҳажмига боғлиқ ҳолда тасодифийлигига* эътибор қаратиш зарур. Маълумки, кузатувлар сони камайиши билан корреляция коэффициенти ишончлилиги тушиб кетади ёки кузатувлар сони ортиши билан корреляция коэффициенти ишончлилиги ошади.

Корреляция коэффициенти аҳамияти Стъудент мезони бўйича текширилади

$$t = \frac{r}{\sigma_r} = \frac{0,59}{0,103} = 5,72 \quad (15)$$

бу ерда, σ_r – корреляция коэффициентининг ўрта квадратик хатолиги бўлиб, у қуйидаги формула бўйича аниқланади

$$\sigma_r = \frac{1 - r^2}{\sqrt{n - 1}} = \frac{1 - 0,59^2}{\sqrt{40 - 1}} = 0,103 \quad (16)$$

Агар t нинг ҳисобланган қиймати жадвалдаги қийматдан катта бўлса, у ҳолда корреляция коэффициенти катталиги маънога эга деган хулоса чиқади. t нинг жадвалдаги қиймати Стъудент мезони қиймати жадвалидан топилади. Бунда эркинлик даражаси сони $(= n - 1)$ ва ишончли эҳтимоллик даражаси (иктисодий ҳисоб-китобларда, одатда, 0,05 ёки 0,001) ҳисобга олинади. Бизнинг мисолда эркинлик даражаси сони $n - 1 = 40 - 1 = 39$ га тенг. Ишончли эҳтимоллик даражаси эса $P = 0,05t = 2,02$ га тенг. Модомики, t ҳақиқий барча ҳолда t жадвалдан катта экан, натижавий ва омилли кўрсаткичлар орасидаги боғланиш ишончли, корреляция коэффициенти катталиги эса маънога эга экан (-жадвал).

-жадвал

Стъудент мезонининг ҳақиқий қиймати

Ўзгарувчи рақами	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5
ҳақиқий t	5,72	3,9	2,9	2,6	2,16

Корреляцион таҳлилнинг кейинги босқичи – боғланиш тенгламасини (регрессияни) ҳисоблаш бўлиб, у қадамли усулда олиб борилади. Дастлаб натижавий кўрсаткичга кўпроқ таъсир кўрсатадиган битта омил қабул қилинади, сўнг иккинчи, учинчи ва ҳ.к. Ҳар бир қадамда боғланиш тенгламасининг ишончлилигини баҳолашга ёрдам берадиган боғланиш тенгламалари, корреляциянинг кўп миқдорли коэффициентлари (R), детерминациялар (D), F -муносабат (Фишер мезони), стандарт хау ҳолда(?) ва бошқалар ҳисолаб борилади. Ҳар бир қадамда уларнинг қиймати олдингиси билан солиштириб борилади. Корреляциянинг кўп миқдорли коэффициенти, детерминация ва Фишер мезони қанчалик катта ва стандарт хау ҳолдақиймати қанчалик кичик бўлса, ўрганилаётган кўрсаткичлар орасидаги боғланишни ифодаловчи боғланиш тенгламаси шунчалик аниқ бўлади. Агар кейинги қўшилган омил боғланиш кўрсаткичи баҳосини яхшилаб, бу омилни ташлиб юбоиш керак, яъни кўрсаткич энг оптимал бўлган босқичда тўхтатилиш керак.

Ҳар бир қадамда натижаларни солиштириш чоғида (-жадвал), агар бешинчи қаторда тўлалигича ифодаланса, бу боғланишни беш омилли модел дейиш мумкин.

Боғланиш тенгламасини ҳисоблаш натижалари

<i>T/p</i>	<i>Боғланиш тенгламаси</i>	<i>R</i>	<i>D</i>	<i>F</i>	<i>?</i>
1	$Y_x = 5,81 + 7,68x_1$	0,59	0,35	50,3	1,895
2	$Y_x = -1,11 + 5,12x_1 + 0,15x_2$	0,75	0,56	57,6	1,548
3	$Y_x = -6,84 + 3,93x_1 + 0,11x_2 + 1,53x_3$	0,84	0,72	71,3	1,408
4	$Y_x = -2,44 + 3,89x_1 + 0,10x_2 + 1,37x_3 - 0,12x_4$	0,88	0,77	88,8	1,398
5	$Y_x = -0,49 + 3,65x_1 + 0,09x_2 + 1,02x_3 - 0,122x_4 + 0,052x_5$	0,95	0,85	95,6	1,358

Бу қадамда боғланиш тенгламаси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Y_x = 0,49 + 3,65x_1 + 0,09x_2 + 1,02x_3 - 0,122x_4 + 0,052x_5$$

бу ерда x_1 – материал унуми, сўм;

x_2 – жамғарма унуми, тийин;

x_3 – меҳнат унумдорлиги (бир ишчи тўғри келидиган бир йиллик ишлаб чиқариш), минг сўм;

x_4 – корхона айланма маблағининг айланиш давомийлиги, кун;

x_5 – энг юқори сифатли маҳсулотнинг солиштирма салмоғи, %

Тенглама коэффицентлари ҳар бир омилнинг натижавий кўрсаткичга сонли таъсирини кўрсатади. Ушбу ҳолатда олинган тенгламага қуйидагича изоҳ бериш мумкин: материал унуми 1 сўм.га ошганда рентабеллик 3,65%; жамғарма унуми 1 коп.га ошганда – 0,09%; битта ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик ишлаб чиқариш 1 минг сўм.га ошганда – 1,02%; энг юқори сифатли маҳсулотнинг солиштирма оғирлиги 1% га ошганда – 0,052% га ошади. Маблағнинг айланиш давомийлиги 1 кунга ошса, рентабеллик ўртача 0,122% га камаяди.

Боғланиш тенгламасидаги регрессия коэффицентлари турли ўлчов бирлигига эга. Бу эса натижавий кўрсаткичларга таъсир кучи қанчалиги ҳақидаги савол туғилганда, уларни солиштирилмайдиган қилиб қўяди. Уларни солиштириш мумкин бўлган кўринишга олиб келиш учун регрессия тенгламасининг барча ўзгарувчилари ўрта квадратик оғиш улушида ифодаланади, бошқача қилиб айтганда, регрессиянинг стандарт коэффицентларига мўлжалланади. Улар яна бета-коэффицентлар ҳам деб номланиб, (?) кўринишида ифодалаш қабул қилинган.

Бета-коэффицентлар ва регрессия коэффицентлари қуйидаги муносабат орқали боғланган:

$$\beta = b_i \frac{\sigma_{x_i}}{\sigma_y} \quad (17)$$

Бета-коэффициентлар аган омил катталиги битта ўрта квадратик оғишга ошса, унга мос, боғлиқ бўлган ўзгарувчи ўзининг ўрта квадратик оғиш улушига ошиши ёки камайишини кўрсатади. Бета-коэффициентларни қиёслаш ҳар бир омилнинг натижавий кўрсаткич катталигига таъсир даражсини солиштириш тўғрисида хулосалар чиқариш имконини беради. Бизнинг мисолда рентабеллик даражасига материал унуми, жамғарма унуми ва меҳнат унумдорлиги кўпроқ таъсир кўрсатади (-жадвал).

-жадвал

Эластиклик коэффициенти ва бета-коэффициентлар

Ўзгарувчи рақами	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5
Эластиклик коэффициенти	0,374	0,308	0,318	-0,080	0,061
Бета- коэффициент	0,359	0,275	0,213	-0,118	0,133

Ўхшашлик бўйича эластиклик коэффициенти ҳам қиёслаш мумкин. Уни қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\varepsilon = b_i \frac{\bar{x}_i}{\bar{y}} \quad (18)$$

Эластиклик коэффициенти аргумент 1% га ўзгарганда функция ўртача неча фоизга ўзгаришини кўрсатади.

-жадвал маълумотлари бўйича рентабеллик материал унуми 1% га ошганда 0,374% га ва жамғарма унуми 1% га ошганда 0,308% га ошди.

Г) Корреляцион таҳлил натижаларини баҳолаш методикаси

Боғланиш тенграмасининг ишончлилиги ва уни амалиётда қўллаш мумкинлигига ишонч ҳосил қилиш учун боғланиш кўрсаткичларининг ишончлилигига статистик баҳо бериш керак. Бунинг учун Фишер мезони (F -муносабат), Дарбин-Уотсон мезони (DW), аппроксимациянинг ўртача хатолиги (?), корреляциянинг кўп миқдорли коэффициентлари (R) ва детерминациялар (D) қўлланилади.

Фишер мезони (F -муносабат) қуйидагича ҳисобланади:

$$F = \frac{\sigma_{воспр}^2}{\sigma_{ост}^2}, \text{ бу ерда } \sigma_{воспр}^2 = \frac{\sum (x_i - \bar{y}_x)^2}{m-1};$$

$$\sigma_{ост}^2 = \frac{\sum (x_i - Y_{x_i})^2}{n-m} \quad (19)$$

бу ерда, Y_{x_i} – тенглама бўйича ҳисобланган натижавий кўрсаткичнинг яқка тартибдаги қиймати;

\bar{Y}_x – тенглама бўйича ҳисобланган натижавий кўрсаткичнинг ўртача қиймати;

Y_i – натижавий кўрсаткичнинг ҳақиқий якка тартибдаги қиймати;

m – тенгламанинг эркин қисмларини ҳисобга олган ҳолда боғланиш тенгламасининг параметрлари сони;

n – кузатувлар сони (танлов ҳажми).

F -муносабатнинг ҳақиқий катталиги жадвалдигилари билан солиштирилиб, боғланишнинг мустаҳкамлиги ҳақида хулосалар қилинади. Бизнинг мисолда F -муносабат бешинчи қадамда 95,67 га тенг. F жавдал F нинг жадвалдаги қийматли бўйича ҳисобланган. Эҳтимоллик даражаси $P = 0,05$ ва эркинлик даражаларси сони $(m - 1) = 6 - 1 = 5$, $(n - m) = (40 - 6) = 34$ бўйича у 2,49 ни ташкил қилади. Модомики, $F_{\text{ҳис}} > F_{\text{жад}}$ экан, рентабеллик ва ўрганилаётган омиллар орасида боғланиш мавжуд эмас деган фараз рад қилинди.

Корреляцион таҳлил натижалари борасида методик аниқликни ошириш мақсадида регрессион модель **Дарбин-Уотсон (DW) мезони** бўйича ҳам баҳоланиши керак. Бу ўрганилаётган омиллар ўртасида автокорреляциялар мавжудлигини топишда ишлатилади. Махсус жадваллар бўйича кузатувлар сони, омиллар сони ва олинган натижаларни уларнинг даражалари ҳисобидан келиб чиқиб, минимал ва максимал рухсат этилган чегаралари аниқланади.

Агар мазкур мезонинг ҳисобланган даражалари $d_u < DW < 4 - d_u$ чегарада бўлса, у ҳолда регрессион моделда ўрганилаётган омиллар ўртасида автокорреляция мавжуд эмас деган хулосага келиш мумкин. Автокорреляциялар мавжуд бўлса, олинган боғланиш тенгламаси қониқарсиз деб ҳисобланади.

Бизнинг мисолда $DW = 1,96$, кескин (критик) нуқталар d_1 , d_2 лар эса кузатувлар сони $n = 40$, боғланиш тенгламасидаги ўзгарувчилар сони $m = 5$ ва берилган аҳамиятга эга даража $\alpha = 0,05$ да мос равишда 1,23 ва 1,786 га тенг.

Модомик, DW ўзининг мумкин бўлган бошланғич ва охириги чегаралари орасида жойлашган экан ($1,786 < 1,96 < 2,214$), бу автокорреляция йўқлигидан далолат беради. Демак бу тасдиқланган энг юқори сифатли модел ҳисобланади.

Боғланиш тенгламасининг аниқлигига статистик баҳо бериш учун аппроксимациянинг ўртача хатолиги (?) қўлланилади:

$$\bar{\varepsilon} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{Y_{x_i} - \bar{Y}}{Y_i} \right)^2. \quad (20)$$

Регрессиянинг назарий чизиғи (тенгламадан ҳисобланган) ҳақиқийсидан (эмпирик) камроқ оғса аппроксимациянинг ўртача хатолиги шунчалик кам бўлади. Бу эса боғланиш тенгламасининг шакли тўғрилигидан далолат беради. Бизнинг мисолда у 0,0364 ёки

3,64% га тенг. Иқтисодий ҳисоб-китобларда 5-8% гача хатоликка йўл қўйилиши мумкинлигини ҳисобга олсак, ушбу тенглама ўрганилаётган боғланишни етарлича аниқ ифодалайди деган хулосага келиш мумкин. Бундай катта бўлмаган хатолик билан ушбу тенглама бўйича рентабеллик даражасини олдиндан тахмин қилиш мумкин.

Корреляциянинг кўп миқдорли коэффицентлари ва детерминациялар катталиги орқали боғланиш тенгламасини тўлароқ муҳокама қилиш мумкин. Бизнинг мисолда, охириги қадамда $R = 0,92$ ва $D = 0,85$ га тенг. Демак, рентабеллик вариацияси ўрганилаётган ўрганилаётган омиллар ўзгаришига 85% ҳисобга олинмаган омиллар ўзгаришига эса 15% боғлиқ экан. Демак, ушбу тенгламани амалий мақсадда қўллаш мумкин.

Д) Корреляцион таҳлил натижаларини амалиётда қўллаш методикаси

Барча параметрлар бўйича текширилган регрессия тенгламасинидан қуйидагича фойдаланиш мумкин:

- хўжалик фаолияти натижаларини баҳолаш учун;
- омилларни натижавий кўрсаткичларни ошишига таъсирини ҳисоблашда;
- ўрганилаётган кўрсаткичлар даражасини оширишда захираларни ҳисоблашда;
- унинг миқдорини режалаш ва тахмин қилишда.

Бор имкониятлардан келиб чиққан ҳолда **корхонанинг хўжалик фаолияти натижаларини баҳолашда** натижавий кўрсаткичнинг ҳақиқий қийматлари кўп миқдорли регрессия тенгламаси асосида аниқланган назарий (ҳисобланган) кўрсаткичлари билан таққослаш орқали амалга оширилади. Бизнинг мисолда (-жадвалга қаранг) №1 корхонада материал унуми (x_1) – 2,4 сўмни, жамғарма унуми (x_2) – 80 тийинни, меҳнат унумдорлиги (x_3) – 8 минг сўм.ни, айланма маблағларнинг айланиш давомийлиги (x_4) – 25 кун, энг юқори сифатли маҳсулотнинг солиштирма оғирлиги (x_5) – 25% ни ташкил қилади. Бундан ушбу корхона учун рентабелликнинг ҳисоблаш даражаси қуйидагича

$$Y_x = 0,49 + 3,65 \cdot 2,4 + 0,09 \cdot 80 + 1,02 \cdot 8 - 0,122 \cdot 25 + 0,052 \cdot 25 = 22,86\%$$

У 0,36% га ошиб кетяпти. Корхона ўз имкониятларидан жуда ёмон фойданмоқда деган хулосага келиш мумкин.

Ҳар бир омилнинг натижавий кўрсаткич ўсишига (режадан четга чиқиш) таъсири қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta Y_{x_i} = b_i \cdot \Delta x_i \quad (21)$$

бу ерда b_i – боғланиш тенгламасида регрессия коэффиценти;
 Δx_i – омилли кўрсаткичнинг ҳисобот давридаги ўзгариши.

Демак, ҳар бир омил кўрсаткичлари бўйича режа охиригача бажарилмаган (-жадвал), рентабеллик даражаси режадагига 2,09% га етмади.

-жадвал

Омилларнинг рентабеллик даражаси ўсишига таъсири ҳисоби

Омилли кўрсаткич	Ҳисобот давридаги кўрсаткичлар даражаси		Δx_i	b_i	ΔY_{x_i}
	режа	ҳақиқий			
x_1	2,5	2,4	-0,1	3,65	-0,365
x_2	90	80	-10	0,09	-0,900
x_3	8,2	8,0	-0,2	1,02	-0,204
x_4	22,0	25,0	+3,0	-0,122	-0,260
x_5	30	25	-5,0	+0,052	-0,260
Y	25,0	22,5	-2,5	-	-2,095

IV.5. Чизиқли дастурлаш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши

Чизиқли дастурлаш усули иқтисодиётда кўп учрайдиган экстремал масалаларни ҳал қилишда кўп қўлланилади. Ушбу турдаги масалаларни ечими функциялардаги ўзгарувчан миқдорларни четки қийматларини (максимум ва минимум) топишга қаратилгандир.

Чизиқли дастурлаш қатъий функционал боғлиқликда бўлган воқеликларни ўрганиб, чизиқли тенгламалар тизимини (тенглама ва тенгсизликларни қайта шакллантириб) ечишга асосланган. Ўзгарувчан миқдорларнинг математик ифодаси, уларнинг аниқ тартиби, ҳисоб-китобларнинг кетма-кетлиги, мантиқий таҳлиллар чизиқли дастурлашга хос жиҳатлардир. Ушбу усулни фақат қуйидаги ҳолатларда қўллаш мумкин:

А) ўрганилаётган ўзгарувчан миқдорлар математик аниқлик ва миқдоран чекланган бўлса;

Б) омилларни ўзаро алмаштириш асосида аниқ кетма-кет ҳисоб-китоблар амалга оширилса;

В) ўрганилаётган объектнинг тушунишдаги мантиқий асослаш билан ҳисоб-китоблардаги мантиқ, математик мантиқ ўзаро мос келса.

Чизиқли дастурлаш қўлланиб ҳал этиладиган барча иқтисодий масалалар аниқ чекланган шароитларда муқобил ечим топиши билан фарқ қилади. Демак, мазкур усулда масалани ҳал қилиш - мавжуд муқобил имкониятлар орасида энг мақбул ҳамда яхшисини танлаб олишдир. Иқтисодиётда чизиқли дастурлашдан фойдаланишнинг қиммати ва аҳамияти шу билан изоҳланадики - мавжуд кўп миқдордаги аҳамиятли муқобил вариантлар ичида энг мақбул вариант танланади.

Бошқа усуллар ёрдамида мазкур турдаги масалаларни ҳал қилишнинг имкони мавжуд эмас.

Ушбу усул ёрдамида саноат корхоналарида станокларнинг энг мақбул унумдорлиги, қишлоқ хўжалигида минимал миқдор ва қийматдаги озуқа рациона, транспорт масалалари ҳал этилади.

IV.6. Назарий ўйин усули ва таҳлилда фойдаланишнинг ўзига хос томонлари

Назарий ўйин усули ўрганилаётган воқелик тафсифига кўра ундаги мавжуд вазиятлар ичида энг мақбул стратегиянинг топишни тадқиқ қилади. Бунда корхона учун энг қулай ва мақбул вазият стратегия қилиб бошқарув қарорлари асосида белгилаб олинади. Мазкур ҳолатни математик кўринишга келтиришда ҳар бир вазиятни алоҳида ўйин иштирокчиси деб белгилаб олинади. Ҳар бир иштирокчи эса ўзининг манфаатини максималлаштиришни бошқа иштирокчилар ҳисобидан амалга оширишга ҳаракат қилади.

Назарий ўйин усулида масала аниқ формулалаштиришни талаб қилади. Бунда ўйин қондаси ва иштирокчилар сони белгиланади, иштирокчилар имкониятидаги стратегиялар аниқланади, ютуқлар ва ютқазилар ўрганилади.

Масалаларни ҳал қилишда алгебранинг чизиқли тенгламалар ва тенгсизликлар тизими усуллари ва бошқа шу кабилардан фойдаланилади.

Назарий ўйин усулининг мазмунини қуйидаги мисолда кўришимиз мумкин.

Корхона мавсумий ишлаб чиқариш циклига эга бўлиб болалар кийими ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Қишки мавсум учун куртка ва пальто ишлаб чиқариш имконияти мавжуд. Бироқ, маҳсулотларни қайси бирини қанча ишлаб чиқариш қиш мавсумидаги об-ҳавога боғлиқ. Агар, қиш мавсумида ўта совуқ бўлиши кутилаётган бўлса пальто маҳсулоти кўп ишлаб чиқарилади. Башарти, қиш мавсуми илиқроқ келса куртка маҳсулотига талаб кўп бўлади. Яна, бу ерда шу ҳолатлар кузатиладиги қишнинг ўта совуқ бўлиши режалаштирилган бир пайитда мавсум илиқ келиши мумкин, ёки аксинча. Бу эса, корхона ишлаб чиқарган маҳсулотларини қайси бир турини сотилмай қолишига сабаб бўлади. Демак, юқорида кўриб чиқилган вазиятларда корхонанинг маҳсулот сотишдан тушум, пировардда эса фойдаси (зарари) турлича бўлади. Максимал тушумга, унинг натижасида фойдага эришиш (ёки зарар кўриш) корхона учун энг маъқул вариант ҳисобланмайди. Чунки, қайсидир бир вазият ушбу мақсадни йўққа чиқариши мумкин.

Шунинг учун, бу ҳолатда тушум ҳамда фойда олишнинг ўртача миқдорини белгилаб олиш энг тўғри йўл ҳисобланади. Чунки, об-

ҳавони қандай бўлишидан қатъий назар маҳсулотлар миқдорини мақбул ҳолатда режалаштириш қўйилган масадга эришишдаги энг тўғри йўлдир. Ушбу усулни қуйидаги мисол ёрдамида ўрганиб чиқамиз.

Болалар устки кийими ишлаб чиқаришга ихтисослашган кичик корхона октябрь ва ноябрь ойларида бир дона куртка ишлаб чиқариш учун 30,0 минг сўм харажат қилади, бир дона пальто ишлаб чиқариш учун эса -40,0 минг сўм харажат қилади. Сотиш баҳоси эса куртка учун - 35,0 минг сўм бўлса, Пальто учун эса – 50,0 минг сўм.

Кўп йиллик кузатишлар шуни кўрсатадики корхона ҳаво илиқ келса 270 дона куртка, 170 дона пальто сотар экан. Совуқ ҳавода эса 200 дона куртка маҳсулоти, 250 дона пальто маҳсулотини сотиш имконияти мавжуд.

Об-ҳавони қандай бўлишлиги аввалдан башорат қилиш қийинлигини эътиборга олиб, яъни табиат инжиқлигини ҳисобга олган ҳолда корхонага тушадиган тушумни барқарорлаштириш талаб этилса, қуйидагича ҳисоб- китоб ишлари амалга оширилади.

1. Мавсум илиқ келса корхона тушуми қуйидагича бўлади.

$$270 * 35 + 170 * 50 = 19500,0 \text{ минг сўм};$$

2. Мавсум совуқ келса корхона тушуми қуйидагича бўлади.

$$200 * 35 + 600 * 50 = 17950,0 \text{ минг сўм}.$$

Бу ерда корхонанинг илиқ ҳаво учун мўлжаллаган стратегиясини **A** ҳамда совуқ ҳаво учун эса **B**, табиатнинг илиқ ҳавоси учун **C**, совуқ ҳавоси учун **D** каби белгилашларини киритамиз

Корхона учун **A** ва **B** стратегиялардан ташқари, табиатнинг инжиқлиги ҳам мавжуд. Бу ҳолат ҳам эришиладиган тушум, натижада эса фойдага (зарар) ўз таъсирини кўрсатади. Мисол учун, корхона **A** стратегияни қўллади, лекин ҳаво совуқ (**D**) келди. Бунда корхонанинг тушуми:

$$200 * 35 + 170 * 50 - 80 * 40 = 12300 \text{ минг сўм}.$$

Агар корхона **B** стратегияни қўллаган ҳолда **C** илиқ ҳаво бўлса, у ҳолда:

$$200 * 35 - 70 * 30 + 170 * 50 = 1300 \text{ минг сўмни ташкил этади}.$$

Юқоридаги маълумотлардан фойдаланиб эса, қуйидаги матрица жадвалини тузамиз. Бунда корхона P_1 - команда, табиатни эса P_2 шартли белги билан белгилаб оламиз.

Иштирок-чилар	P_2 (Табиат)			
	Стратегия	C	D	Min
P_1 (Корхона)	A	19500	12300	12300
	B	13400	17950	13400
	Мах	19500	17950	

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики корхонанинг стратегияси табиат стратегияси билан бир хил бўлса 19500 ёки 17950

минг сўм фойдага эришиши мумкин. Акс ҳолда мазкур кўрсаткич 12300 ёки 13400 минг сўм ҳолатида қолади. Бу ерда P_1 ва P_2 ўйинчиларни стратегияси ўзаро мувофиқ келмайди деб қаралади. Демак, корхона энг кам фойдага эришади деб олинади. Яъни, ўйинда корхона ютқизади.

Шу сабабли, корхона бу икки маҳсулот туридан ўртача фойдага эришиш йўлини ишлаб чиқади.

Бунинг учун

P_1 ўйинчининг А стратегиясида частотани номалум X билан белгилаймиз. Мазкур ҳолатда В стратегиядаги частота эса $(1-X)$ миқдорга тенг бўлади.

Эндиги навбатда қуйидаги ҳисоб-китобларни амалга оширамиз:

$$19500X + 12300(1-X) = 13400X + 17950(1-X)$$

$$117500X = 56500$$

$$X = 0,48 \quad (1 - 0,48) = 0,52$$

$$19500 * 0,48 + 12300 * 0,52 = 15756$$

$$13400 * 0,48 + 17950 * 0,52 = 15766$$

$$(200 + 250) * 0,48 + (270 + 170) * 0,52 = 236 \text{ куртка} + 208 \text{ пальто}$$

V.1. Иқтисодий таҳлил ва уни турларга ажратиш

Жаҳонда 2008 йилдан сўнг рўй берган глобал молиявий-иқтисодий инқирозни илмий тадқиқ қилиш асосида унинг бошланишига сабаб бўлган воқеликлар бирма-бир топилиб, уларнинг шакли ҳамда мазмуни аниқланиб салбий ҳодисага кўрсатган таъсирлари ўрганилмоқда.

Агар молиявий иқтисодий инқирознинг келтириб чиқарган сабабларга эътибор қилсак уларни шартли икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Яъни, макроиқтисодий ҳамда микроиқтисодий даражадаги сабаблар. Булар тўғрисида оммавий, илмий матбуотларда кўп ёзилмоқда.

Микроиқтисодий даражадаги сабабларга кўплаб хўжалик субъектлари томонидан бизнес режаларни илмий асосда тузилмаганлиги, молиявий ҳисоботлардаги кўрсаткичларини иқтисодий ассосиз ошириб кўрсатилиши, акциядорлик жамиятлари томонидан чиқарилган акцияларнинг қиймати унинг ҳақиқатдаги активларига мувофиқ келмаслиги, мазкур ҳолатларга аудиторлик фирмаларини жиддий муносабатлари билдирилмагани, ҳамкорлар салоҳиятини етарлича ўрганмай улар билан иқтисодий ҳамкорликни йўлга қўйиш кабиларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

Бундай воқеликларни оммавий тарзда содир бўла бошлагани иқтисодий субъектлардаги хўжалик механизмида шу билан бирга унинг муҳим элементи бўлган ҳисоб тизимида ҳам бир қатор жиддий камчиликлар мавжудлигини кўрсатиб берди. Айниқса, бу камчиликлар хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш ишларида яққол кўзга ташланади. Агарда, хўжалик субъектлари ҳар бир иқтисодий воқеликни илмий асосда чуқур таҳлил қилиб бошқарув қарорларини ўз вақтида қабул қилганларида эди, жаҳон миқёсида инқироз туфайли ўз фаолиятини тўхтатган, банкрот бўлган корхоналар сони бу даражада кўп бўлмас эди.

Чунки, хўжалик субъекти фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш унинг ҳар томонлама билиш, ресурсларни самарали бошқариш, инвестициялар жалб қилиш, бошқа корхоналар билан иқтисодий муносабатлар ўрнатиш ҳамда турли мақсадлар учун муҳим аҳамиятга эга.

Жаҳонда рўй берган инқирозга қарамасдан республикамиз ҳисоб тизимида, хусусанда хўжалик субъектлари фаолиятининг иқтисодий таҳлил қилиш борасида ва уни ривожлантиришда кўплаб ижобий ишлар амалга оширилди ҳамда бу жараён ҳозирда ҳам давом

этирилмоқда. Мазкур ижобий ишлар, кўплаб турдаги шу каби тадбирлар билан биргаликда республикамиз иқтисодига, жумладан хўжалик субъектлари фаолиятига глобал инқирознинг салбий таъсирларини юмшатиш ва уни талофатларсиз енгиб ўтишга қаратилган омиллар бўлиб ҳисобланди. Ҳатто, жаҳонда инқирознинг давом этишига қарамасдан 2008 – 2011 йиллар бўйича республикамизда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши ўртача 8 фоиздан юқори бўлишига эришилди.

Халқаро хўжалик тизимидаги жиддий ўзгаришлар, республикамизда эса иқтисодий ислохотлар кўламини, ҳам кенгайиб, ҳам чуқурлашиб бориши, шунингдек инқирознинг миллий иқтисодиётларга кўрсатаётган таъсирлари хўжалик субъектлари фаолиятини янада объектив иқтисодий таҳлил қилиш зарурлигини талаб қилмоқда. Бу эса, иқтисодий таҳлил борасидаги ишларни давр эҳтиёжлари асосида такомиллаштириш вазифасини юзага чиқармоқда. Айнан шу пайтда ўзида рақобатдош иқтисодиётни шакллантиришга эришиш мазкур масалани долзарблиги ва унинг аҳамиятини янада оширмоқда.

Республикамизни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тезлаштириш инновацион янгиликлар ва уни зудлик билан амалда қўллаш асосида бўлади. Натижада мавжуд бўлган моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан оқилона ҳамда самарали фойдаланилиб, турли ҳилдаги янги, арзон ва сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқишга эришилади. Маҳсулотлар диверсификацияси туфайли бозордаги турли ҳил эҳтиёжларни қондиришга ҳаракат қилинади. Шу асосда, мақбул фойда ҳажмига эришиш, молиявий ҳолатни яхшилаш, меҳнат унумдорлигини ошириш каби ижобий натижалар қўлга киритилади ҳамда корхоналарнинг рақобатдошлиги таъминланади. Қайд этиб ўтилган масадга эришиш ҳамда вазифаларни муваффақиятли бажарилишида хўжалик механизминини бўғини бўлган иқтисодий таҳлил муҳим восита бўлиб иштирок этади.

Иқтисодий таҳлил иқтисодий ахборот ҳамда маълумотларини ўрганиб, уларни қайта ишлаб корхона фаолиятини илмий асосда йўлга солиб туради. Бироқ, иқтисодий муносабатларда корхона мураккаб тузилиш ва фаолиятга эга бўлган объект бўлганлиги учун, у таҳлил воситасида комплекс, тизимли, жорий, тезкор, истиқболли, мавзуга қаратилган ва шу каби жиҳатлар асосида ўрганилади. Чунки, ҳар бир ёндашувнинг объектни алоҳида ҳамда биргаликда ўрганишда ўзига хос ижобий томонлари мавжуд. Таҳлил учун танлаб олинган муайян ёндашув белгиланган мақсад ва вазифаларига кўра объектнинг аниқ, ишончли, кенг кўламда ҳамда илмий асосда тадқиқ этиб, зарур хулосаларни беради. Турли ёндашувлар эса ўзаро бирор-бир таҳлил тури бажарган ишларни, айнан қайтариб бера олмайди ёки бу борада жиддий камчиликларга йўл қўйилиши мумкин. Демак, корхоналар фаолиятини тўлиқ ва самарали ўрганиш учун иқтисодий

таҳлилнинг турларга ажратиш ҳамда ҳар бир таҳлил турини тўлиқ ўрганиш зарур экан. Бу билан иқтисодий таҳлилнинг аналитиклик тавсифи янада ошади ҳамда бошқарув мақсадлари учун етарли маълумотларни етказиб бера олади. Иқтисодий таҳлилнинг турларга ажратиш заруратининг замирида бошқарув функциялари ва уларнинг мураккаблиги ётади.

Иқтисодий таҳлилни фақатгина бир белги бўйича турларга ажратиб ўрганиш мураккаб тавсиф касб этади. Чунки, бошқарув функциясининг турларини кўплиги иқтисодий таҳлилнинг ҳам турлича бўлишига таъсир этади. Шу сабабли иқтисодий таҳлилни муҳим жиҳатларидан келиб чиқадиган умумий белги асосида таҳлилни таснифлаш мумкин.

Иқтисодий таҳлил мақсад, вазифалар, мазмун, шакл, макон ва замонга кўра, фойдаланиладиган манбалар, ким томонидан ўтказилишидаги уйғунлик ва яхлитлик бўйича турларга ажратилса мақсадга мувофиқ бўлади. Шу жиҳатдан:

- молиявий таҳлил;
- бошқарув таҳлили;
- тезкор таҳлил;
- жорий таҳлил;
- истиқболли таҳлил;
- комплекс таҳлил;
- тизимли таҳлил;
- функционал қийматли таҳлил;
- мавзуга оид таҳлил;
- стахостик таҳлил;
- детерминаллашган таҳлил;
- маржинал таҳлил;
- солиштира таҳлил;
- хўжалик фаолияти таҳлили;
- техник-иқтисодий;
- ижтимоий-иқтисодий;
- иқтисодий-экологик;
- диогностик таҳлил;
- ички таҳлил;
- ташқи таҳлил ва шу кабилар.

Қайд этиб ўтилган таҳлил турлари корхона фаолиятини ўрганиш ва бошқаришда ўз аҳамиятига эга.

V.2. Молиявий таҳлил

Диалектика тушунчасидан маълумки борлиқдаги ҳар бир объект гарчанда алоҳида мавжуддек бўлиб кўринсада, у сон-саноксиз жиҳатлари билан бошқа объектлар билан чамбарчас боғлиқликда

ҳаракат қилади ёки яшайди. Иқтисодий объект сифатида корхоналар ҳам ижтимоий-иқтисодий муносабатларда бошқа объектлар билан ўзаро алоқада ва доимо биргаликда фаолият юритади. Демак, корхона билан биргаликда фаолият олиб бораётган, у билан ҳамкорлик қилаётган ёки қилмоқчи бўлган, рақобатдош бўлган ва шу каби турли объектлар фикримизга мисол бўла олади. Ҳар бир алоҳида олинган объектлар ўз мақсади, манфаати ҳамда эҳтёжидан келиб чиқиб ўзларини қизиқтираётган корхоналарни қайсидир томонларини ўрганадилар. Бозор муносабатларида корхоналарнинг мулкнинг кўп бўлиши, улардан самарали фойдаланиш ҳолати, мулкни шаклланиш манбалари ҳамда уларнинг таркиби, молиявий натижалар ҳолати ва динамикаси, пул оқимлари ҳаракати ва миқдри, уларнинг фаолият ҳаракати билан мутоносиблиги, хусусий капитал ва унинг таркиби, ўзгариш ҳолати, тўлов қобилияти, активлар ликвидлиги шу каби молиявий ҳолатни ифодаловчи ахборотлар жуда кўп турдаги ҳамкорларни қизиқтиради. Мисол учун, кредит берувчи институтлар учун молиявий ҳолатни барча томонлари зарур бўлса, мол етказиб берувчи учун тўлов қобилияти ҳамда ликвидлик кўрсаткичлари, акционерлар учун молиявий натижалар ҳамда хусусий капиталдаги ўзгаришлар, қарз берувчилар учун гарров билан таъминланганлик, харидорлар учун шартнома ҳажмидаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун корхонанинг молиявий имконияти мавжудлиги кабилардир. Демак, корхонанинг молиявий ҳолати ташқи ҳамкорлар учун жуда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзлари учун зарур бўлган маълумот ва ахборотларни таҳлил қилиб, зарур хулосалар олиб сўнгра бизнес қарорларини қабул қиладилар.

Молиявий ҳолат нафақат ташқи фойдаланувчилар, балки корхонанинг ички эҳтиёжлари учун ҳам зарурдир. Мулкдорлар, бошқарувчилар, менежерлар, ходимлар доимо корхонанинг молиявий жиҳатдан аҳволи яхши бўлиб бориш таърафдорларидир. Чунки, молиявий ҳолатни яхшиланиши мулкдорни янада бой қилади, бошқарувчилар, менежерлар ҳамда ходимларни маошини ҳамда бошқа даромадларини оширади, корхонани рақобатчилар орасида мулк ҳамда имижини оширади.

Корхона муайян мамлакат ёки мамлакатлар ҳудудида жойлашган бўлади. Демак, у мамлакат иқтисодиёти учун ўз аҳамиятига эга. Жамиятдаги корхоналарнинг молиявий ҳолатини такомиллашиб бориши тармоқларни, умуман миллий иқтисодиётни яхши ҳолатда ривожланаётганидан далолат беради. Корхонада муайян маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, хизматлар кўрсатилади ёки иш бажарилади, у солиқ тўлайди ҳамда ажратмаларни амалга оширади, ходимлар иш ҳақи олади, турли тадбирларга ҳомийлик қилади. Демак, корхоналар миллий иқтисодиётдаги, тармоқдаги ёки ҳудуддаги аҳамиятига кўра ҳам тегишли вазирликлар ёки кўмиталар томонидан ўрганилади. Бу билан уларга заруратга кўра турли молиявий имтиёзлар (фоизи паст

бўлган кредитлар, солиқ бўйича, божхона йиғимлари) ёки ёрдамлар (субсидия, субвенция, грантлар) берилади. Мухтасар қилиб айтганда молиявий натижалар ва ҳолат, уларга боғлиқ бўлаган кўрсаткичлар таҳлили давлат, ташқи ҳамкорлар ва корхонанинг ўзи учун ҳам зарур экан.

Молиявий таҳлил – корхонанинг активлари, мажбуриятлари, капитали, молиявий натижалари, асосий воситалари, пул оқимлари ва уларнинг ҳолати, таркиби, ўзгаришларини таъсир қилувчи омиллар ҳамда махсус кўрсаткичлар тизими асосида тадқиқ этиш ва ўрганишдир.

Мазкур таҳлил турининг мақсади корхонанинг молиявий ҳолатининг турли томонларига, барқарорлигига, молиявий салоҳият ва рақобатдошлигига баҳо беришдир.

Молиявий таҳлилнинг асосий вазифалари корхонанинг мулки ва унинг шаклланиш манбалари, молиявий натижалар, асосий воситалар, пул оқимлари, хусусий капитал ва улар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларни ўрганишдир. Бунда корхонанинг молиявий барқарорлиги, ҳолати, мол-мулк таркиби, манбаларни жойлашуви, маблағлар ҳаракатчанлиги, тўлов қобилияти, фойда ва зарарларни фаолият тури ҳамда шаклланиши бўйича, пул оқимларини тўғри ташкил этилгани ва унинг корхона амалий фаолиятига мос келиши, хусусий капитални кўпайишига таъсир этаётган омиллар шу кабиларга эътибор қаратилади.

Молиявий таҳлилнинг ахборот манбаларини молиявий ҳисобот шакллари ва унга илова қилинган расмий ҳужжатлар ташкил этади. Мазкур турдаги ҳисобот шакллари оммавий-ахборот воситаларида очиқ эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуннинг 16-моддаси ва 1-БҲМС га ҳамда молиявий ҳисобот шаклларини тўлдириш бўйича қоидаларга асосан молиявий ҳисобот куйидаги ҳисоботларнинг умумий шаклларида иборат бўлади:

1. Бухгалтерия баланси – 1-шакл;
2. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот – 2-шакл;
3. Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот – 3-шакл;
4. Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот – 4-шакл;
5. Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот – 5-шакл;
6. Дебиторлик ва кредиторлик қарзи ҳақида маълумотнома – 2^а-шакл;
7. Молиявий ҳисоботга тушунтириш хати;
8. Аудиторлик хулосаси.

Молиявий таҳлил ҳисоб тизими бўйича етарли билим ва малакага эга бўлган мутахассислар томонидан ўтказилади. Чунки, таҳлилчи ҳисоб тизимининг ўзига хос бўлган барча жиҳатларини билиши ва амалда қўллай олиши шарт.

Мазкур таҳлил тури комплекс тарзда йиллик ҳисоботлар, хусусан молиявий ҳисоботлар тузилгандан сўнг ўтказилади. Демак, ушбу таҳлил даврий тавсифга эга.

Молиявий таҳлил корхона фаолиятида фақат молиявий ҳолат, барқарорлик ва шу каби томонларни ўрганиши билан чекланганлик тафсифига эга. Чунки, у корхона фаолиятини барча томонларини қамраб ола олмайди.

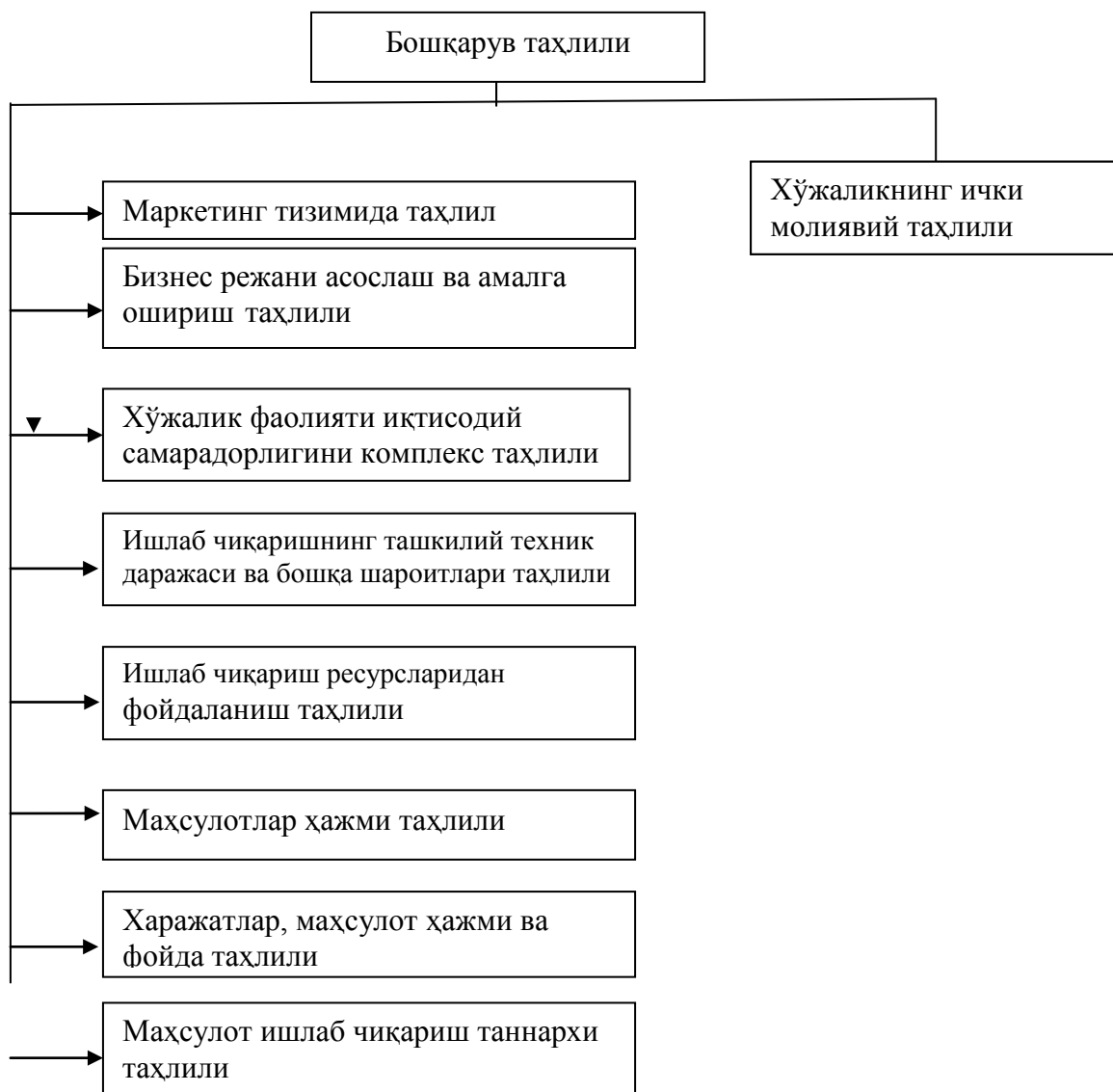
V.3. Бошқарув таҳлили

Корхонани тўғри бошқариш белгиланган мақсадга эришишнинг илмий асосланган йўлидир. Объектларда бошқарув таъсирини ошириш, унинг самарадорлигини таъминлашда кўп турдаги воситалар билан биргаликда иқтисодий таҳлил ҳам ўзининг ўрни ва аҳамиятига эга. Хусусан, ҳисоб тизимида таҳлил воситасида маълумотлар йиғилиб, қайта ишланиб ҳамда уларнинг фойдалилиги оширилиб, қарор қабул қилиш учун ички бошқарувчиларга, менежерларга, ходимларга ва бошқа шу кабиларга етказиб берилади. Бошқарув субъектлари фойдали маълумотлар асосида тегишли қарорлар қабул қилиб фаолиятни давом эттирадидлар. Шу тарзда бошқарув функцияси ўз илмий асосига эга бўлади. Чунки, таҳлил маълумотлари асосида жараёнлар режалаштирилади, назорат қилинади, ўзгартиришлар киритилади ёки мувофиқлаштирилади, натижалар аниқланади ва истиқболлар белгилаб борилади.

Бошқарув таҳлили – корхонада маблағлар ва бошқа ресурслардан самарали фойдаланиш йўлларини, омилларини, имкониятларини кўрсатувчи ҳамда қарорларини қабул қилишда илмий асос бўладиган фактларни берувчи таҳлил туридир.

Корхонада бошқарув таҳлили қуйидаги объектларни қамраб олади (-расм).

Расмдан кўриниб турибдики бошқарув таҳлилида ўрганилиши зарур бўлган объектларни кўплиги ўз навбатида унинг комплекс, тизимли ва тезкор тавсифда амалга оширишни ҳамда турли мутахассислар иштирок этишини талаб қилади.

1-расм. Хўжалик субъектларида бошқарув таҳлилни ташкил этишнинг тизимли шакли

Хўжалик фаолияти тўғрисида маълумотларнинг юқоридаги тартибда шаклланиши ва таҳлил қилиниши корхонадаги барча бошқарув объектларини кузатиш, ўрганиш ҳамда тезлик билан уларга таъсир этиш имкониятини беради.

Лекин, бошқарув таҳлили комплекс, тизимли ҳамда тезкор таҳлиллардан амалга ошиши билан жиддий фарқ қилади. Мазкур таҳлил корхонадаги барча объектларни фаолият бошланишидан олдин ва у давом этиши билан биргаликда узлуксиз олиб борилади. Яъни, ҳисобот йилида бошланиб, худди шу йил тугашида ниҳоясига етади ва шундай кўринишда такрорланаверади.

Бошқарув таҳлилининг комплекс тавсифи у корхонанинг барча объектларини қамраб олинишида намоён бўлади. Бироқ, комплекс таҳлил юзага чиқишига кўра статик, бошқарув таҳлили эса динамик

тавсиф касб этади. Шу билан бирга мақсад, вазифаларига кўра ҳам улар бир-бирларидан жиддий фарқ қилади.

Тезкор таҳлил эса масад, вазифалар, таҳлил ўтказувчи ходимлар, маълумот манбалари, таҳлил объектлари ва уларнинг кенг кўламда ўрганилмаслиги, вақтни қисқалиги ва шу кабилари билан бошқарув таҳлилидан фарқли томонларига эга.

Бошқарув таҳлилида тизимли таҳлил каби жараёнлар бошланишидан тугашигача, барча омиллар бошидан охиригача, муайян кетма-кетликда, сабаб-натижа кўринишида, тизимли ёндашув асосида, кенг кўламда статик ҳолатда ўрганилмайди. Балки, жараёнлар давоми билан бошқарув объектлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи асосий ҳамда энг муҳим омиллар тизимли ўрганилиб, улар ўзаро мувофиқлаштириб борилади.

Корхона иқтисодчилари, бухгалтерлари ҳамда бошқа мутахассис ҳамда ходимлари бошқарув таҳлилини амалга оширадilar. Шу ўринда таъкидлаб ўтмоқчимизки, хўжалик субъектларида раҳбарлар ва иқтисодчиларнинг ҳам ўз ишларига ижодий ёндошуви иқтисодий таҳлилнинг самарали ташкил этишда муҳим роль ўйнайди.

Таҳлил учун маълумотлар жуда ҳам кўп манбалардан олинади. Мисол учун, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлари, ички ҳисобот маълумотлари, статистик ҳисобот маълумотлари, тезкор ҳисоб маълумотлари, бозор маълумотлари, расмий маълумотлар, илмий-техникавий маълумотлар, истиқболдаги натижаларни ифодаловчи маълумотлар ва шу кабилар.

Рақобатдош иқтисодиётни шакллантириш шароитида корхоналар учун рақобатдаги корхоналарнинг маълумотлари ва уларга тегишли бўлган ахборотлар бошқарув таҳлилида ўта муҳим аҳамиятга эга.

V.4. Тезкор (Оператив) таҳлил

Корхона фаолияти доимо тезкор бошқаришни талаб этади. Бу билан узлуксиз давом этаётган жараён даврнинг ҳар бир соатида, кунда ёки декадасида кузатилади, ўрганилади, назорат қилинади ҳамда объектларга зарур таъсирлар кўрсатилади. Демак, тезкор таҳлил хўжалик фаолияти ва унинг қисимларини қисқа муддатда ўрганиб, ишлаб чиқаришни оператив бошқаришга тайинланганлиги билан аҳамият касб этади.

Тезкор таҳлилни бошқа таҳлил турларидан (айниқса жорий таҳлилдан) фарқли томони шундаки, корхона фаолияти ҳамда ундаги ўрганилаётган жараёнлар билан тезкор таҳлил кетма-кет, яъни ўта яқин оралиғда амалга оширилади. Натижада содир бўлаётган хўжалик жараёнлари ўз вақтида ўрганилади. Йўл қўйилган ҳато ва камчиликларни тузатиш қисқа ва тез муддатларда амалга оширилади. Ушбу жиҳат эса мазкур таҳлил турининг ижобий томонини кўрсатиб беради.

Ҳисоб тизимининг бошланғич ҳужжатлари, тезкор ҳисоб маълумотлари, кунлик иш фаолияти ҳақидаги статистик маълумотлар, содир бўлаётган жараёнларни бевосита бориб кўриш, ўлчаш ва айрим ҳолларда суҳбатлашиш натижаларидан ўрганилган маълумотлар таҳлил учун манбалар ҳисобланади.

Мазкур таҳлил турини фақат махсус билимга эга бўлган иқтисодчилар, бухгалтерлар ёки бошқа мутахассислар эмас, балки ўрганилаётган хўжалик жараёнларига даҳлдор ва қизиқувчиларнинг барчаси амалга ошириши ёки таҳлил жараёнларида қатнашиши мумкин. Масалан, ишчилар, техник ходимлар, радио ва телевидение ходимлари ва ҳакозолар.

Тезкор таҳлилни бошқа таҳлил турларидан афзалликлари қуйидагилар:

- таҳлил содир бўлаётган хўжалик жараёни билан кетма-кетликда ва бир – бирига яқин оралиғда амалга оширилади;
- йўл қўйилаётган камчиликларни ўз вақтида тузатиш имконияти мавжудлиги;
- таҳлил натижалари корхоналарни тезкор бошқариш учун асосий манбалиги ва шу кабилар.

Бошқа таҳлил турлари каби тезкор таҳлилда ҳам баъзи камчиликлар мажуд. Уларга қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- айрим ҳолларда тезкор таҳлил маълумотлари жуда ҳам аниқ маълумотлар бўлмаслиги мумкин;
- тезкор таҳлил натижаси охириги иқтисодий натижалар маълумотларига мос келмаслиги ва шу кабилар.

Тезкор таҳлил воситасида корхонанинг кунлик маҳсулот ишлаб чиқариши, цехлар ўртасидаги кунлик ёки соатлик иш унуми, қишлоқ хўжалиги корхоналарида кунлик пахта топшириш ҳолати, ерларни шудгорлаш ва шу кабилар ўрганилиши мумкин.

V.5. Жорий таҳлил

Жорий (ретроспектив) таҳлил доимо қўлланиладиган таҳлил тури бўлиб ва корхоналарни ўтган ҳисобот даври фаолиятини батафсил ўрганишга қаратилгандир. Демак, у ҳисобот йили яқунлангандан сўнг амалга оширилади. Режанинг бажарилиш ҳолатини батафсил тадқиқ этиш таҳлилдаги асосий ва марказий жиҳат саналади. Бунда корхонанинг фаолиятини ташкил этган барча босқичлар ҳамда объектлар кенг кўламда ўрганилади. Уларга қуйидгилар киради:

- маркетинг, таъминот, ишлаб чиқариш, реализация босқичлари ва уларнинг ўзаро узвий ҳамда уйғунлиги ҳолатига баҳо берилади;
- бозорда корхона маҳсулотига бўлган талаб ва таклиф ҳолати, корхона маҳсулотларининг рақобатдошлиги қандай ўрганилганлигига баҳо берилади;

- узоқ муддатли (асосий воситалар, номоддий активлар) ва жорий активлардан (товар-моддий захиралар) фойдаланиш даражасига баҳо берилади;

- меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасига баҳо бериш;

- ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулотлар таннархи ҳолатига баҳо берилади;

- маҳсулотларни сотиш натижаларига баҳо берилади;

- харажат, ҳажм ва фойданинг ўзаро алоқадорлиги натижаларига баҳо берилади;

- молиявий натижалар ва рентабеллик кўрсаткичлари ўрганилади;

- молиявий ҳолат, барқарорлик ва салоҳият кўрсаткичларига баҳо берилади.

Таҳлилда барча мавзулар кетма – кетликда, умумий ҳолда ёки ҳар бири алоҳида ўрганилиши мумкин.

Ушбу таҳлил турининг асосий вазифалари бўлиб корхонанинг тижорат фаолиятига объектив баҳо бериш, фойдаланилмаган захираларни комплекс ҳолда аниқлаш, уларни келгусида фойдаланишга йўналтириш, фаолиятда йўл қўйилган қачиликларни топиш ва улар бўйича айбдорларини аниқлаш, меҳнат натижалари ҳамда иш сифати бўйича моддий ва маънавий рағбатлантиришлар ҳолатини ўрганиш ҳисобланади.

Жорий таҳлилнинг маълумотлар манбаси бўлиб корхоналарни йиллик, ярим йиллик, чораклик ҳисоботларидан фойдаланади. Шунингдек, ташқаридан (статистик, бозор, рақобатдош корхона маълумотлари кабилар) олинган маълумотлар ҳам содир бўлганлиги ҳамда расмий эълон қилинганлиги билан аниқ тавсиф касб этади. Демак, жорий таҳлил расмий тавсифдаги маълумотларга асосланган бўлади. Бу эса корхоналар фаолиятига тўғри ва холисона баҳо бериш, ўтган йилда йўл қўйилган камчиликлар, йўқотишлар ва фарқларни билишга имконият яратади.

Таҳлил натижалари корхонанинг ўтган ёки бир неча йиллик фаолиятларини чуқур ўрганишга ҳамда субъектнинг келгуси йилдаги ёки йиллардаги тактика ҳамда стратегиясини белгилаш учун асосли маълумотлар базаси яратади. Шунингдек, жорий таҳлил корхонанинг ишлаб чиқаришининг юқори манфаат келтириши учун амалга оширилиши зарур бўлган тадбирларни, улардан келиб чиқадиган йўналишларини белгилаш имкониятларини яратади.

Иқтисодчилар ҳамда бухгалтерия мутахассислари жорий таҳлилни ташкил этади ва олиб борадилар. Объектлар кўлами кенг бўлгани учун зарурат ва эҳтиёжга кўра бошқа мутахассис ҳамда ходимлар таҳлил жараёнига жалб қилинади.

Жорий таҳлил бошқа таҳлил турларига нисбатан қуйидаги афзалликларга эга:

- корхона фаолиятини тўлиқ ўрганади ва баҳо беради;

- расмий маълумотлар асосланади;
- ўрганиладиган мавзулар кўп эканлиги;
- жорий таҳлил натижалари корхонанинг келгусидаги режаларини ишлаб чиқиш учун асослардан бири бўлади.

У билан бирга мазкур таҳлил турида айрим камчиликлар ҳам мавжуд:

- жорий таҳлил хўжалик жараёнларининг содир бўлиб ўтиб кетган даврини ўрганади;

- таҳлил натижасида аниқланган камчиликлар корхона учун бой берилган имкониятлардир, яъни ўтган давр жараёнига ҳеч қандай таъсир қила олмайди.

Айрим камчиликларига қарамасдан жорий таҳлил амалиётда энг кўп қўлланиладиган таҳлил турларидан бири бўлиб қолаверади.

V.6. Истиқболли таҳлил

Истиқболли таҳлил келажакни мўлжаллаб ўтказиладиган таҳлил ҳисобланади ва у корхонанинг келгуси бир-икки ва ҳақозо узоқ йилларга мўлжалланган иш фаолиятини қандай ташкил этишни белгилаш мақсадида амалга оширилади.

Истиқболли таҳлил жорий таҳлилнинг натижалари ва маълумотларига асосланиб корхонани келгусидаги фаолиятини башоратлаш ва мўлжаллаш вазифасини бажаришга қаратилган.

Бунга сабаб глобаллашув жараёнини кўчайиши, иқтисодий интеграцияни чуқурлашуви, модернизациялаш тадбирларини энг муҳим масала бўлиб юзага чиқиши ишлаб чиқариш субъектларларини иқтисодий рақобатчилик муҳитида юқори фойда олиш мақсадида ривожланишнинг стратегик йўналишларини ишлаб чиқишни талаб қилмоқда. Бу эса иқтисодий таҳлилни хўжалик субъектларни самарали бошқаришдаги ролини янада оширишни тақозо қилади.

Ушбу шароитда замонавий иқтисодий таҳлил вазифалари такомиллашиб асосий эътибор бошқарув ҳамда инвестиция қарорларини асослаш, истиқболли капитал қўйилмалар йўналишларини аниқлаш ва уларнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолашга ўтишга қаратилади.

Айни пайтда, иқтисодий таҳлил воситалари пул маблағларининг номинал қиймати, ноаниқлик ва риск, инфляция таъсири каби омилларни баҳолаш имконини берувчи янги усуллар ҳисобига такомиллашмоқда..

Инвестицияларнинг мақсадга мувофиқлигини асослаш зарурати дисконтланган пул оқимлари таҳлилинини ривожлантириш шарт-шароитларини яратди. Инфляция жараёнининг мавжудлиги мамлакатимиз учун янги ҳисобланган йўналиш - инфляциянинг пул оқимлари, молиявий натижалар, активлар ва мажбуриятларга

таъсирини баҳолаш имконини берувчи инфляция таҳлилини ривожлантириш заруратини юзага келтирди. Ишлаб чиқариш хўжалик субъектларларида истиқболли иқтисодий таҳлилни ташкил этиш қўйилган мақсадни оптимал даражада амалга ошириш, таҳлилнинг алоҳида тури сифатида унинг бошқа турлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъминлашга хизмат қилади.

Иқтисодий таҳлилнинг ушбу тури қуйидаги асосий босқичларга асосланади:

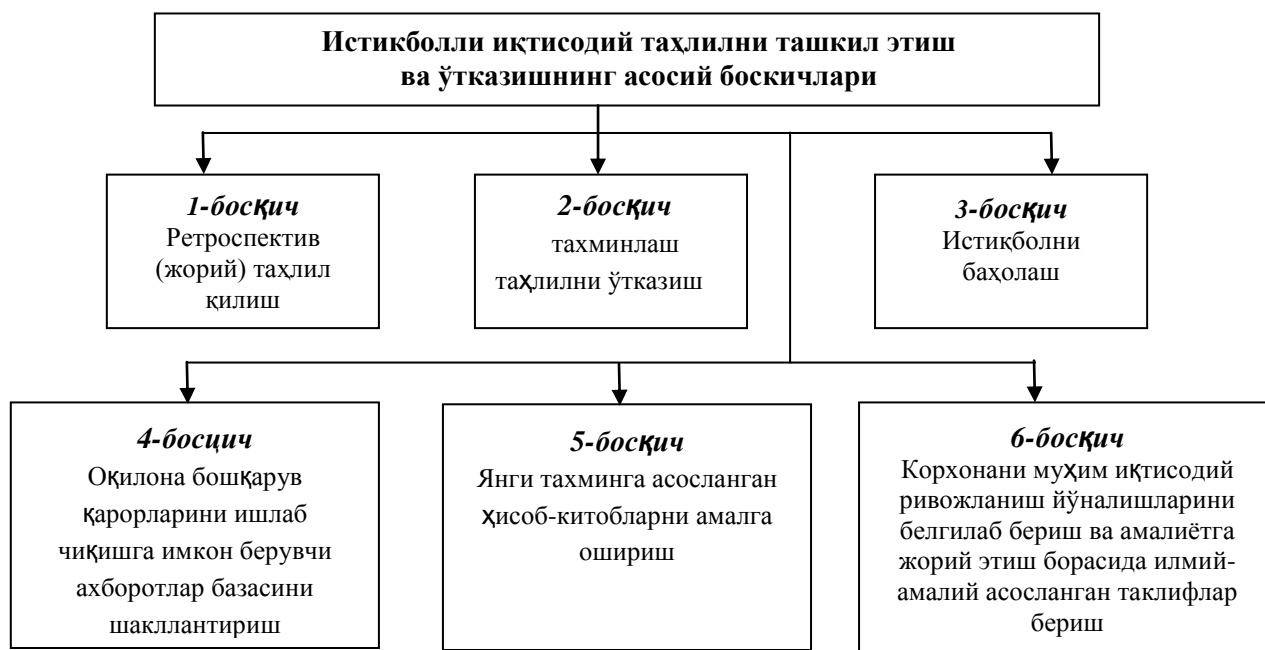
- ретроспектив (жорий) таҳлил қилиш;
- тахминлаш асосида таҳлил қилиш;
- истиқболни баҳолаш;
- оқилна бошқарув қарорларини ишлаб чиқишга имкон берувчи маълумотлар базасини шакллантириш;
- янги тахминга асосланган ҳисоб-китобларни амалга ошириш;
- хўжалик субъектларни муҳим иқтисодий ривожланиш йўналишларини белгилаб бериш ва амалиётга жорий этиш борасида етарлича илмий асосланган амалий таклифлар бериш.

- жадвал

Истиқболли иқтисодий таҳлил ҳамда унинг ўзига хос жиҳатлари

Т/р	Белгилари	Истиқболли (Перспектив) таҳлил
1.	<i>Мақсадига қараб</i>	Хўжалик субъектлар раҳбариятини истиқболли бошқарув қарорлари қабул қилиш учун зарур ахборотлар билан таъминлаш
2.	<i>Кўрсаткичлар тизимига қараб</i>	Асосан молиявий кўрсаткичлар (фойда, таннарх, пул маблағлари ҳаракати кўрсаткичлари кабилар)
3.	<i>Ахборот манбаларига қараб</i>	Хўжалик субъектларнинг бир неча йиллик молиявий ҳисоботи шакллари ва бошқа иқтисодий ахборотлари, шунингдек, тахминга асосланган ахборотлар
4.	<i>Ўтказиш усулларига қараб</i>	Жорий таҳлил усуллари ҳамда корреляцион-регрессион, статистик ва тахминлаш кабилар
5.	<i>Муддатига қараб</i>	3-5 ва ундан кўп йиллик маълумотлар асосида
6.	<i>Фойдаланувчлар доирасига қараб</i>	Асосан хўжалик субъектлар раҳбарлари учун
7.	<i>Автоматлаштириш даражасига қараб</i>	Аниқ автоматлаштиришни талаб қилади. Бунда махсус, мураккаб компьютер дастурларидан фойдаланилади

Мазкур таҳлилнинг муҳим хусусияти шундаки, у ўтган давр иқтисодий-молиявий кўрсаткичларини таҳлил қилиш асосида уларга келгусида таъсир этувчи омилларни аниқлаш имконини беради. Бунда истиқболли таҳлилни ташкил этишда жорий таҳлил ва истиқболли тахминлаш элементларидан самарали фойдаланиш лозим.

2-чизма. Ҳўжалик субъектларларда истиқболли иқтисодий таҳлилни амалга ошириш босқичлари

Тахминлаш истиқболли иқтисодий таҳлил ўтказишнинг муҳим босқичи ҳисобланиб, у келгуси таҳлил, бошқарув жараёнига таъсир этувчи омиллар таҳлили, иқтисодий ривожланишнинг муқобил вариантларидан энг самаралисини танлаб олиш орқали амалга оширилади.

Истиқболли иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири истиқболга мўлжалланган инвестиция қарорларини қабул қилишдаги хатоликларни бартараф этишдан иборат. Шунингдек, мазкур таҳлил қуйидагиларни баҳолаш имконини беради:

- ҳўжалик субъектларнинг мулкӣ ҳолати;
- тадбиркорлик rischi даражаси;
- учинчи шахслар олдидаги мажбуриятларни бажариш имконияти;
- жорий ва узоқ муддатли инвестициялар учун капитал етарлилиги;
- қўшимча молиявий манбаларга эҳтиёж;
- капитални кўпайтириш имконияти;
- қарз маблағларининг оқилона тарзда жалб этилиши таҳлили;
- фойдани тақсимлаш ва ишлатилишининг асосланганлиги;
- инвестицияларни йўналтиришнинг мақсадга мувофиқлиги.

Кенг маънода истиқболли иқтисодий таҳлилдан қуйидаги мақсадларда фойдаланиш мумкин:

- қисқа муддатли ва узоқ муддатли инвестиция қарорларини мақсадга мувофиқлигини асослашда;
- инвестиция фаолиятини бошқариш сифатини баҳолашда;
- келгуси натижаларни тахминлаш усули сифатида.

Истиқболли иқтисодий таҳлил натижалари оқилона стратегик бошқарув қарорлари қабул қилишда муҳим маълумотлар манбаи ҳисобланади.

Истиқболли иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифаси истиқболли режаларга асосланган ҳолда уларнинг бажарилиш имкониятларини баҳолаш ҳисобланади. Ушбу таҳлил тури исталган фаолият соҳасининг муҳим иқтисодий-молиявий кўрсаткичларини комплек камраб олади, чунки, бир томонлама истиқболли таҳлил хўжалик субъектларнинг иқтисодий самарадорликка эришишидаги мавжуд муаммоларни тўлиқ ифодалаш имконини бермайди.

Истиқболли иқтисодий таҳлилни бошқа таҳлил турларидан асосий фарқи уни ташкил этишда хўжалик субъектларнинг бир неча йиллик маълумотларидан фойдаланишдир. Бу эса ҳисоб-китоб жараёнини мураккаблаштиради. Шу сабабли, уни ташкил этишда иқтисодий-молиявий жараёнларни моделлаштириш усулларидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Истиқболли иқтисодий таҳлилда хўжалик субъектлар фаолиятининг узлуксизлиги ва иқтисодий яшовчанлигини тавсифловчи асосий молиявий кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

- хўжалик субъектларларнинг ишбилармонлик фаоллиги кўрсаткичлари;
- жорий тўловга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари;
- узоқ муддатли тўловга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари.

Ушбу кўрсаткичларнинг пасайиши хўжалик субъектларнинг молиявий жиҳатдан барқарор эмаслигидан далолат беради.

Хўжалик субъектларнинг ишбилармонлик фаоллиги кўрсаткичларини пасайишига қуйидаги омиллар таъсир этади:

- маҳсулотлар сотишдан олинадиган тушумнинг камайиши;
- сотиш суръатлари ўсишининг ҳисобот даври бўйича беқарорлиги;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми ва ишлаб чиқариш заҳираларининг камайиши;
- истеъмол қилинадиган ресурслар миқдорини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга нисбатан ошиб кетиши;
- айланма активларнинг ишлаб чиқариш заҳиралари таркибида бўлиш муддатининг ошиши;
- ишлаб чиқариш цикли ва тайёр маҳсулотни омборда сақлаш муддатининг чўзилиши;
- пул маблағларининг ҳаракатсиз қолиш муддатини узайиши; даромад келтирмайдиган активлар қийматининг асоссиз равишда ортиши;
- ишлаб чиқаришдаги ва муомаладаги айланма активлар нисбатидаги мутаносиблик.

Хўжалик субъектларнинг ўз мажбуриятларини келгусида бажара олмаслиги қуйидаги кўрсаткичлар орқали ифодаланади:

- соф активлар ва устав капиталининг нокулай нисбати;

- узоқ муддат мобайнида зарар билан ишлаш ҳолатининг юзага келиши;
- капитал заҳираларининг камайиши;
- ҳисобот даври охирида хўжалик субъектлар капитали нархининг йил бошидаги кўрсаткичларга нисбатан ошиб кетиши;
- активлар рентабеллиги ва хўжалик субъектлар капитали баҳосининг номақбул нисбати;
- фоиз харажатларини қоплаш коэффициента қийматининг камайиши (маржинал фойданинг тўлов бўйича фоизлар суммасига нисбати);
- харажатлар рентабеллигининг сезиларли даражада камайиши (солиқлар ва фоизларни ҳисоблаб ажратишгача бўлган фойданинг хўжалик субъектлар харажатларига нисбати) кўрсаткичлари.

Юқорида кўриб чиқилган хўжалик субъектлар иқтисодий яшовчанлиги кўрсаткичлари гуруҳлари ўзаро боғлиқ бўлиб, фаолият кўламининг қисқариши жорий ва узоқ муддатли ташқи мажбуриятларни бажаришда молиявий қийинчиликларни юзага келиши, ишбилармонлик фаоллигининг сусайиши иқтисодий субъектнинг банкротлик ҳолатига тушишига олиб келади.

Демак, истиқболли таҳлил ёрдамида корхонанинг келгусидаги иқтисодий – ижтимоий натижаларининг стратегиясини белгилаб олиш, бошқарувни юқори даражага кўтариш имкониятлари пайдо бўлади. Бундан ташқари корхонани иқтисодий-ижтимоий натижаларини фан – техника тараққиёти билан боғлаган ҳолда келгусида миллий иқтисодиётни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясини кўрсатиб бериши мумкин бўлади.

Истиқболли таҳлил корхоналар фаолиятини аввалдан кўра билиш ёки прогнозлаштириш деб ҳам қаралади.

V.7. Комплекс таҳлил

Корхона фаолиятидаги йўналишларга кўра бугунги кунда операцион таҳлил, инвестиция таҳлили, инновация таҳлили, молиявий таҳлил каби таҳлил турлари юзага чиқиб, табора ривожланиб бормоқда. Бу эса, ҳар бир алоҳида кўрсатиб ўтилган йўналишлар бўйича таҳлилни батафсил ўтказишни талаб қилади. Шу билан биргаликда корхона фаолиятининг барча йўналишлари, объектлари ва маблағ айланиш босқичларни бир-бирлари билан узвий боғлиқда ўрганиш бошқарув эҳтиёжлари учун зарур. Корхона фаолиятини батафсил ва ҳар томонлама ўрганиш билан тактика ва стратегияни олиб боришда энг муҳим ҳамда асосий бўлган кўрсаткичлар (омиллар) тизими ишлаб чиқилади.

Бошқарув мақсадидаги хўжалик фаолиятини комплекс иқтисодий таҳлил этишнинг методик жиҳатдан ташкилий босқичлари қуйидагилардан иборат;

- комплекс иқтисодий таҳлилнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш;

- қўйилган мақсадларга эришиш учун кўрсаткичлар йиғиндисини асослилигини ҳар томонлама таҳлил этиш;

- комплекс иқтисодий таҳлил ўтказиш босқичларини белгилаш;

- комплекс иқтисодий таҳлил ўтказиш муддатларини белгилаш;

- таҳлилни ташкил этиш босқичларини ишлаб чиқиш ва хизмат бўлимлари бўйича вазифаларни тақсимланиши;

- таҳлил натижаларини расмийлаштириш ва уларни баҳолаш;

- аналитик ишнинг меҳнат сиғимини баҳолаш, таҳлил натижасининг самарасини жамлаш.

Корхона иқтисодий ҳолатини комплекс таҳлил қилишнинг мақсад ва вазифаси аввало корхонани ички хўжалик муоммоларини ечишга яъни фаолият натижавийлиги, ҳамда унинг иқтисодий потенциалини ташкил этувчи ресурслар, капиталдан фойдаланишга даромад, фойда компания қийматини, акционерларнинг акциядан оладиган даромадларини оширишга қаратилган.

Корхона иқтисодий ҳолатини комплекс таҳлил қилишнинг айрим ўзига хос хусусиятлари:

- таҳлил натижалари корхонани ўз мақсадлари ва манфаатларига хизмат қилади;

- таҳлил ўтказишда барча турдаги манбалардан, шу жумладан ишлаб чиқариш ҳисоби маълумотларидан ҳам кенг фойдаланилади;

- таҳлил ўтказишни давлат бошқарув органлари томонидан чекланмаганлиги;

- таҳлил комплекс тарзда корхона фаолиятининг барча томонлари бир-бири билан узвий боғланган ҳолда амалга оширилади;

- таҳлил натижалари сир сақланади.

Корхона фаолиятини комплекс иқтисодий таҳлилининг асосий вазифалари:

- 1) кўрсаткичларни базис давридан фарқланишига ижобий ва салбий таъсир этувчи омилларни ўрганиш;

- 2) хўжалик фаолияти самарадорлигини объектив равишда баҳолаш;

- 3) бизнес-режани илмий жиҳатдан асосланганлиги, унинг бажарилишини назорат қилиш;

- 4) маҳсулот ҳажмини ошириш, унинг таннархини пасайтириш бўйича фойдаланилмаган ички хўжалик резервларини аниқлаш, ўтказилган синов натижаларини атрофлича ўрганиш ва уларни умумлаштириш.

Чуқур ва аниқ, объектив таҳлилий хулосаларга бир қанча турдаги ахборот манбаларига ишлов бериш орқали эришилади. Иқтисодий

таҳлил учун ички ахборот манбалари муҳим аҳамиятга эга. Улар таркибига қуйидагилар киради:

- таъсис ҳужжатлари;
- асосий воситалар ва айланма маблағлар таркиби, улар қиймати, хўжалик операциялари ҳамда корхонанинг даромад ва харажатларини ўзида ифода этувчи дастлабки ҳужжатлар;
- техник – лойиҳаларга оид ҳужжатлар
- инвесторлар, мол етказиб берувчилар, харидорлар, қарздорлар, эмитентлар ўртасида бўладиган муносабатларни ифодаловчи юридик ҳужжатлар;
- бухгалтерия ҳисобининг аналитик маълумотлари;
- тезкор ва статистик ҳисоб маълумотлари;
- бухгалтерия ҳисоботи;
- назорат органларининг далолатномалари, аудитор ва солиқ инспекциялари томонидан ўтказилган текширув хулосалари, тижорат банкларининг далолатномаси;
- меъёрий ҳужжатлар;
- бизнес-режа ва ҳ.к.

Бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш учун қуйидаги ташқи манбалардан ҳам фойдаланилади:

- давлатнинг иқтисодий соҳадаги сиёсатини ифодаловчи сиёсий характердаги манбалар, масалан, тижорат фаолияти билан шуғулланувчиларни солиқ юқини пасайтириш орқали рағбатлантириш ёки айрим турдаги фаолиятларни чеклашларни келтириш мумкин;
- айрим турдаги товарлар, хизматларга бўлган талаб ва эҳтиёжлар, кредит ставкалари фоизи, чет эл валюта курсини ўзгариши, айрим компания ва тижорат банклари рейтинги тўғрисидаги маълумотлар;
- мол етказиб берувчилар, харидорлар, инвесторлар, кредиторларнинг молиявий аҳволи тўғрисидаги маълумотлар;
- раҳбар ловозимдаги юридик шахсларнинг ишбилармонлик ва шахсий сифат кўрсаткичларини ифодаловчи маълумотлар;
- газета, журнал, биржа бюллетенлари, телевидение ва радио, интернет маълумотлари ва ҳ.к.

Таҳлил манбалари гуруҳларга ажратилади, ҳисоботларда акс этган маълумотлар ҳар томонлама чуқур текширувдан ўтказилиб, сўнг маълумотларга аналитик ишловлар берилади.

V.8. Функционал қиймат таҳлили

Функционал қийматли таҳлил - ишлаб чиқариш цикли давомида содир бўладиган харажатлар тўғрисида маълумотларни жамлаб, содир бўлган сарфларни камайтириш ёки уни мақбул даражаларини кўрсатишдан иборатдир.

Ушбу таҳлилнинг объекти муайян маҳсулот, унинг ишлаб чиқариш жараёни ҳамда техник-технологик тизими ҳисобланади.

Мисол учун, корхона трактор ишлаб чиқариш учун мўлжалланган. Демак, трактор унинг объекти бўлиб ҳисобланади.

Функционал қийматли таҳлил ўз ичига хўжалик фаолиятини амалга оширишнинг дастлабки фаолиятларини ҳам қамраб олади, яъни керак бўладиган маблағлар, илмий-методик ишлар, техник-иқтисодий усуллар, қуролланиш базаси, ошиқча харажатларни камайтириш ёки улар учун қўшимча маблағларни ажратиш ва ҳакозолар. Бу ишларнинг амалга оширилиши фаолият функциясини ҳар томонлама ўрганиб уларнинг сарфлаш керак бўлган харажатлари билан бирга белгиланиб олинишидан бошланади. Мазкур таҳлил турининг ўзига хос хусусияти шундаки, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш учун керак бўлган барча омилларни харажатлар билан бирга боғлиқ ҳолда таҳлил қилишни таъминлайди

Функционал қийматли таҳлил энг илғор таҳлил тури бўлиб, объектларни тизимли ўрганиш методига асосланиб бажарилади. Унинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- функционал ёндашиш, яъни ўрганиладиган жараёнлар асосий, қўшимча ва ёрдамчи, кераксиз гуруҳларга ажратилиб ўрганилади;
- мулк эгаларининг манфаати нуқтаи - назаридан ёндашиш;
- тизимли ва комплекс ёндашиш;
- ижодий ёндашиш;
- истиқболли таҳлил методларини қўллаш.

Ушбу таҳлилнинг энг ижобий томони ўрганилаётган иқтисодий ходиса ва жараёнларни қандай натижа билан тугаши аввалдан аниқ кўрсата билади.

Функционал қийматли таҳлил одатда еттита босқичдан иборат бўлиб, улар қуйидагилардир:

- биринчи босқич – таёргарлик босқичи бўлиб, бунда таҳлил объекти танлаб олинади, таҳлил дастури ва режаси тузилади ҳамда таҳлил ўтказилиши тўғрисидаги қарор расмийлаштирилади;
- иккинчи босқич – маълумотлар тўплаш босқичи бўлиб, бунда маълумотлар йиғилади ва тизимлаштирилади. Ўрганилаётган объектнинг техник ҳолати ва қиймат кўрсаткичлари ўрганилади, патентли ахборотлар ва ихтирочилик ишлари кўриб чиқилади;
- учинчи босқич – аналитик босқич бўлиб, бунда тўпланган маълумотлар кераклилик даражасига қараб гуруҳлаштирилади (энг асосий, асосий, ёрдамчи, кераксиз) ҳамда маълумотларга баҳо берилади;
- тўртинчи босқич – ижодий босқич бўлиб, бунда вазифалар ечими бўйича таклифлар ишлаб чиқилиши, олдинги босқичларга мослаштирилиши, кераксиз функцияларни ликвидлаш, бир қанча функциялар ва объект бўйича харажатларни қисқартиришдан иборат;
- бешинчи босқич – изланувчанлик босқичи бўлиб, бунда маълумотларни муҳокама қилиш, изланиш, комплекс баҳолаш ҳамда

ижодий босқичда қайта ишланган таклифларни саралаш, энг мақбул вариантларни ишлаб чиқаришга жорий қилишдан иборат;

- олтинчи босқич – тавсиялар бериш босқичи бўлиб, бунда функционал қийматли таҳлил ўтказётганлар олдинги босқич натижалари ва таклифларидан келиб чиқиб якуний қарорни қабул қилиниши лозим бўлади. Функционал қийматли таҳлил натижаларини муҳокама қилиш ва расмийлаштириш ҳамда тавсияларнинг режа графикларини тўғрлашлардан иборат бўлади;

- еттинчи босқичда режа - график лойиҳаларини тасдиқлаш тўғрисидаги тавсияларни киритиш ҳамда уни бажариш ишларини олиб бориш.

Функционал қийматли таҳлилнинг асосий мақсади – маҳсулотнинг (иш,хизмат) истеъмол қиймати ва қиймати бўйича мақбул алоқадорлилик ҳамда мосликни аниқлашдан иборат.

Функционал қийматли таҳлил қуйидаги мақсадларни амалга оширишда фойдаланилади:

- корхонанинг фойдасини ошириш;
- маҳсулот таннархини пасайтириш ва фойдаланишдаги харажатларни камайтириш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотни стандарт талаблари даражасида бўлишини таъминлаш;

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтириш учун эса қуйидаги ишларни тартибга солади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқаришда материал сиғими, меҳнат сиғими, фонд сиғимини камайтириш;

2. Транспорт ва ундан фойдаланиш харажатларини камайтириш;

3. Қиммат баҳо ва импорт орқали олиб келинадиган хом - ашёларни бошқа ўринбосар маҳаллий материаллар билан алмаштириш;

4. Сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш салмоғини ошириб, сифатсиз маҳсулотлар яратишни камайтириш ёки тўхтатиш;

5. Меҳнат унумдорлигини ошириш ва ҳакозолар.

Сифат даражасини оширишда эса қуйидаги вазифаларни бажариши лозим:

А) талаб қилинган сифат кўрсаткичини белгилаб олиш;

Б) талаб қилинган техник кўрсаткичлар билан таъминлаш;

В) талаб қилинган даражада маҳсулот ишлаб чиқариш.

Якуний натижа ишлаб чиқарилган маҳсулотни таннархини мақбул даражада камайтириш бўлиб, у қуйидагича амалга ошади:

- маҳсулот учун сарфланадиган харажатни мазкур маҳсулотга бўлган талабни ошириш билан бир вақтда камайтирилишини таъминлаш;

- харажатларни мақбул даражада сақлаган ҳолда маҳсулотнинг сифат даражасини ошириш;

- харажатларни камайтирган ҳолда сифат даражасини сақлаб қолиш ва бошқалар.

Таҳлилнинг асосий вазифаларидан яна бири - ишлаб чиқаришни технологик жараёнида содир бўлаётган барча салбий харажатлар тўғрисида маълумотларни жамлаб, уларни бартараф этиш йўлларини кўрсатишдир.

Функционал қийматли таҳлилнинг натижаларини баҳолашда уч хил ёндашиш бўлади. Бундан биринчиси *муаммоли ёндашиш*, бунда миллий иқтисодиёт ёки тармоқ миқёсида айрим муаммоларнинг ечилишини кўрилади. Мисол учун қуёш энергиясини фойдаланишни йўлга қўйилиши натижасида бу соҳада мамлакатда қандай муаммолар ҳал қилинади. Бу билан тармоқда, жойларда энергиянинг етишмаслик муаммосини тугатилдими? каби саволларга жавоб топилади.

Иккинчи ёндашиш - бу *кредитли ёндашишдир*. Бу функционал қийматли таҳлил ёрдамида аниқланган объектнинг амалдаги фаолияти мақсад даражасида, иқтисодиётдаги ортиқча харажатларни камайтирдими? каби саволларни кўриб чиқади.

Учинчи ёндашиш - бу *изланувчанликдир*. Бу ёндашувда функционал қийматли таҳлилнинг объектида илгари кўрилмаган камчиликларни қайта ўрганиб амалиётга қўллайди ёки қўшимча фикрлар берилади.

Функционал қийматли таҳлил асосий критерийларга эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

- иқтисодий кўрсаткичлар, яъни ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар, таннарх, рентабеллик ва бошқалар.

- техник - конструкторлик кўрсаткичлар, яъни яратилган объектнинг тузилиши ва унинг иқтисодиётда кераклиги, ишлаб чиқариш технологияси ёки фойдаланиш кўрсатмалари, асосий сарфланувчи материаллар ва материал сиғими, деталларнинг сотиб олиш ҳажми ва ҳакозо.

- ишлаб чиқариш жараёнидаги кераксиз технологик кўрсаткичлар - ишлаб чиқариш ёки техникани ишга солиш жараёнида атроф-муҳитни ифлосланиши, қийин ишга туширилиши ёки катта ҳажмдаги меҳнатни талаб қилиши, катта кўламни эгаллаши ва бошқалар.

- ишлаб чиқариш объектида ресурслар сарфи чегарасини белгиловчи кўрсаткичлар. Бунда физик - техник ресурслар захираси, фойдаланишдаги ресурслар захиралари, технологияни кўллаб - қувватлаш ва объектни лойиҳалашдаги, объект ҳужжатида талаб қилган меъёрдаги ресурслар сарфини кафолатлаш каби маълумотлар ўрганилади.

Ишлаб чиқариш жараёнлари тўғрисида маълумот барча бошқарув органларига унинг ижобий ва салбий томонлари кўрсатилган ҳолда тақдим этилиши лозим.

Функционал қийматли таҳлил ёрдамида кўрсатилган режа ижобий деб топилса уни амалда кўрсатиб, ташвиқот ишларини олиб борадилар.

Ташвиқот ишларини аниқ далиллар орқали, исботли олиб борилиши лозим.

Иқтисодий томондан эса объектни тўғри молиялаштириш ва ишни олиб бориш тартиби белгиланади. Шу билан бирга иқтисодий шартларига уни узоқ муддатга мўлжалланганлиги, бажарадиган иши ҳам бир қанча йил давом этиши каби қирралари кўрилади. Агарда функционал қийматли таҳлилда кўрсатилган режа даврлар ўтиши билан ўзгартириш ишларига муҳтож бўлса, буни аввалдан кўрсатиши ва кўрсатилган даврда амалга оширишини таъминлаш лозим. Бу ўзгартиришларга меъёрий харажатлари, ишчиларнинг қисқариши ва ҳ.к. киради.

Асосий вазифалар амалга оширилгач тайёр бўлган объектга шарт - шароитни яратилиши зарур. Объект тайёр бўлгач, уни истеъмолчилар томонидан тезлик билан сотиб олиш ишларини тайёрлаш керак. Бунда унинг бажарадиган вазифалари истеъмолчиларга тўлиқ етказилиши таъминланиши шарт.

Функционал қийматли таҳлил инженерлик, иқтисодий, ҳуқуқий, технологик масалаларни барчасини мужасамлаштирган ҳолда жараёнларни ва ҳодисаларни охиригى натижасидан аввалроқ билиб, ўрганиб турадиган таҳлил туридир. Бу таҳлил тури энг ривожланган мамлакатларнинг ишлаб чиқаришида амалда кўлланилиб катта ижобий тарафларни эгаллашга мушарраф бўлган.

Функционал қийматли таҳлилнинг шу билан бир қаторда салбий тарафлари ҳам мавжуд бўлиб, унда барча бажариладиган ишлар энг оптимал вариант деб қаралади ва унинг янги технологияларнинг кириб келишини секинлаштиради. Чунки бу ишлар олдиндан кўрилган оптимал вариант ва узоқ даврга мўлжалланган деб қаралади. Бу салбий тарафларни олдини олиш учун фаолият кўрсатаётган меҳнат кучлари қатламини маънавий тарафдан бойлигини ошириб бориш лозим.

Функционал қийматли таҳлилда иқтисодчилар билан бир қаторда инженер, технолог, оддий ишчиларни маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида қатнашув даражасини такомиллаштириш ишлари ҳам кўриб чиқилади. Умуман бу таҳлил ҳар бир фаолиятни аниқ ўлчанган ва натижалаштирган ҳолда кўради.

V.9. Диагностик таҳлил

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозини сабаб-оқибатларини ўрганишдан олинган сабоқлардан бири корхона фаолиятини иқтисодий жиҳатдан ўрганишда воқеликларни юзага келаётган

белгилари ҳамда симтоплари орқали, уларнинг тавсифлаш асосида содир бўлиши мумкин бўлган ҳолатлар ва уларнинг натижаларни олдиндан илмий асосда башоратлаш зарурат эканлигидир. Олдиндан башоратланган натижалар мақсадга мувофиқ бўлса жараён ўз йўналишда давом эттирилади. Агар, жараён натижасининг самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омиллар аниқланса топилган омиллар чора-тадбирлар воситасида фаолиятга жорий этилади. Башарти, диагностика натижалари салбий ҳолатларни кўрсатса, унда режа ва бюджет кўрсаткичлари бозор талаблари ҳамда корхона имкониятлари асосида қайтадан кўриб чиқилади ва зарур ўзгартиришлар олдиндан амалга оширилади. Диагностика таҳлил қисқа ёки узоқ муддатли воқеликларни ўрганиб уларни иқтисодий ҳолатнинг истиқболли натижаларини ҳамда ривожланишини кўрсатиб беради. Демак, мазкур таҳлил тури корхона фаолиятини бошқаришнинг асосий функцияларидан бирини муваффақиятли амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Яна, ҳозирги даврда иқтисодий таҳлил учун керакли манбалар ҳажми қисқариб бориши, уларнинг ўзгариб туриши, таҳлил ишларини меъёрий манбалар билан таъминлаш қийинлашиб бораётган шароитда диагностика таҳлилга эҳтиёж кучаймоқда. Чунки, кам маълумотлар асосида юзага келадиган ҳолатларни олдиндан тўғри кўрсатиб бериш бугунги кун талабидир.

Корхоналарда иқтисодий диагностика кўплаб турдаги комплекс аналитик вазифаларни ҳал этиш имконини беради.

Иқтисодий диагностикада барча турдаги маълумотлар манбаидан фойдаланиш унинг аниқлиги ва ишончилигини оширади.

Иқтисодий диагностика корхона фаолияти даражасида урта босқичдан иборат бўлади. Биринчи босқичда диагностика таҳлил ўтказиш учун керак бўладиган кўрсаткичлар рўйхати тузилади. Иккинчи босқичда ўрганиладиган параметрлар бўйича аналитик тадқиқотлар олиб борилади. Учинчи босқичда диагностиканинг натижасига ва олинган маълумотларнинг бошқарув жараёнларида фойдаланишига баҳо берилади.

V.10. Ички хўжалик ва корхоналараро таҳлил

Хўжалик фаолиятини ўрганишга қаратилган таҳлил воситасида корхонадаги муайян иш жойи, смена, звено, бригада ёки цех фаолиятини алоҳида-алоҳида ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ҳар бир элементни алоҳида ўрганиш объектга тааллуқли бўлган ҳодиса ва жараёнларни аниқ билишга ҳамда кўрсаткичларни корхонанинг умумий фаолиятига қай тартибда, қанчалик таъсир қилаётганини кўрсатиб беради.

Мазкур таҳлил тури корхона таркибидаги фақат бир бўлим ёки соҳани тўлиқ ва чуқур ўрганиш учун ташкил этилади. Хулосалари эса шу бўлим ёки соҳага тааллуқли бўлади. Яна, ушбу таҳлида кўпроқ миқдор ўлчамидаги кўрсаткичлар тадқиқ этилади ҳамда кўрсаткичларни янада яхшилаш эвазига якуний фаолиятнинг самарали натижалари белгилаб олинади.

Ички хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда асосий манбалар бўлиб ўрганиладиган бўлим ёки соҳа бўйича тузилаётган ҳисобот маълумотлари ҳамда бухгалтерия ҳисоботлари, бошланғич ҳужжатлар, статистик ва тезкор ҳисоб маълумотларидан ҳисобланади. Хўжалик ички фаолиятини ўрганишдаги мақсадлардан бири корхонадаги энг илғор тажриба ёки энг қолоқ ҳолатлар нималардан иборат эканлигини билиб олишдир.

Корхоналараро таҳлил ўрганилаётган кўрсаткични икки ва ундан ортиқ корхоналарнинг худди шундай маълумотлари асосида таққослаб ўрганиш тушунилади. Бундай таҳлилни ташкил этишнинг зарурияти шундаки, корхоналар ўртасида ўртача ёки энг юқори натижалар даражасини билиш зарурдир. Муайян корхонанинг эришган натижаси ёки ўртача кўрсаткичи бошқа рақобатдош корхоналарда қанчалик эканлигини кўриш, ва бошқа корхоналар ўртасида ўрганилаётган субъект қандай мавқеига эгалигини билишдир.

Корхоналараро таҳлилни амалга оширишда қуйидагиларга эътибор қаратилиши лозим:

корхоналар ихтисоси, ҳажми ва бошқа шароитлари бир хил бўлиши зарур;

таққосланадиган кўрсаткичларнинг аниқланиш услублари айнан бир хил бўлиши лозим.

Рақобатдош иқтисодиётда корхоналараро таҳлил турининг аҳамияти беқиёсдир.

V.11. Ҳудуд, тармоқ ва вазирлик бўйича таҳлил

Ҳудуд, тармоқ ва вазирлик бўйича эришилган асосий энг муҳим кўрсаткичларни таҳлил қилиш иқтисодиётни макро бошқаришда ўта муҳим масаладир. Ушбу таҳлил тури тегишли статистик маълумотларни ўрганиш асосида амалга оширилади. Бунда ҳудуд, тармоқ ва вазирлик бўйича ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар, яъни ялпи ички маҳсулот, меҳнат унумдорлиги, ўртача иш ҳақи ва шу каби кўрсаткичлар ўрганилади.

Таҳлил қилишда кўлланиладиган услублар ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан, кўрсаткичларни ўрганишда корхоналар сони кўп бўлганлиги учун гуруҳлаштириш ва баланс усулларидан кенг фойдаланилади.

Ҳудуд, тармоқ ва вазирлик бўйича умумлаштирилган иқтисодий маълумотларни ўрганиш мамлакат учун қайси объектлар юқори

самара келтираётганлигини ёки аксинча, макродаражада ўртача натижалар қандайлигини билиш учун ҳам зарурдир.

V.12. Таҳлилнинг бошқа турлари

Мавзуга оид таҳлил. Хўжалик фаолиятида муайян мавзуга оид бўлган жараёнлар ва уларга тегишли бўлган объектларни алоҳида тарзда, батафсил ва тизимли ўрганишга эҳтиёж мавжуд бўлади. Мисол учун, меҳнат ресурслари ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили, асосий воситалар таҳлили, материал ресурслар ва улардан фойдаланиш таҳлили кабилар. Ушбу таҳлилда мавзуга оид барча жиҳатлар чуқур ва кенг кўламда ўрганилади. Бошқа таҳлил турларида мавзуга тегишли жиҳатлар таҳлил турилари мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб ўрганилади, холос.

Маржинал таҳлил. Харажатларнинг доимий ва ўзгарувчан турларга ажратиб фойда ҳажмини аниқлаш ва унинг самарадорлигини оширишга қаратилган таҳлилдир.

Техник-иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлил тури аниқ меҳнат билан маҳсулотнинг белгиланган сифатларини сақлаб қолган ҳолда, натурал кўринишида амалга ошириладиган ишлаб чиқариш жараёнларни сабаб-оқибат асосида ўрганади. Бунга мисол қилиб меҳнат ресурслари, асосий воситалар, хом-ашёлар, технологиялар ва шу кабиларни моддий кўринишдаги ўзаро узвий фаолиятини кўрсатиш мумкин. Мазкур таҳлил олиб боришдан мақсад уларни ўзаро янада мувофиқлаштириш ҳамда бу борадаги инновацион янгиликларни жорий қилишдир.

Ижтимоий-иқтисодий таҳлил. Ҳар қандай иқтисодий фаолиятдан кутилаётган асосий натижа у жамиятга (корхона ва унинг ходимлари, корхона фаолияти билан билвосита боғлиқ бўлган инсонлар ҳаёти ва шу кабилар) қандай ижтимоий шароитлар яратгани ва уларнинг ривожлантириб бораётганлиги билан баҳоланади. Мисол учун, ишлаб чиқаришда ходимлар соғлигига зарар етказмайдиган шароитларни яратиш, ходимлар соғлигини доимо мустаҳкамловчи омилларни вужудга келтириш, маиший, ўй жой, спорт, маънавий тадбирлар ва шу кабилар. Бу билан меъёردаги меҳнат шароитлари ташкил этилади. Худди шу жиҳатлар ижтимоий таҳлил воситасида ўрганилади. Мақсад эса яхши шароит қанчалик иш унумини ошишига таъсир этаётганлигини ва улар ўртасидаги сабаб-оқибатларни билишдир.

Иқтисодий-экологик таҳлил. Корхоналар фаолиятида экология бўйича таҳлилни олиб бориш авримизнинг долзарб вазифасидир. Мазкур таҳлилда жамиятнинг, хусусан корхона фаолиятининг табиат билан муносабати ҳамда унга кўрсатаётган таъсирлари тадқиқ қилинади.

Экология таҳлилини олиб боришдан мақсад жамият ва табиат ўртасидаги мувозанатни доимо сақлаш ҳамда уни имкон қадар

яхшилашдир. Экологик таҳлилни самарали амалга ошириш жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади.

V.13. Иқтисодий таҳлилда ахборот турлари ва уларнинг манбалари

Иқтисодий таҳлил жараёнида турли хил ахборотлар ҳамда маълумотлардан фойдаланиш зарур бўлади. Уларнинг тўғри, аниқ, ишончли бўлиши ҳамда ўз вақтида олинishi таҳлил натижаларининг самарадорлигини оширади.

Ички ва ташқи фойдаланувчилар учун муайян шакл ва мазмунга эга иқтисодий ҳодиса, воқеа ва хўжалик жараёнларини қайд этиш ёки қайта ҳисоблаб тегишли манбаларларда дарак ёки кўрсаткич кўринишида акс эттириш иқтисодий таҳлилда учун маълумотлар ҳисобланади.

Иқтисодий таҳлилда фойдаланувчиларга узатиладиган хабар тавсифига эга маълумотлар ёки уларнинг тўплами ахборот тушунчасини беради.

Таҳлил учун керакли бўлган маълумотлар ҳамда ахборотларни мазмунига қараб қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- иқтисодий маълумотлар;
- ҳуқуқий - меъёрий маълумотлар;
- илмий - техникавий маълумотлар;
- табиий - экологик маълумотлар;
- бенчмаркинг маълумотлари;
- бошқа маълумотлар.

Иқтисодий маълумотлар кўлами кенглиги жиҳатидан икки йирик гуруҳга бўлинади. Биринчиси – ички иқтисодий маълумотлар. Уларни бизнес режа, ҳисоб тизими, бюджет ҳисоб-китоблари, корхона дастури маълумотлари, турли хил технологик маълумотлар ва шу кабилар ташкил этади. Иккинчиси – ташқи иқтисодий маълумотлар. Мисол учун, товар-хомашё бозоридаги маълумотлар, қимматли қоғозлар бозоридаги маълумотлар, рақобатдош корхона маълумотлари, тармоқдаги ўртача кўрсаткичлар ва шу кабилар. Бу манбалар таҳлилда энг кўп фойдаланилади.

Ҳуқуқий - меъёрий маълумотлар халқаро ва мамлакатда амал қилаётган барча қонунлар, ҳукумат қарорлари, меъёрий ҳужжатлар ҳамда актларда расмийлаштирилган ахборотлар, корхона паспорти, устави, корхона аъзо бўлган турли уюшмалардаги шартномалар ва шу кабилардан иборат бўлади.

Илмий-техникавий маълумотлар эса энг янги тараққиёт, илм-фандаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуқларини ўзида мужассам этган ахборотлардир. Бу ахборотлар таҳлил учун муҳим аҳамият касб этади.

Табиий - экологик маълумотлар табиат, ер, сув, ҳаво, иқлим ва бошқа экологик омилларни мужассамлаштирган ахборотлардан иборат бўлади.

Бенчмаркинг маълумотлари рўй бериши мумкин бўлган, бироқ эҳтимолий маълумотлардир. Мазкур маълумотлар барча маълумот ва ахборотларни қайта ишлаш йўли билан ёки воқеалар ривожини билан эвристик усулда шакллантирилади.

Бошқа маълумотларга эса, иқтисодий, ҳуқуқий, илмий-техникавий, табиий – экологик, бенчмаркинг каби манбаларда акс этмаган маълумотлар тушунилиб, уларга оммавий-ахборот воситалари, газета ва журналлардаги, радио ва телевидениядаги келтирилган ахборотлар киради.

Турли ахборот ва маълумотларни таҳлил жараёнларида қўллаш натижаларни мазмунини бойитишга, бошқарув қарорларини холисона бўлишига асос саналади.

Иқтисодий ахборотлар бошқа турдаги ахборотлардан қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

- Ҳужжатлашганлиги. Барча иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар содир бўлиши билан тегишли бошланғич ҳужжатларда қайд этилади ҳамда ахборот сифатида расмийлашади.
- Турли ҳил бўлиши. Ҳодиса ва воқеалар кўп манбаларда қайд этилиши, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир-биридан фарқланади.
- Оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги. Кўпгина иқтисодий ахборотлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шаклларининг юқори органлар томонидан тасдиқланганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиради.
- Давр оралиғида такрорланиб туриши. Тасдиқланган меъёрий ҳужжатлар мунтазам тўлғазилиб тегишли юқори ташкилотларга белгиланган даврда топширилади. Ҳисобот даврлари - чораклар, ярим ҳамда йиллик муддатларга бўлиниб ахборотлар тузилади.
- қонунлашганлиги ва чегараланганлиги. Барча юқори органга топшириладиган ёки очиқ эълон қилинадиган иқтисодий ахборотлар давлат ташкилотлари, молия вазирлиги, иқтисодиёт вазирлиги ва солиқ қўмитаси томонидан тасдиқланган талаб ҳамда шаклларга асосланиб тузилади. Бозор муносабатларида корхоналар учун муҳим саналган айрим маълумотлар бошқалар учун махфий бўлиб, фақат эгасининг рухсати билан эълон қилиниши мумкин.
- кўп қирралилиги ва сермазмунлиги. Иқтисодий ахборотлар миқдорий ва қиймат ўлчамларида кўрсатилади, бошланғич ҳужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг насл - номаси, даври ва маҳсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашади.

Иқтисодий маълумотларни аксарият қисмини ҳисоб тизими ахборотлари ташкил этади. Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари эса иқтисодий таҳлилнинг ахборотлари таркибида йирик салмоғни эгаллайди.

Ахборот ва маълумотлар мазмунига кўра турли хил бўлиши, уларнинг манбаларига ҳам таъсир этади. Чунки, ҳар бир маълумот миқдор ва мазмунини шакллантириб бера оладиган манбадан олинади. Демак, манбалар таснифи ҳам мазмун таснифига ўхшашдир.

Таҳлил учун керакли манбалар қуйидаги талабларни бажариши лозим:

1. Хаққоний ва холис бўлиши.
2. Манбалар таҳлил мақсадлари учун мослаштирилган ҳамда кенг имкониятли бўлиши, яъни режа, ҳисоб ва статистик маълумотлар ҳодиса ва жараёнлар мазмунини тўлиқ ёритиши керак.
3. Иқтисодий ҳодиса ва воқеаларни ифодаловчи манбалар аниқ ўлчамларда акс эттирилиши лозим.
4. Барча манбаларнинг умумий бирлиги ва узвий боғлиқлиги сақланилади ҳамда улардаги ахборотлар бир-бирини тўлдириб турилишини тақозо этилади.
5. Манбалардаги кўрсаткичларни аниқланиш тамойиллари ва акс эттириладиган даврлари мослиги таъминланиши зарурдир.

Ушбу талабларга жавоб берувчи барча ахборот манбалари ва улардан фойдаланиш таҳлил натижаларининг аниқ ва сермазмун бўлишига имкон яратади.

Иқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган барча манбаларни ишончлилигини, аниқлилигини ва тўғрилигини текшириш натижаларнинг самарали бўлишига замин яратади. Барча йиғма маълумотларни ҳар томонлама тўғрилиги техник ва мазмунан турлар ажратилиб текширилади.

Техник текшириш - ахборот манбаларини арифметик жиҳатидан тўғрилигини, расмийлаштириш қоидаларига риоя қилинганлиги ва кўрсаткичларни бир-бирига ўзаро мос келишини эътиборга олган ҳолда ўрганишдир.

Мисол учун, молиявий ҳисоботнинг турли шаклларидаги маълумотларни бир-бирига мослигини ўрганиш тартиби қуйидаги жадвалда келтирилган.

Молиявий ҳисобот маълумотларини бир - бирига мослигини текшириш

Кўрсаткичлар	Бирламчи			Иккиламчи			Мослиги
	Шакл рақами	Сатри	Сумма	Шакл рақами	Сатри	Сумма	
А	1	2	3	4	5	6	7
Асосий воситалар: бошланғич							

қиймат.	1	010	71000	3	130	71000	Мос
Эскириш қиймати.	1	011	44500	3	130	44500	Мос
Устав капитал	1	320	80000	5	080	80000	Мос
Тақсимланмаган фойда	1	350	45000	5	080	45000	Мос
Ва ҳақозолар							

Шундай тартибда дебиторлик ва кредиторлик қарзларни, пул маблағлар ҳаракатини ва бошқа маълумотларни миқдоран тўғрилигини текшириш мумкин.

Мазмун жиҳатидан текшириш - маълумотларнинг ҳаққоний эканлиги, унда акс эттирилган кўрсаткичларнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлашни ўз ичига олади. Бундай текшириш бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларида келтирилган маълумотларни инвентаризация ўтказиш орқали таққослаш, санаб кўриш ва ўлчаш йўли билан тўғрилигига ишонч ҳосил қилишдир.

Таҳлил учун керакли маълумотларнинг тўғрилигини текшириш ва уларни тез муддатда фойдаланишга тайёрлаш ҳамда қайта ишлашни самарали йўли компьютерларни таҳлил жараёнига жорий қилишдир.

VI.1. Корхона фаолиятини иқтисодий таҳлил қилишнинг асосий қоидалари

Корхона фаолиятини иқтисодий таҳлил қилишнинг натижаси асосан, унинг тўғри амалга оширилишига боғлиқ. Иқтисодий таҳлил қилиш қатор талабларга жавоб бериши лозим. Яъни, у режа ва янги методикага асосланиши ҳамда аналитик жараёни самарасини таъминлаб бериши керак.

Бошқарув учун аналитик ишланмаларни бир тартибда, ўз вақтида ҳамда тушунарли тарзда етказиб беришни таъминлаш учун иқтисодий таҳлилни ташкил қилиш ва ўтказиш жараёнлари қуйидаги талабларга асосланади.

- Мажбуриятларни тақсимланиши. Таҳлилни амалга ошириш бўйича мажбуриятлар алоҳида ижрочиларга бўлиб берилади ҳамда у бўйича маъсул белгиланади.

- Таҳлил камчиқим натижаси эса самарали бўлиши зарур. Таҳлилни амалга оширишда таҳлилнинг янги усуллари, маълумотни компьютер технологиялари ёрдамида ўрганиш, маълумотни йиғиш ҳамда уни сақлашнинг рационал усуллари кенг миқёсда ишлатилиши лозим. Натижалардан эса турли мақсадларда фойдаланиш имконияти таъминланиши шарт. У асосида қабул қилинган қарорлар аниқ ижобий яқунлар билан тугаши керак.

- Маълумотга бўлган эҳтиёжларни тўла қондиришга йўналтирилиши. Таҳлилни турли субъектларининг инфор­мацион талабларни имкон қадар тўла қондириш йўллари­ни ҳамда таҳлил­ни ўтказишга кетган харажатларни камай­тириш билан уйғунлаштириб олиб бориш.

- Таҳлил ишларини регламентациялаш ва унификация қилиш. Регламентациялаш ҳар бир ижрочидан мажбурий талаб қилинадиган жадвал ва натижа шакллари­ни ишлаб чиқишни назарда тут­ади. Таҳлил­ни унификациялаш (стандартизациялаш) методик қўлланмаларни, натижа шакллари­ни, жадвалларни, стандарт программаларни, умумий баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишни кўзда тут­ади.

Кўрсатиб ўтилган қоидаларга риоя қилиш таҳлил ишлари самарасини кескин оширади.

VI.2. Корхонада иқтисодий таҳлилни ташкиллаштириш шакллари ва унинг ижрочилари

Корхонада иқтисодий таҳлилни ташкиллаштириш бошқарув аппарати таркиби ва техник даражаси билан изоҳланади.

Йирик ишлаб чиқариш корхоналарида ҳамма иқтисодий бўлимлар фаолиятини иқтисодий масалалар бўйича директор моувини ёки бош иқтисодчи бошқаради. У корхонада барча иқтисодий ишларни, шу жумладан иқтисодий таҳлилни ҳам ташкил қилади. Унинг бошқарувида иқтисод ва ишлаб чиқаришни ташкилқилиш бўлими, режа-иқтисод бўлими, меҳнатни ташкил этиш ва иш ҳақи бўлими, бухгалтерия ҳисоби, молиявий бўлим ва бошқа бўлимлар бўлади. Корхонада алоҳида таркибий тузилиш бўлинмасида бўлим ёки иқтисодий таҳлил гуруҳи таҳлил ишларини олиб боради. Ўрта ёки кичик корхоналарда аналитик ишни режа бўлимнинг менеджери ёки бош бухгалтер бошқаради.

Иқтисодий таҳлил нафақат иқтисод бўлинмалари ходимлари мажбуриятларига, балки у техник бўлинмалар ходимларининг ҳам (бош механик, энергетик, технолог, янги техника ва бошқалар) мажбуриятига киради. Иқтисодий таҳлил билан цех бўлинмалари, бригада ва участка раҳбарлари ва бошқалар ҳам шуғулланадилар. Бу иқтисодий бўлинмаларда ходимлар юқори малакага эга бўлмасаларда, уларнинг иштирокисиз корхонада иқтисодий таҳлилни чуқур, ҳар томонлама ва мукамал ўтказиб бўлмайди. Ўрганилаётган масала бўйича етарли билимларга эга бўлган иқтисодчилар, техниклар, технологлар, турли хил ишлаб чиқариш бўлинмалари раҳбарларининг биргаликдаги ҳаракатлари билан қўйилган масалани комплекс тадқиқ қилиб, уни ҳал қилиш учун мақбул вариантни топиш мумкин.

Мисол учун корхонада иқтисодий таҳлил функциялари қуйидаги ҳолда тақсимланиши мумкин:

Режа-иқтисод бўлими аналитик иш режасини тузишни, уни бажаришни назорат қилишни, таҳлилни методик таъминлашни амалга оширади; корхона ва унинг бўлинмалари хўжалик фаолияти таҳлилинини шакллантиради ва натижаларни жамлайди; корхона ривожланишининг стратегик ва келажак масалаларни ўрганади; тадбирлар режасини тузади ва унинг бажарилишини назорат қилади, таҳлил натижасида истиқболли ва кундалик режаларни ишлаб чиқади.

Бошқарув бухгалтерияси маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган ҳаражатларни, молиявий натижаларини ва бошқаларни режалаштиради, ҳамда уларни таҳлил қилади.

Молиявий бухгалтерия (молия бўлими) корхонанинг мулкани, уларнинг манбаларини шаклланиш жараёнини, корхона капиталидан самарали фойдаланишни, пул оқимларини, инвестициялар, ва ундан фойдаланишни, корхона молиявий ҳолатини ва бошқа шукабиларни таҳлил қилади.

Меҳнатни ташкил қилиш ва иш ҳақи бўлимида ишни ташкил қилиш ҳолатини, уни юқори даражага кўтариш учун йўналтирилган тадбирлар режасини бажарилишини, корхона меҳнат ресурсларининг категория ва малакаларнинг таъминоти, иш вақти фондидан фойдаланиш, иш ҳақи фондини сарфланиши таҳлил қилинади.

Маркетинг бўлими маҳсулот бозорларини ва сотиб олиш бозорларини, маҳсулотларнинг бозорлардаги ўрнини, маҳсулотнинг рақобатдошлигини ва уни ошириш йўллари, корхона нарх-наво сиёсатини ва корхонанинг ташқи фаоляти билан боғлиқ бўлган бошқа масаларини ўрганади.

Ишлаб чиқариш бўлими ҳажм ва ассортиментга боғлиқ маҳсулотни ишлаб чиқариш режасини амалга оширишни, ишлаб чиқаришнинг давомийлигини, маҳсулот сифатини оширишни, янги техника ва технологияларни жорий этиш, ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаш ва автоматизациялаш, ускуналарнинг ишлашини, материал ресурсларни ишлатилишини, технологик циклнинг давомийлигини, ишлаб чиқаришнинг умумий техник ва ташкилий даражасини таҳлил қилади.

Бош механик ва энергетик бўлими машина ва жиҳозларни эксплуатациясини, жиҳозларни модернизациялаш ва ремонт ишларини бажариш режа-графикаларини, ремонт ишларининг сифати ва нархини, жиҳозларни тўлиқ ишлатишни, энергоресурслардан рационал фойдаланишни ўрганади.

Техник назорат қилиш бўлими хомашё ва тайёр маҳсулот сифатини ошириш, харид қилувчиларни реклама, маҳсулотни ишлаб чиқариш сифатини ошириш ва бошқаларни таҳлил қилади.

Таъминот бўлими ишлаб-чиқаришнинг материал-техник сифатини ва вақтида бажарилишини, режадаги ҳажм, муддатлар, сифат бўйича етказиб беришни, омборхона захиралари ҳолатини, транспорт-тайёрлов чиқимларни назорат қилади.

Сотиш бўлими шартнома мажбуриятларини ва маҳсулотни ҳажми, сифати, муддати бўйича истеъмолчиларга етказиб бериш режасини бажарилишини, омборхона захиралари ҳолати ва тайёр маҳсулот тўлиқлигини назорат қилади.

Иқтисодий таҳлилни амалга оширишда иш жамоалари алоҳида ўрин эгаллайди. Уларга режалаштришда ижтимоий ва иқтисодий масалаларни ҳал қилишда, моддий ресурсларни рационал сарфлашда, илм-фан ва техника ютуқларини жорий этиш масалаларида, иш фаолияти шароитларини яхшилаш ҳамда ҳимоя қилиш каби йўналишлар ва бошқа шу кабиларда кўплаб ваколатлар берилган.

Иқтисодий таҳлилни амалга оширишда жамоанинг биргаликдаги ҳаракати, унинг умумийлигини, етарли малакага эга эканлиги, корхона фаолиятини, унинг натижаларини янада чуқурроқ ўрганишни, самарадорликни оширувчи захираларни тадбиқ этишни таъминлашга ёрдам беради.

Корхона фаолияти таҳлили алоҳида масаларни ўргана оладиган ва таҳлилни комплекс тарзда амалга оширадиган *юқори турувчи бошқарув органлари мутахассислари* томонидан ҳам амалга оширилади. Бундай таҳлил натижасида корхона фаолиятидаги иқтисодий ҳолатларни маълум бир жиҳатлари ўзгартирилиши мумкин.

Муассадан ташқари иқтисодий таҳлил статистик, молия институтлари, солиқ инспекциялари, илмий-тадқиқот институтлари ва бошқалар томонидан бажарилади. Статистик органлар статистик ҳисоботларни жамлайдилар ва таҳлил қилиб, натижаларни керакли вазирлик ва ташкилотларга фойдаланиш учун юбордилар.

Мураккаб стратегик муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқ бўлган бир маротабали аналитик тадқиқотни амалга оширишда, корхоналар бизнесидаги мавжуд бўлган ва бўлиши мумкин бўлган муаммоларни ҳал этишга ёрдам берадиган аудиторлик ва консалтинг уюшмалари ходимларининг хизматларидан фойдаланишлари мумкин.

Ички хўжалик, муассаса ва муассасадан ташқари таҳлил ҳамма кўринишидан фойдаланиш корхона хўжалик фаолиятини ҳар томонлама ўрганиш ва уни самарадорлигини ошириш йўллари тўлиқ ўрганиш имконини яратади.

VI.3. Аналитик ишни режалаштириш

Иқтисодий таҳлилининг самарали ҳамда таъсирли бўлишининг асосий талаблардан бири уни амалга оширилишини режалаштирилганлигидир. Ҳар бир корхонада таҳлилни амалга ошириш ишлари олдиндан режалаштирилиши керак. Режалар қуйидаги шаклларда тузилиши мумкин:

- корхона аналитик ишининг комплекс (умумий) режаси;
- Мавзуга оид режа

Аналитик ишнинг умумий режаси одатда бир йилга тузилади. Унда биринчи навбатда таҳлил қилиниши керак бўлган объектлар рўйхати, ҳамда таҳлил қилиш мақсадлари аниқланади. Кейинги босқичда таҳлил натижасида қўйилган мақсадни амалга оширишни таъминловчи кўрсаткичлар тизими ишлаб чиқилади.

Режада мажбурий тарзда ҳар бир объект бўйича таҳлилнинг маълум муддатда қайтарилиши (ҳар йилда, ҳар кварталда, ҳар ойда, ҳар декадада, ҳар кун), ҳамда аналитик ишни амалга ошириш муддатини (мисол учун, кейинги ойнинг 3 кунига) кўрсатиш назарда тутилади.

Шунингдек режада ҳар бир масала юзасидан таҳлил ижрочилари таркиби ва улар ўртасидаги мажбуриятларнинг бўлиниши кўрсатилиши шарт. Режада яна ҳар бир ўрганилаётган масала бўйича таҳлилнинг информация ва методик таъминоти манбаларини (қўлланма рақами ёки компьютер дастури) кўрсатиб ўтиш лозим. Режада таҳлилнинг ички ва ташқи фойдаланувчилари кўрсатилади.

Мавзуга оид режа объект, субъект, таҳлилни ўтказиш муддатлари, унинг ижрочилари, ҳисобот тури ва бошқалардан иборат бўлиб, чуқур ўрганишни талаб этгани учун йирик муоммаларни таҳлил қилиш учун тузилади.

Таҳлил режасини бажарилаётганлигини назорат қилиш корхона раҳбарининг моувини ёки таҳлилни бошқариш мажбурияти юклатилган шахс амалга оширади.

VI.4. Таҳлилнинг ахборот (информация) ҳамда услубий таъминоти

Аналитик ишларнинг натижаси асосан унинг информацион ҳамда услубий таъминотига боғлиқ. Иқтисодий таҳлилнинг маълумот манбалари меъёрий-режали, ҳисоб ва ҳисобдан ташқариларга бўлинади.

Меъёрий-режали маълумотлар манбалирига корхонада ишлаб чиқиладиган ҳамма турдаги режалар, яъни перспектив, оператив, технологик хариталар, шунингдек, меъёрий ҳужжатлар, сметалар, проект вазифалари ва бошқалар киради.

Ҳисоб тавсифидаги маълумотлар манбалари – бу бухгалтерия, статистика ва оператив ҳисоб ҳужжатларидаги ҳамма маълумотлар, шунингдек турли хилдаги ҳисоботлар, бирламчи ҳисоб ҳужжатларидир.

Таҳлилнинг информацион таъминотида бошловчи роль хўжалик жараёни ҳамда унинг натижасида яққол акс этган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботга тегишли. Бирламчи ҳисоб регистрларида ҳамда ҳисоботда мавжуд бўлган ўз вақтида ва тўлиқ қилинган, маълумотлар таҳлили хўжалик натижаларини янада мукамаллаштиришни таъминлайди.

Корхонанинг ҳисоби ва ҳисобот маълумотлари уларни даражасини ҳосил қиладиган асосий кўрсаткич ва факторлари тенденцияларини чуқур ўрганиш учун фойдаланилади. Макроиқтисодий статистика маълумотини ўрганиш умуман соҳа бўйича ёки миллий иқтисодиётда корхона ишлашининг ташқи шартларини, хўжалик ва молия ҳолатини баҳолаш учун зарурдир.

Тезкор ҳисоб ва ҳисобот статистика, бухгалтерия ҳисоби ва анализ таъминотига нисбатан керакли маълумотлар билан тез таъминлайди. (Мисол учун, маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳамда уни етказиб бериш, ишлаб чиқариш заҳиралари ҳолати ва ҳоказо) Шу билан аналитик тадқиқот самарадорлигини оширишга шароит яратиб беради.

Ҳисоб ҳужжати - бир неча йил давомида корхона фаолияти натижалари маълумоти йиғилдиган корхонанинг иқтисодий паспорти ҳисобланади. Кўрсаткичларни ўрганишда паспортда мавжуд бўлган бир қатор маълумотлар тадқиқотларни амалга оширишга ва корхона иқтисодини ривожланишини ўрганишга имкон беради.

Ҳисобдан ташқари маълумотлар манбалари бу корхонани тегишли ҳужжатлар бўлиб, корхона фаолияти ташқи муҳитдаги ўзгаришларни тавсифловчи маълумотлардир.

- 1) Расмий ҳужжатлар, корхона ўз фаолиятида ишлатиши мажбур бўлган ҳужжатлар: давлат қонунлари, Президент фармойишлари, ҳукумат қарорлари, юқори турувчи муассасалар қарорлари, текширув ва аудит хулосалари, корхона раҳбарларининг қарорлари, бошқарув йиғилишининг қарорлари ва бошқалар;
- 2) Хўжалик ҳуқуқига оид ҳужжатлар: шартномалар, арбитраж ва суд қарорлари, рекламациялар;
- 3) Илмий-техник маълумот (мақолалар, илмий-тадқиқот ишлар натижаси ҳисоботи ва ҳоказо);
- 4) Техник ва технологик ҳужжатлар;
- 5) Корхона ва алоҳида иш иш жойларнинг ҳолати ҳақидаги махсус тадқиқот ҳужжатлари (хронометраж, расмлар);
- 6) Корхона асосий контрагентлари ҳақидаги маълумот – таъминловчи ва харидорлар.

- 7) Турли хил манбалардан асосий рақобатчилар ҳақидаги олинган маълумот - интернет, радио, телевидение, газета, журналлар, информацион бюллетенлар ва бошқалардан;
- 8) Материал ресурслар бозори ҳолати ҳақидаги маълумот (бозор ҳажмлари, алоҳида маҳсулотлар учун нарх-наво даражаси ва динамикаси);
- 9) Капитал бозорининг ҳолати ҳақида маълумот;
- 10) Фонд бозорлари ҳақидаги маълумотлар (қимматли қоғозларнинг асосий кўринишлари бўйича таклиф ва нарх-наво);
- 11) Мамалакта макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ўзгариши ҳақидаги Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Тадқиқотнинг объектига нисбатан маълумот ички ва ташқи бўлади. *Ички маълумот тизими* бу бухгалтерия, статистика, оператив ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари, режа маълумотлари, корхонада ишлаб чиқилган меъёрий ҳужжатлар ва ҳоказо. *Ташқи маълумотлар тизими* бу статистик тўпламлардаги қайд этилган маълумотлар, доимий ва махсус нашрётлар, конференция ва учрашувлардаги маълумотлар, расмий ва хўжалик-ҳуқуқий ҳужжатлар ва шу кабилар.

Тадқиқотнинг предметига нисбатан маълумот асосий маълумотга, ҳамда ўрганилаётган предмет соҳасини янада мукамалроқ тавсифлаш учун *ёрдамчи маълумотларга* бўлинади.

Доимий равишда тушадиган аналитик маълумот регуляр ва эпизод тавсифидаги маълумотларга бўлинади. *Регуляр маълумот* манбаларига режали ва ҳисоб маълумотлари тегишли. *Эпизод тавсифидаги маълумотлар* эса кераклилик даражасига нисбатан ҳосил бўлади, мисол учун янги рақобатчи ҳақида маълумот.

Регуляр маълумот, ўз навбатида, ўзини кераклилигини узоқ муддат сақловчи *доимий* маълумотга (кодлар, шифрлар, бухгалтерия ҳисобининг режаси ва шу кабилар), ўзини кераклилигини маълум бир муддат сақлайдиган *шартли доимий* маълумотга (режа кўрсаткичлари, меъёрий кўрсаткичлар), воқеаларнинг тез тез ўзгаришини тавсифлайдиган *ўзгарувчан* маълумотга (маълум бир муддат учун таҳлил қилинаётган объект ҳақидаги ҳисоб маълумотлари) кабиларга таснифланади.

Урганиб чиқиш жарёнига нисбатан маълумотни *бирламчи маълумот* (бирламчи ҳисоб, инвентаризация, кузатиш маълумотлари) ва маълум бир ўрганиш ва ўзгариш жараёнини ўтган *иккиламчи маълумотга* (ҳисобот ва шу кабилар) ажратиш мумкин.

Таҳлилнинг информация таъминотини амалга оширишда бир қатор талаблар қўйилади, яъни маълумотнинг аналитик эканлиги, унинг ҳақиқийлиги, тезкорлиги, таққослана олиши, рационаллиги ва бошқалар.

Маълумотнинг аналитик эканлиги бутун иқтисодий маълумот иқтисодий таҳлил талабларига жавоб бериши кераклигинин билдиради, яъни маълумотларнинг айнан соҳалар фаолияти ва

иқтисодий жараёни ҳар томонлама ўрганиш учун зарур бўлган деталлаштирилган ҳолда келиб тушишини таъминлаш, улар асосида асосий омилларнинг таъсир қилишини аниқлаш ва ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш учун ички хўжалик захираларини ўрганиш имкони бўлиши лозим. Шунинг учун иқтисодий таҳлилнинг ҳамма инфомация таъминоти бошқарув талабларига асосан доимо мукамаллаштирилиб борилиши лозим.

Иқтисодий маълумот ҳақиқий ҳолатга мос бўлиши ҳамда тадқиқот жараёнини объектив акс эттириши керак. Акс ҳолда таҳлил натижасида қилинган хулосалар, амалиётга тўғри келмайди, таҳлилчилар томонидан ишлаб чиқилган таклифлар эса нафақат корхонага керакли бўлиши, балки унга зиён келтириши ҳам мумкин. Шунинг учун таҳлил учун йиғилган маълумот юқори сифатли бўлишини текшириш лозим.

Маълумотнинг тезкорлиги. Амалга оширилган хўжалик жараёнлари ҳақидаги маълумотлар қанчалик тез етказиб берилиши, таҳлилни ҳам шунчалик тезкор ўтказиш мумкинлигини, камчиликларни, йўқотишларни аниқлаш ва уларни ўз ўрнида бартараф этишни билдиради. Маълумотни оперативлигини ошириш янги мулоқот воситаларидан фойдаланиш, уларни ЭҲМ амалга ошириш ҳисобига эришилади.

Маълумотнинг сифатига бериладиган талаблардан бири уни тадқиқотнинг предмети ва объектига, маълум бир муддатга, кўрсаткичларни ҳисоблаш методологияси ва бошқа бир қатор белгиларга *таққосланишини* таъминлашдир. Олдиндан кўрсаткичлар таққосланиши таъминланган бўлса, у ҳолда таҳлил анча кам меҳнат талаб қилади. Бунинг учун бутун рақамли маълумотнинг сифатлилиги текширилганидан сўнг, у кўриб чиқилган қўлланишларни ишлатиб маълум бир кўринишга келтирилади.

Информацион базани шакллантиришда таҳлил қилиш учун *маълумотларни онсонлаштириш* мақсадга мувофиқ. Аналитик тадқиқот кўп ҳолда башорат тавсифига эга бўлиб, бухгалтер ҳисоботидаги каби аниқликни талаб қилмайди. Хўжалик субъектлари фаолиятига бериладиган умумий баҳони онсонлаштириш мақсадида бирламчи маълумотлар кўпинча ўрта ва нисбий кўрсаткичлар даражасида кўрсатилади.

Ва ниҳоят, маълумот тизими *рационал* бўлиши керак, яъни маълумотни йиғиш, сақлаш ва ишлатиш учун кетган вақтни камайтириш лозим. Бир томондан, иқтисодий жараёнини комплекс таҳлил қилиш учун ҳар томонлама маълумот талаб қилинади. Агар, бундай имконият мавжуд бўлмаса таҳлил тўлиқ бўлмайди. Бошқа томондан, ортиқча маълумот уни қидириш, йиғиш ва қарор қабул қилиш жараёнини узайтиради. Ушбу талабдан, маълумотни фойдалилигини текшириш зарурлиги, ҳамда кераксиз маълумотларни

чиқариш ва керакли маълумотларни киритиш асосида маълумотларни такомиллаштириш мумкинлиги келиб чиқади.

Шундай қилиб, иқтисодий таҳлилни самарадорлигини таъминлашда зарурий шартлардан бири бўлган, иқтисодий таҳлил маълумот тизими юқорида қайд этилган талабларга мувофиқ шаклланиши ва такомилланиши шарт.

Таҳлилни амалга оширишда унинг услубий таъминоти ҳам алоҳида ўринга эга. Корхонада қандай таҳлил услуби қўлланилишига қараб, унинг натижасини аниқлаш мумкин. Таҳлилнинг услубий таъминоти бўйича маъсулият одатда, корхонада аналитик ишни бошқарадиган мутахассисга юклатилади. У доимий равишда иқтисодий таҳлил методикасини таҳлил соҳасидаги тажриба ва илм-фан тараққиётини ўрганиш асосида такомиллаштириши ҳамда уларни корхонанинг ҳар бир сегментида жорий этиш, таҳлил бўйича кадрларни тайёрлаши ва қайта тайёрлаш ишларини амалга оширади. Маъсуллатли шахсни тайёр иқтисодий-математик усулларни қўллаб тезкор ва комплекс тарзда ҳужжатлар асосида фаолият натижаларини ўрганишни таъминловчи таҳлил дастурларини жорий этиши ёки ўзи ижодий тарзда ишлаб чиқиши каби ҳаракатлари алоҳида аҳамият касб этади.

VI.5. Иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг босқичлари

Аналитик ишларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан уни қандай ташкил этилишига боғлиқ. Корхона фаолиятида иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг қуйидаги босқичлардан иборат:

Таҳлил режаси ва дастурини тузиш босқичи. Иқтисодий таҳлилнинг дастури ва режасини тузиб олиш таҳлилни ташкил этишнинг асосий қисмидир. Бу босқичда иқтисодий таҳлил ишлари нимадан бошланиши, таҳлил ўтказувчи комиссияга кимлар киритилиши ҳамда таҳлил ишлари нима билан якунланиши кўрсатиб ўтилади. Бундан ташқари иқтисодий таҳлил ўтказиш дастурида қуйидагилар аниқ кўрсатилган ва белгиланиб олинган бўлиши лозим:

- таҳлилнинг мақсади ва вазифаси;
- таҳлил объекти;
- иқтисодий таҳлил ишларини олиб бориш жойи;
- таҳлил мазмунини изоҳлаш;
- ижрочиларни таркиби ва уларнинг вазифалари;
- таҳлил ўтказиш муддатлари;
- таҳлил манбалари ва уларни натижаларини расмийлаштириш тартиби.

Таҳлил учун зарур кўрсаткичларни белгилаш ҳамда керакли бўлган манбаларни аниқлаш. Ушбу босқичда қуйидаги ишлар амалга оширилади:

- таҳлил учун зарур маълумотларни аниқланади;
- таҳлил манбалари белгиланади;
- қўшимча маълумотлар жалб этилади.

Тўпланган маълумотлар ва уарнинг манбаларини тўғрилигини текшириш ҳамда ишончилигини аниқлаш. Манбалар таҳлил учун мослаштирилади. Бундан ташқари ушбу босқичда қуйидагилар белгилаб олинади олинади:

- таҳлил усуллари;
- маълумотларни соддалаштириш;
- жадвал, чизма ва макетларни тузиш;
- таъсир этувчи омилларни топиш;
- заҳираларни аниқлаш.

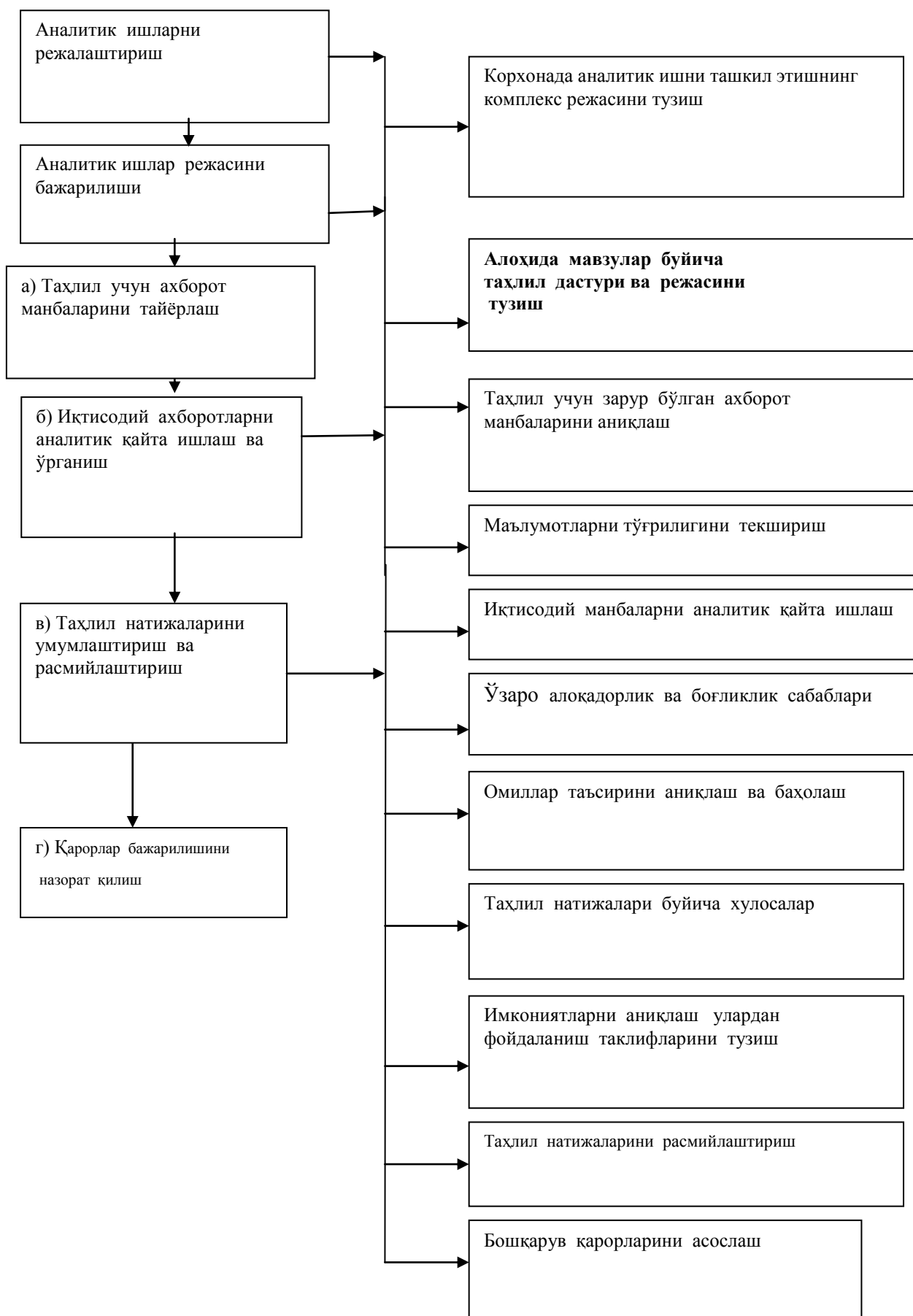
Иқтисодий таҳлил босқичи. Бу энг муҳим босқич бўлиб, бевосита таҳлил жараёнлари амалга оширилади, кўрсаткичлар ҳисобланади, ўзгаришлар топилди, ўзгариш сабаблари ва унга таъсир этувчи омиллар, ҳам миқдор, ҳам тартиб жиҳатдан аниқланади. Ушбу босқичда қуйидаги ишлар амалга оширилади:

- мезон кўрсаткичларини аниқлаш;
- кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш ҳамда натижаларни баҳолаш;
- баҳолашда экспертизадан фойдаланиш;
- натижаларни умумлаштирувчи мезонларни аниқлаш;
- таҳлил натижаларини хулосага тайёрлаш.

Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш босқичи. Бу босқичда ўрганилаётган иқтисодий жараён яқунланади. Ўзгаришларга баҳо берилади. Бундан ташқари ушбу босқичда қуйидаги ишлар амалга оширилиши зарур бўлади:

- корхона фаолияти натижаларининг ўзгариш сабабларини тушунтириб бериш;
- корхона фаолиятини янада яхшилашга оид заҳираларни жамлаб кўрсатиб бериш;
- аниқланган заҳиралардан фойдаланиш тадбирларини белгилаш;
- таҳлил натижаларини ҳисоблаш ва ҳисоботда ифодалаш.

Таҳлил натижасида аниқланган илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётда қўллаш чоралари ва тадбирларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этиш босқичи.

1-чизма. Таҳлилнинг асосий босқичлари

VI.6. Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш

Корхона ва ташкилотларни хўжалик фаолияти таҳлилининг натижалари аналитик мавзулар ёки хўжаликни йиллик ҳисоботида илова қилинадиган баённома кўринишида ифода этилади.

Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва яқунлаш қайси турдаги таҳлилни ўтказганлигига қараб бажарилади. Мисол учун, корхоналарнинг йиллик ҳисоботи асосида ўтказилган жорий таҳлилнинг яқуни, умумий хулосалар ва юқори ташкилотларга тушунтириш хати ёзиш орқали яқунланади. Айрим турдаги бошқа таҳлил турларининг натижалари эса мутахассисларни маърузаси, корхона раҳбарининг буйруғи, жамоанинг мажлис баёни, аудит хулосалари орқали умумлаштирилиши мумкин.

Таҳлил натижаларини умумлаштириганда албатта эришилган натижалар, йўл қўйилган камчиликлар ҳамда ютуқлар аниқ рақамларда ва фактлар билан кўрсатилган бўлиши талаб этилади. Шунингдек, йўл қўйилган камчиликларни тuzатиш чора-тадбирлари, яъни таклифлар ҳам кўрсатилади.

Иқтисодий таҳлил натижаларини расмийлаштириш ва умумлаштиришга корхонанинг умум мажлис материаллари, турли хил диаграмма, жадвал ва графиклар тузиб меҳнаткаш оммага кўрсатма сифатида осиб қуйиш, ойнома ва рўзнома саҳифаларида маълумотларни чоп этиш, ахборот доскаларидаги кўрсаткичларни эълон қилиб бориш ҳам ҳисобланади.

Корхона ёки унинг бўлимлари фаолияти бўйича қилинган аналитик тадқиқотнинг турли хил натижалари тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилади. Бу аналитик ҳисобот (тушунтириш хати), маълумотнома ва хулосалар бўлиши мумкин.

Аналитик ҳисобот (тушунтириш хати) одатда ташқи фойдаланувчилар учун ёзилади. Таҳлил натижалари ички хўжалик ишларида фойдаланиш учун йўналтирилган бўлса, улар маълумотнома ёки хулоса кўринишда расмийлаштирилади.

Аналитик ҳисоботнинг таркиби тўлиқ бўлиши керак. Авваламбор, у корхона ривожланишининг иқтисодий даражасини намоён қиладиган, хўжалик юритишнинг шартларини, корхонада баҳо сиёсатининг тавсифи, маҳсулотнинг рақобатдошлиги, маҳсулотларни харид қилиш бозорларининг кенглиги, маҳсулотларнинг бозордаги ўрни, корхона мавқеи каби умумий саволларни қамраб олиши керак. Шунингдек, ҳисоботда бозордаги ҳар бир маҳсулотнинг ҳаётий ҳолати, реал ҳамда потенциал рақобатчиларни, улар бизнесининг кучли ва кучсиз томонларини кўрсатиб тавсифлаш лозим.

Бундан кейин корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий натижаларини тавсифловчи, мулкый ва молиявий ҳолатини,

натижаларнинг самарадорлигини, ривожланиш ҳолати каби кўрсаткичлар динамикасини ифодалб бериши керак. Шунингдек, пул оқимлари, молиявий натижалар ва асосий томонларга таъсир кўрсата оладиган корхонанинг ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришларини очиб бериш керак.

Аналитик ҳисоботда ҳисобот даври мобайнидаги корхона фаолиятининг ижобий ва салбий томонлари кўрсатилади ҳамда ишлаб чиқариш ва молиявий натижаларга таъсир кўрсатадиган объектив ва субъектив, ички ва ташқи омиллар тушунтириб берилади. Яна, мавжуд бўлган камчиликларни бартараф этишга йўналтириладиган ҳамда яқин ва узоқ муддатда корхона фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида қилинадиган ишлар кўрсатиб берилади.

Ҳисоботнинг аналитик қисми аниқ ва асосланган бўлиши шарт. У аналитик ҳисоботлардан, керакли маълумотлар йиғилган жадваллардан, графика ва диаграммалардан иборат бўлиши мумкин. Уни расмийлаштиришда таҳлил натижалари асосида қилинган таклиф ва хулосаларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Улар ҳар томонлама асосланган ва корхона фаолияти натижаларини яхшилашга қаратилган бўлиши керак.

Таҳлил натижасида қилинган маълумотнома ёки хулосалар мазмуни тушунтириш хатидан фарқли равишда кўпроқ аниқлаштирилган, камчилик ёки мувафақиятларни камроқ ҳажмда тартиб билан кўрсатадиган, аниқланган маълумотларни қўллайдиган бўлиши мумкин. Унда корхона умумий таснифи ва унинг фаолиятига шарҳлари ёзилмайди.

Таҳлил натижасини текстсиз кўринишда тақдим этилишига алоҳида тўхтаб ўтиш лозим. У доимий макет тарзидаги аналитик жадваллар, графикалардан ташкил топиб, ҳеч қандай тушунтириш хатидан иборат бўлмайди. Аналитик жадваллар ва графикалар системацизациялашга, ўрганилаётган материални умумийлаштиришга ва уни қабул қилиш учун осон бўлган кўринишда тақдим этишга ижозат беради. Жадваллар тузилиши турли хилда бўлиши мумкин. Улар таҳлил талаблари асосида тузилади. Аналитик жадваллардаги кўрсаткичларни шундай тартибда жойлаштириш лозимки улар бир вақтда ҳам аналитик ҳам иллюстрация материали тарзида ифода этиши лозим. Лекин бир жадвалда корхона ишининг ҳамма кўрсаткичларни бериш ёки жуда кўп жадваллар киритиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлмайди. Жадвалларнинг кўплиги ҳам улардан фойдаланишни қийинлаштиради. Аналитик жадваллар ва графикалар жуда оддий ва яққол бўлиши керак.

Таҳлил натижаларини бундай тартибда рамийлаштириш охириги пайтда жуда кўп қўлланилмоқда. У кўриб чиқилган ва систематизациялашган маълумотни мустақил ўрганиб чиқиб, керакли хулосаларни чиқара оладиган, юқори тоифали ишчиларга мўлжаллангандир. Текстсиз таҳлил унинг таъсир кучини оширади,

чунки бунда таҳлилни бажаришда ҳамда унинг натижаларидан фойдаланишдаги узилиш қисқаради.

Амалиётда жудаям керакли бўлган таҳлил натижалари корхона иқтисодий паспортнинг маълум бир бўлимига киритилади. Бир неча йил мобайнида йиғилган бундай маълумотлар таҳлил натижаларини умумий ҳолатда кўриб чиқишга имкон яратади.

VI.7. Аналитик маълумотни компьютерда кўриб чиқишни ташкиллаштириш

Аналитик ишни компьютер дастурлари воситасида бажариш давр талабидир. Бунинг зарурияти бошқарув қарорлари учун асос бўладиган ахборотларни ўта тез ва ўз вақтида олинишини таъминлашдир.

Ҳозирги замон информацион технологиялари ҳамма иқтисодий маълумотларни, шунингдек, корхона фаолияти таҳлилинини кўриб чиқишни ҳам бутунлай компьютерлаштириш имконини беради. Натижада эса:

- иқтисодчи-таҳлилчилар ишининг самарадорлиги ошади. Улар техник ишдан бўшаб, чуқур тадқиқотларни амалга оширишга ёрдам берадиган ижодий фаолият билан, қийин иқтисодий масалаларни ечиш билан шуғулланадилар.

- иқтисодий жараёнлар чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилинади, корхона самарадорлигини ошириш усуллари ўрганилади.

- таҳлилнинг тезкорлиги ва сифати, унинг умумий ҳолати ва таъсири ошади.

Аналитик ҳисобларни компьютерлаштириш замонавий электрон ҳисоблаш машиналарини қўллаш амалга оширилади. Уларнинг базасида эса автоматлаштирилган бухгалтер, иқтисодчи, молиячи, таҳлилчи ва бошқа иш жойлари яратилмоқда.

Автоматлашган иқтисодчи-таҳлилчининг иш жойи бу информация, дастур ва техник ресурслар йиғиндиси бўлиб, у аналитик ҳисобларни мутахассис бошқарувида автомат тарзда амалга оширишни таъминлайди.

Таҳлилчи автоматлаштирилган иш жойини яратиш учун шартли талаблардан бири бу техник базанинг (ҲМ ларнинг), корхона хўжалик фаолиятининг маълумот базасининг, билимлар базасининг (таҳлил методикаси ва усуллари) ва аналитик масалалар ечимини автоматлаштирадиган дастур воситаларининг мавжудлигидир.

Таҳлилчининг автоматлаштирилган иш жойини яратиш бир қатор услубий, техник, дастурий ва информацион таъминоти билан боғлиқ бўлган элементларни ташкиллаштиришни талаб қилади.

Услубий таъминот таҳлилни ўтказишда умумий ва хусусий услубий тизимлар йиғиндисиدير.

Техник таъминот информацион тизимнинг ишлашига мўлжалланган: компьютернинг турли хил моделлари, йиғиш, кўриб чиқиш, маълумотни чиқариш ва етказиб бериш каби техник воситалар комплексини ўз ичига қамраб олади.

Дастурий таъминотига умумтизим ҳамда махсус дастур маҳсулотлари киради. Умумтизим дастур таъминотида турли хилдаги маълумотни кўриб чиқишга мўлжалланган универсал дастурлар, мисол учун, статистик маълумотларни кўриб чиқиш учун, мақбуллаштиришга оид масалаларни ечиш учун пакетлар киради. Махсус дастур таъминотида махсус соҳа бўйича ишлаб чиқилган дастурлар тўплами (махсус аналитик масалаларни ечишга қаратилган) киради. Улар локал ва комплекс (умумий) программалар бўлиши мумкин.

Локал дастурлар бир хил кўринишдаги масалаларни ечишда бир неча маротаба фойдаланишга мўлжалланган.

Корхона фаолиятининг ҳамма соҳасини қамраб олувчи, *комплекс таҳлил дастури* жуда мураккаб тузилган тизимни ўз ичига қамраб олади. Уни ишлаб чиқаришда қуйидагилар талаб қилинади:

- 1) комплекс иқтисодий таҳлил масалаларини изоҳлаш;
- 2) алгоритм ва масалани ечиш моделларини ишлаб чиқиш, яъни ШЭҲМ учун масалаларнинг математик изоҳлаш;
- 3) янги информацион тизимни ишлаб чиқиш, автоматлаштирилган иш жойи таҳлилчи учун маълумотлар базасини яратиши;
- 4) Иқтисодий таҳлил масалаларини ечиш учун ШЭҲМ алгоритм тилида дастур ишлаб чиқиш;
- 5) автоматлаштирилган иш жойи таҳлилчининг корхона фаолиятини бошқариш амалиётига жорий қилиш.

автоматлаштирилган иш жойи таҳлилчининг самарадорлиги кўп ҳолда таҳлил методикаларнинг мукамаллашганлиги, замон талабларига қандай жавоб бериши, шунингдек, ЭҲМ ларнинг техник ҳолатига боғлиқ. ЭҲМ ларнинг функционал такомиллашиши, ресурсларни кенгайтиши иқтисодий тадқиқотларни чуқурроқ олиб боришга, аналитик масалаларни мақбул усуллари кенг қўллашга имкон яратади.

**КОМПЛЕКС ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ҲАМДА ИШЛАБ
ЧИҚАРИШ-МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ
КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАҲЛИЛИНИНГ УСЛУБИЙ
АСОСЛАРИ****VII.1. Комплекс иқтисодий таҳлилни ташкил этиш**

Жаҳон молиявий - иқтисодий инқирози бартараф этилаётган шароитда хўжалик алоқаларининг яна кучайиши, ишлаб чиқариш суръатларининг мунтазам ўзгариб туриши содир бўлаётган иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни ўрганишга ҳар тамонлама ёндашишни тақозо этади. Шу маънода комплекс иқтисодий таҳлилнинг мазмунини корхонани кенг қамровли тарзда ўрганиш асосида, фаолиятдаги ўзаро боғлиқлик ҳамда алоқадорлик жиҳатларни кўриб чиқиб, мавжуд ресурслардан имкон қадар самарали фойдаланишнинг чоратадбирларини белгилаб бериш мақсадида фаолият натижавийлигини яхшилашнинг ички имкониятларини аниқлаш ташкил этади.

Комплекс иқтисодий таҳлил тизимли асосда ўтказилади. Тизимли таҳлил эса олти босқичдан иборат. Улар қуйидагилардир.

Биринчи босқичда таҳлил объектининг мақсади ва функция қилиш шартлари аниқланади. Корхона фаолияти тизим кўринишида ресурслар таъминоти, ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот каби элементлар йиғиндисидан ташкил топади. Мақсад эса рентабелликни таъминлаш. Таҳлил вазифаси рентабелликни оширувчи алоҳида олинган омилларни топиш. Шартлар чекланган ресурслар билан самарали ишлаш ёки маҳсулот ҳажми чекланган шароитда ресурсларни тежаш.

Иккинчи босқичда корхона фаолиятини ифодаловчи барча маълумотлар танлаб олинади. Бунда ахборот тизими асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Учинчи босқичда тизимнинг чизмаси шакллантирилади. Чизмада асосий компонентлар, функциялар, ўзароалоқалар, кичиктизимлар, уларнинг элементлари кўрсатиб берилади.

Кўрсаткичлар ҳамда омиллар асосида комплекс иқтисодий таҳлилнинг умумий блок-чизмаси тузилади. Блок-чизмада омиллар ва кўрсаткичлар тасниф қилиниб, уларнинг алоқаси илмий асосда расмийлаштирилади.

Тўртинчи босқичда тизимдаги асосий боғланишлар ва омиллар белгиланиб уларга миқдорий тавсиф берилади. Асосий воситалар бўйича фонд қайтими, материаллар бўйича материал қайтими, маҳсулот бўйича маҳсулот ҳажми ва шу кабилар.

Бешинчи босқичда дастлабки босқичларда олинган маълумотлар асосида тизимнинг модели қурилади. Бунда муайян

корхонанинг маълумотлари киритилиб, миқдор жиҳатдан асосланган кўрсаткичлар олиниб моделнинг параметрлари шакллантирилади.

Олтинчи босқичда модел параметрлари билан ишланади. Бундаишлаб чиқаришнинг самарадорлигига, унинг оширувчи омилларга, фаолият натижаларига объектив баҳо берилади.

Комплекс иқтисодий таҳлилда тизим асосида ёндашишда асосий жиҳат мантиқий-услубий ҳолатни илмий шакллантириб тасвир кўринишида ифодалашдир. Ушбу таҳлил турининг асосий жиҳати эса самарадорликни ифодаловчи умумий кўрсаткичга ҳар бир блокнинг алоҳида боғлиқлиги ва таъсири, блокларнинг ўзаро таъсири, ўзаро шартланганлиги таҳлилида боғлиқлик ҳамда тизимлиликни мавжудлигидир.

Бошқарув мақсадларидан келиб чиқиб комплекс иқтисодий таҳлил услубида қуйидаги элементлар бўлиши мақсадга мувофиқдир.

- иқтисодий таҳлилнинг мақсад ва вазифаларни аниқлаш;
- кўрсаткичлар тизимини шакллантириш;
- таҳлил ўтказишнинг узлуксизлиги ва чизмаси;
- таҳлил ўтказишнинг муддати ва даврийлиги;
- маълумотлар олиш ҳамда уларнинг қайта ишлаш усуллари;
- иқтисодий маълумотларнинг таҳлил қилишнинг усул ва техникалари;
- таҳлил ўтказишнинг босқичлари ҳамда мажбурятларнинг тақсимланиш тартиби;
- таҳлил учун зарур бўлган ҳисоблаш техникаси ҳамда ташкилий тизим;
- таҳлил натижаларини расмийлаштириш тартиби ҳамда уларнинг баҳолаш;
- аналитик ишларни меҳнатталаблигини баҳолаш ҳамда таҳлил ўтказиш самарасини ҳисоб-китоб қилиш.

Комплекс иқтисодий таҳлилда кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Улар қаторига қуйидаги асосий кўрсаткичларни киритиш мумкин:

1. Меҳнат ресурларидан самарали фойдаланишни тавсифловчи кўрсаткичлар таҳлили.
2. Меҳнат воситаларидан самарали фойдаланишни тавсифловчи кўрсаткичлар таҳлили.
3. Номоддий активлардан самарали фойдаланишни тавсифловчи кўрсаткичлар.
4. Меҳнат ашёлари, буюмларидан самарали фойдаланишни тавсифловчи кўрсаткичлар таҳлили.
5. Ишлаб чиқариш ва фаолият натижавийлигини тавсифловчи кўрсаткичлар таҳлили.
6. Молиявий ҳолат ва тўлов лаёқатини тавсифловчи кўрсаткичлар таҳлили.

Комплекс таҳлилда тизимли ўрганиш барча фаолиятни турли манфаатлар нуқтаи назаридан, маълум кетма-кетликда, тартиб ва қонуниятларни эътиборга олган ҳолда ўрганишдир.

-жадвал

Комплекс иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлар тизими

Меҳнат ресурслари билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар таҳлили	Меҳнат воситалари ҳамда номоддий активлар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар таҳлили	Меҳнат ашёлари билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар таҳлили
Ишлаб чиқариш ва фаолият натижавийлиги билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар таҳлили		
Молиявий ҳолат ва тўлов лаёқати билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар таҳлили		

Комплекс иқтисодий таҳлилда барча кўрсаткичлар ўзаро алоқадорликда ва боғланишда ўрганилган ҳолда корхона фаолиятига умумий ташхис қўйилади. Ишлаб чиқариш самарадорлиги ва фаолият натижавийлигини ошириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги умумлаштирилади.

Комплекс иқтисодий таҳлилдаги барча кўрсаткичлар ўрганиладиган масалалардан келиб чиқади. Ўрганиладиган масалаларни аниқлаш эса кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқларни билишда энг муҳим ёндашиш ҳисобланади. Демак, таҳлилда ўрганиладиган масалалар қуйидаги тартибда бўлиши мумкин:

1. Корхона фаолиятининг умумлаштирувчи кўрсаткичларга комплекс шарҳ.
2. Ишлаб чиқаришнинг ташкилий-техникавий даражаси ҳамда маҳсулотлар сифати таҳлили.
3. Корхона маҳсулотларига бозордаги талаб ва таклифнинг таҳлили.
4. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми таҳлили.
4. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, меҳнат ва унга ҳақ тўлаш таҳлили.
5. Моддий ресурслардан фойдаланиш таҳлили
6. Асосий воситалардан фойдаланиш таҳлили.
7. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда маҳсулотлар таннархи таҳлили.
8. Корхона молиявий натижалари ва рентабеллиги таҳлили.

9. Корхона молиявий ҳолати ва барқарорлиги таҳлили.

10. Корхона фаолиятига умумлаштирувчи баҳо бериш.

Ушбу масалалар таҳлил мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб ўрганилади. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг имкониятларини аниқлаш таҳлилнинг асосий мақсадини ҳам белгилайди. Яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва корхонанинг молиявий натижаларини ҳамда ҳолатини яхшилаш бўйича субъектда мавжуд бўлган ички имкониятларни аниқлаш ва уларни амалиётга татбиқ этиш чора тадбирларини белгилаш таҳлилнинг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Таҳлилда ҳар бир таркиб бўйича мавжуд бўлган ички имкониятлар аниқланиб уларга баҳо берилади. Жумладан, ишлаб чиқаришда меҳнат ресурслари бўйича имкониятлар, меҳнат воситалари ва улардан самарали фойдаланиш бўйича имкониятлар, меҳнат предметлари ва улардан самарали фойдаланиш бўйича имкониятлар, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш юзасидан имкониятлар мавжудлиги ва шу кабиларни белгилаш мумкин.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг ички имкониятлари – ресурслардан фойдаланиш бўйича корхонада мавжуд бўлган, бироқ ишга солинмаган захираларнинг мавжудлигидан ташкил топади.

Бу имкониятлар биринчи навбатда корхонанинг меҳнат воситалари, технологиялари ва замонавий меҳнат воситалари билан қуролланиш даражасига ҳамда уларнинг ҳолатига боғлиқ.

Имконият - корхона иқтисодини кучайтиришнинг муҳим воситасидир. Агарда субъектда улардан тўлиқ ва тўғри фойдаланилса ишлаб чиқариш самарадорлиги ошириш юзасидан муҳим ижобий натижаларга эришилади.

Демак, ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошириш кўп жиҳатдан мавжуд захиралардан фойдаланиш ҳолатига ҳам боғлиқ.

Корхона бизнес режаларини белгилашда барча имкониятлар ҳисобга олинади ва уларнинг реализацияси режа бажарилиши давомида амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш имкониятлари фаолиятдаги технологияларни такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳамда унинг ташкилий техникавий даражасини яхшилаш, меҳнатни ташкил этиш, бошқарувни такомиллаштириш кабилар орқали ҳам белгиланади.

Иқтисодий адабиётларда макро даражадаги имкониятларнинг таркибланиш куйидаги уч гуруҳи ажратилади.

1. Иқтисодиёт.
2. Тармоқ.
3. Ички хўжалик имкониятлари.

Корхонада ҳар бир имкониятдан мақсадга мувофиқ фойдаланиш йўллари ишлаб чиқилиши зарур.

Корхона ички имкониятлари қуйидаги таркиб бўйича гуруҳланади.

а) меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган имкониятлар:

- ✓ ишлаб чиқариш воситалари ва уларни модернизациялаш, ишлаб чиқариш технологияларини самарали турларини ишлаб чиқаришга жалб этиш, асосий воситаларнинг актив қисмини кўпайтириш, инфармацион технологияларга асосланган иш ўринларини ташкил этиш;

- ✓ асосий воситаларни замонавийлаштириш, ишлаб чиқариш ускуналарининг меҳнат унуми, самарасини ошириш;

- ✓ асосий воситаларга хизмат кўрсатувчи бўлимларни ташкил этиш ва улар фаолиятини фаоллаштириш;

- ✓ технологик жараёнлар ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг усулларини фаоллаштириш, ишлаб чиқариш маромийлигига амал этиш, техник стандартлар ва лойиҳалар тузилиши ва шу кабилар.

б) моддий ва ёқилғи энергетика ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган имкониятлар:

- ✓ хом-ашё ва материалларни сарф меъёрларини тўғри белгилаш ва уларга амал қилиш;

- ✓ замонавий техника ва чиқиндисиз технологияларни жорий қилиш;

- ✓ ишлаб чиқаришдаги браклар ҳажмини камайтириш;

- ✓ ёқилғи ва электр энергия ресурсларидан фойдаланишни тўғри йўлга қўйиш.

с) меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш билан боғлиқ бўлган имкониятлар:

- ✓ меҳнат шароитларини яхшилаш;

- ✓ ходимлар билан таъминланиш ҳолати ва ҳаракатини тўғри бошқариш;

- ✓ иш ўринларига хизмат кўрсатиш ҳолатини яхшилаш;

- ✓ иш ўринларини ташкил этишнинг такомиллаштириш;

- ✓ меҳнатнинг тақсимланишини илмий асосда ташкил этиш;

- ✓ меҳнатни меъёрлаштиришнинг такомиллаштириш.

д) маҳсулот таннархини пасайтириш ва фойдани кўпайтириш бўйича имкониятлар

- ✓ ишлаб чиқаришнинг техник-технологик даражасидан тўғри фойдаланиш;

- ✓ ишлаб чиқариш ва меҳнатни тўғри ташкил этиш;

- ✓ маҳсулотлар диверсификацияси ҳамда ҳажмини ошириш;

- ✓ маҳсулотларнинг таркиби ҳамда сифатини яхшилаб бориш;

- ✓ табиий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш.

- ✓ ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва шу кабилар.

Корхонадаги имкониятлар фаолиятни интенсив ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Иқтисодий ривожлантиришнинг муҳим йўналишлари сифатида интенсив ва экстенсив йўналишлар таркибланади. Интенсив ривожлантириш ва экстенсив ривожланиш йўналишлари бир - биридан бевосита миқдорий кўрсаткичларга фарқланиши билан тавсифланади.

Экстенсив асосда ривожланиш маҳсулот ҳажмини ошиши унга таъсир этувчи омилларнинг (меҳнат воситалари, меҳнат предметлари, ер, иш кучи сарфи ва шу кабилар) ўзгариши билан мутоносиб ҳолда содир бўлади. Мисол учун, ҳосилнинг кўпайиши ер майдонининг кенгайиши, нон маҳсулоти ун сарфи ўзгариши ва шу кабилар билан амалга оширилади

Интенсив ривожланишда эса натижанинг (маҳсулот ҳажми) ижобий ўзгариши ресурс сарфи ошиши билан шартланмайди. Мисол учун, ҳосил миқдори ҳосилдорликни ошириш ҳисобига кўпайтирилади. Ер майдонининг кенгайиши ёки ўз ҳолатида қолиши бу жараёнда эътиборга олинмайди. Интенсив ривожланиш фан-техника ютуқлари ҳамда инновацион технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш асосида амалга оширилади. Серҳосил уруғ навини экилиши ҳосилдорликни кескин оширади. Техникалардан унумли фойдаланиш технологик тадбирларни ўз вақтида бажарилишини таъминлайди.

Иқтисодий таҳлилда натижавий кўрсаткич ўзгаришини баҳолашда интенсив ёки экстенсив ривожланишга баҳо бериш зарур. Мисол учун, ишчига тўғри келадиган маҳсулот ҳажмини ошиши ишчилар сонини ортиши ёки бир ишчининг меҳнат унумдорлигини ўзгариши билан содир бўлганлиги билиш ҳамда унинг динамикасини кузатиш керак. Бу билан нисбий иқтисодлар аниқланади.

Ишлаб чиқаришнинг ички имкониятлари ресурсларнинг ҳар бир тури, улардан фойдаланиш ўрни, жойи бўйича ўрганилган ҳолда таркибли ва умумий ўрганилган ҳолда корхона бўйича комплекс баҳоланади ҳамда уларни бошқаришнинг чора-тадбирлари белгиланади.

Ишлаб чиқариш фаолиятини интенсификация қилинганликнинг баҳолаш ҳам комплекс таҳлилда муҳим рол ўйнайди. Бунинг учун рентабеллик кўрсаткичидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Мазкур кўрсаткич асосий фаолиятдан олинган фойдани ишлаб чиқариш асосий воситалари ва моддий айланма маблағларга нисбати билан ҳисобланади.

$$P = \frac{F}{AB + MM} * 100\%$$

Бу ерда: P – рентабеллик;

F - асосий фаолиятдан олинган фойда;

AB - ишлаб чиқариш асосий воситалари;

ММ - моддий айланма маблағлар.

Таъкидлаб ўтиш керакки, корхона фаолиятини комплекс баҳолаш мураккаб вазифа бўлгани учун мазкур мақсадда кўплаб кўрсаткичлардан фойдаланиш ҳамда улар асосида ягона хулосага келиш таҳлил натижасини янада объективлигини таъминлайди.

VII.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг муҳим кўрсаткичлари таҳлили

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш таҳлилида бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Уларни иқтисодий мазмуни бўйича қуйидаги турларини ажратиш мумкин.

- ялпи маҳсулот;
- соф маҳсулот;
- меъёрий соф маҳсулот;
- шартли соф маҳсулот;
- тайёр маҳсулот;
- товар маҳсулоти;
- сотилган маҳсулот;
- критик ҳажмдаги маҳсулот.

Ялпи маҳсулот ҳисобот даврида жами ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини ифодалайди. У тайёр маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) ва тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматидан иборат. Ялпи маҳсулот асосида микро даражада, яъни корхона бўйича иқтисодий ривожланиш даражасига баҳо берилади. Мазкур кўрсаткичдан фойдаланиб моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларнинг самарадорлик даражалари ўрганилади.

Янгидан яратилган қиймат корхона даражасида соф маҳсулот деб юритилади. Соф маҳсулот меҳнат ҳақи ҳамда фойда қийматидан иборат бўлади. Ялпи маҳсулотдан эскириш ҳамда моддий харажат сарфлари айириб ташланса корхонада янгитдан яратилган қиймат – соф маҳсулот ҳисоблаб топилади. Ушбу кўрсаткич асосида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини тавсифловчи ресурслар самарадорлиги кўрсаткичларини аниқлашда, асосий воситалар қайтими баҳолашда корхона фаолият натижавийлиги кўрсаткичларига баҳо беришда фойдаланилади.

Соф маҳсулотнинг қиймат ифодаси янгидан яратилган қийматга тенг деб олинади.

Меъёрий соф маҳсулот янгидан яратилган қийматнинг ўзидан иборат. Фақат, бунда ўзгарувчи (меҳнат ҳақи) қиймат ҳам фойда суммаси ҳам меъёрлар чегарасида олинади. Демак, меъёрий иш ҳақи ва меъёрлаштирилган фойда суммаси меъёрий соф маҳсулотни ифодалайди. Бу кўрсаткичдан фойдаланиб меҳнат унумдорлиги,

ресурслар самараси ва бошқа самарадорлик кўрсаткичлари ҳисобланади.

Шартли соф маҳсулот қиймати соф маҳсулот қийматига яқин бўлади. Фақат, шартли соф маҳсулот янгидан яратилган қиймат (меҳнат ҳақи ва фойда) ва амортизация харажатлари (асосий воситалар ва номоддий активлар бўйича) иборат бўлади. Ушбу корсаткич корхонага зарур бўлган пул оқимларини башоратлаш ҳамда белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Тайёр маҳсулот. Корхона ишлаб чиқариш фаолиятида яратилган, белгиланган барча технологик жараёнлардан ўтган, ўрнатилган расмий талабларга мувофиқ бўлган, ўз истеъмол қийматига эга буюмлар (иш, хизматлар) тайёр маҳсулот деб ҳисобланади. Тайёр маҳсулот товар ҳамда ўз истеомоли учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмидан иборат бўлади. Унинг қиймат ифодаси корхона улгуржи баҳосида, амалдаги бозор ва таққослама баҳоларда ҳисобланиши мумкин. Тайёр маҳсулот кўрсаткичи таҳлилда асосий ва марказий кўрсаткичлардан бири саналади. Унинг асосида таҳлилда турли ҳил вазифалар ҳал этилади.

Товар маҳсулоти. Корхонада сотиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш,хизмат) ҳажми товар маҳсулотини ташкил қилади. Унинг қиймат ифодаси корхона улгуржи баҳосида, амалдаги бозор ва таққослама баҳоларда ҳисобланиши мумкин. Товар маҳсулоти маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган барча харажатлар суммасидан ва ушбу маҳсулот бўйича оладиган фойда суммасидан иборат бўлади.

Сотилган маҳсулот. Корхонада расмий жиҳатдан сотилди деб тан олинган маҳсулот ҳажми сотилган маҳсулотни ифодалайди. Сотилган маҳсулот қиймат ифодасида тайёр ҳамда товар маҳсулоти ҳажмига тенг ёки улардан кам бўлиши мумкин. Қачонки, корхонадаги тайёр ёки товар маҳсулоти тўлиқ сотилса, у ҳолда улар тўла равишда сотилган маҳсулотни ташкил этади. Башарти, товар маҳсулотининг бир қисми сотилиб, бошқа қисми сотилмай қолса, у ҳолда товар маҳсулотининг фақат сотилган қисми сотилган маҳсулот деб тан олинади.

Критик ҳажмдаги маҳсулот. Ушбу кўрсаткич бизнес режада белгиланган маҳсулот ҳажми турларидан бири бўлиб, мазкур ҳажмга эришилганда корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда сотишдан фойда олмайди, айна бир пайитда зарар ҳам кўрмайди. Критик ҳажмдаги маҳсулот миқдоридан ортиқча маҳсулот ишлаб чиқариш корхона учун фойда келтиради ёки аксинча. Маҳсулот бозор баҳолари (улгуржи) асосида режалаштирилади.

Маҳсулот иш ва хизматларни сотиш корхона улгуржи баҳоси ёки чакана баҳоларда амалга оширилади. Корхона улгуржи баҳосининг тузилиши қуйидагича бўлади. Яъни, сотилган маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннари, сотилган маҳсулотлар бўйича корхона фойдаси, сотилган маҳсулотлар бўйича эгри солиқлар суммаси.Сотилган

маҳсулотнинг чакана баҳоси улгуржи баҳодан савдо қўшимчаси ёки чегирмалари суммасига фарқ қилади.

VII.3. Меҳнат ресурслари ва улар самарадорлиги кўрсаткичларининг таҳлили

Корхонада меҳнат ресурслари хизмат вазифалари ва иш фаолиятининг мазмунига кўра таркибланди. Жумладан, ишлаб чиқаришни тузилиши бўйича - саноат ишлаб чиқариш ходимлари, бошқа тармоқ ходимлари, ноишлаб чиқариш ходимлари; банд бўлишига қараб - доимий ишчилар, мавсумий ишчилар; хизмат вазифаси бўйича - ишчилар, хизматчилар; ишлаб чиқаришда қатнашувчанлик даражаси бўйича – асосий ва ёрдамчи ишчилар кабиларга ажратилади. Корхонада ходимларни ёши, меҳнат стажи, жинси, малакаси ва маълумоти бўйича ҳам таркибланиш мумкин.

Иқтисодий таҳлилда ходимлар таркиби, ходимлар билан таъминланганлик, ходимлар ҳаракати, динамикаси кабилар бўйича ўрганилади.

Ходимлар таркиби таҳлилида корхона ходимлари саноат ишлаб чиқариши ходимлари, ишчилар, раҳбарлар, хизматчилар, мутахассислар, қоровуллар каби гуруҳларга ажратиб ўрганилади. Унда барча ходимларни энг мақбул миқдори ва салмоғи, уларнинг ўзгаришлари таҳлил қилинади.

Ишчи кучи билан таъминланганлик таҳлилида ходимлар сонининг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришлари, маҳсулот ҳажмини ошиши юзасидан мутлақ ва нисбий фарқлар, ходимлар айланишини тавсифловчи кўрсаткичлар ўрганилади.

Меҳнат ресурслари ҳаракатини тавсифловчи асосий кўрсаткич сифатида ходимлар қўнимсизлиги кўрсаткичи аниқланади.

$$K = \frac{X_c}{X}$$

Бунда: K - ходимлар қўнимсизлиги коэффиценти

X_c - корхона ва умумжамият тавсифида бўлмаган сабаблар таъсирида ишдан бўшаганлар сони

X - ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сони.

Ушбу коэффицентни имконқадар кам салмоғда бўлиши корхонада ходимлар учун шароитни яхшилигидан далолат беради.

Ходимлар қўнимсизлиги бевосита ходимларни қабул этиш ва бўшатиш бўйича айланмаларни ҳисоблаш асосида тулдирилади.

Ходимларни ишга қабул этиш коэффиценти ҳисобот даврида ишга қабул қилинган ишчилар сонини мазкур даврдаги жами ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сонига бўлиш асосида аниқланади.

Ходимларнинг ишдан бўшатиш коэффиценти ҳисобот даврида ишдан бўшаган ходимлар сонини уларнинг рўйхатдаги ўртача сонига бўлиш асосида ҳисоб-китоб қилинади.

Корхонада ходимлар меҳнат унумининг ошиши кўп жиҳатдан иш вақтидан қай даражада фойдаланганлик даражаси билан боғлиқдир. Корхонада иш вақтидан фойдаланишнинг қуйидаги жиҳатларини фарқлаш мумкин:

- ишчилар иш вақтидан фойдаланиш даражасини ўрганиш;
- ускуналар иш вақтидан фойдаланиш даражасини ўрганиш.

Ишчиларнинг иш вақтидан фойдаланганлигини умумлашган кўрсаткичи - жами ишчилар тамонидан йил давомида ишланган киши соатлари ҳисобланади.

Таҳлилда, корхонада иш вақтидан фойдаланишнинг қай даражада йўлга қўйилганлиги, унинг ўзгаришига таъсир этувчи алоҳида омилларнинг таъсир даражасига тавсиф берилади. Ишчилар иш вақтидан фойдаланиш даражасига қуйидаги омиллар таъсир қилади.

- ишчиларнинг рўйхатдаги ўртача сонининг ўзгариши;
- бир йилда ўртача ишланган иш кунларининг ўзгариши;
- иш куни давомийлигининг ўзгариши.

Иш вақтидан тўғри фойдаланиш меҳнат унумдорлигини ошишига таъсир қилади.

Меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажмини меҳнат сарфи бирлигига бўлиш асосида аниқланади. Меҳнатнинг сарфининг бирлиги сифатида ишланган иш соатлари, кунлари ёки ишчилар сони олинади.

Таҳлилда меҳнат унумдорлиги, унинг ўсиш даражалари ва динамикасига баҳо берилади.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражалари ва динамикасига баҳо беришда унинг ўзгаришига таъсир этувчи қуйидаги қаторларга алоҳида аҳамият берилади.

- интенсив омил;
- экстенсив омил;
- ишлаб чиқаришнинг техник-технологик ҳолати;
- меҳнат унумдорлигининг ошиши;
- маҳсулот ҳажмининг уни ишлаб чиқариш вақти ва сифатига таъсир этмаган ҳолда оширишга;
- маҳсулот бирлигига меҳнат сарфининг камайишига;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ва товарлар айланиш вақтини қисқартиришга;
- маҳсулот ҳажми ва фойдани ошириш ҳолатига.

Меҳнат унумдорлиги қиймат (пул ўлчовида) ва айрим ҳолларда натурал (дона ва шу кабилар) кўрсаткичларда аниқланади.

-жадвал

Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари

Номи	Ҳисоблаш тартиби
Бир ходимга тўғри келадиган маҳсулот ҳажми	$\text{МУ} = \frac{\text{Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми}}{\text{Ходимларнинг ўртача сони}}$
Бир ишчига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми	$\text{МУ} = \frac{\text{Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми}}{\text{Ишчиларнинг ўртача сони}}$
Бир кунлик меҳнат унуми	$\text{МУ} = \frac{\text{Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми}}{\text{Жами ишланган иш кунлари}}$
Бир соатлик меҳнат унуми	$\text{МУ} = \frac{\text{Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми}}{\text{Жами ишланган иш соатлари}}$

-жадвалдаги ҳисоблаш тартибларини қуйидаги мисол ёрдамида кўриб чиқамиз.

-жадвал

Бир ходимга, бир ишчига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Утган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+;-)	Усиш даражаси
А	1	2	3	4
1. Маҳсулот ҳажми корхона улгуржи баҳосида, минг сўм	15428000	18650000	3222000	120,9
2. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони, киши	1914	1760	-154	91,9
а) Шу жумладан; ишчилар	1560	1450	-110	92,9
3. Жами ишланган иш кунлари, минг киши – куни	430,6	366,0	-64,6	85,0
4. Жами ишланган иш соатлари, минг киши – соат	3014,2	2635,2	-379,0	87,4
5. Бир саноат ишлаб чиқариш ходимига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми, минг сўм (1/2)	8060,6	10596,5	2535,9	31,5
6. Бир ишчига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми, минг сўм (1/2 а))	9889,7	12862,0	2972,3	30,0

7. Бир соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот, сўм (1/4)	5118,4	7077,3	1958,9	38,2
8. Бир киши кунида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, сўм (1/3)	35,8	50,9	15,1	42,1

Жадвал маълумотларидан шуни хулоса қилиш мумкинки, корхонада ишлаб чиқариш самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткич меҳнат унумининг ўзгариши қуйидагича бўлган; бир ходимга тўғри келадиган маҳсулот ҳажми ўтган йилга нисбатан 31,5 фоизга ошган, миқдор жиҳатдан эса 2535,9 минг сўмга кўпайган. Қолган кўрсаткичлар ҳам ижобий ўзгаришларга эга бўлган.

Иқтисодий таҳлилда ўзгаришларга таъсир этган омиллар ҳам алоҳида ўрганилади.

Меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги учта гуруҳга ажратиш мумкин.

1. Моддий - техник ва технологик.
2. Ташкилий – иқтисодий.
3. Ижтимоий – руҳий.

Моддий - техник ва технологик омиллар ишлаб чиқаришда самарадор техника ва замонавий технологик ускуналардан, шунингдек ахборотлар технологиясидан, янги хом - ашё ва материаллардан фойдаланишни тавсифлайди. Улар кўпроқ маҳсулотнинг ҳажмига, сифатига ҳамда меҳнат ва ашёвий сарфларига таъсир этади.

Ташкилий - иқтисодий омилларга бошқарувнинг, меҳнат ва бутун ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг самарали ва замонавий тизимини қўллаш усуллари киради.

Ижтимоий – руҳий омилларга - ходимларнинг сифат таснифини тавсифловчи (малакаси, меҳнат фаоллиги, мажбурияти ва хизмат вазифасига маъсуллиги, соҳибкорлиги) жиҳатларини фаоллаштириш масалалари киради.

Юқорида таркибланган барча омиллар ўзаро боғлиқ ва алоқадорликдадир. Шу сабабли улар таҳлилда комплекс ҳолда ўрганилади.

Меҳнат унумдорлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ўрганишда бир ишловчига ва бир ишчига тўғри келадиган унумдорлик кўрсаткичларига алоҳида аҳамият берилади. Бир ходимга тўғри келадиган меҳнат унумининг ўзгаришига ишчиларнинг жами ишловчилар таркибидаги салмоғининг ўзгариши ва бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши таъсир этади. Бир ишчининг меҳнат унумининг ўзгаришига эса бир ишчи томонидан ўртача йиллик ишланган иш кунларининг ўзгариши, иш куни давомийлигининг ўзгариши ҳамда бир соатлик меҳнат унумининг ўзгаришини таъсир этади.

Таҳлилда ҳар омилнинг натижавий кўрсаткичга таъсир даражалари ҳисоблаб топилади ва уларнинг ўзгариш таъсири баҳоланади.

VII.4. Асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланишнинг таҳлили

Асосий воситалар ишлаб чиқариш фаолиятида узоқ йиллар қатнашадиган, ўз бошланғич қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таркибига ёки молиявий натижалар ҳисобидан қопланадиган харажат объектларига ўзининг белгиланган хизмат муддати давомида бўлинган тартибда ўтказадиган ҳамда жисмоний шаклини ўзгартирмайдиган меҳнат қуролларидир. Шунингдек, асосий воситалар корхонага мулкӣ жиҳатдан тегишли, келгусида иқтисодий наф келтириши кутилаётган ҳамда хизмат муддати узоқ ватни ташкил этадиган активлар жумласига киради.

Корхонада асосий воситаларни қуйидаги белгилар бўйича таснифлаш мумкин.

1. Ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувига қараб

- актив асосий воситалар;
- пассив асосий воситалар.

2. Тармоқ бўйсунувига қараб

- саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари;
- бошқа тармоқ асосий воситалари;
- ноишлаб чиқариш асосий воситалари.

3. Фойдаланишига қараб;

- фойдаланишдаги асосий воситалар;
- фойдаланишдан олиб қўйилган асосий воситалар

4. Тури бўйича;

- бинолар, иншоатлар, узатиш мосламалари, машина ва ускуналар, транспорт воситалари, асбоб – ускуналар, хўжалик инвентарлари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик экинлар ва бошқа асосий воситалар.

5. Мулкӣ эгалигига қараб;

- ўзига тегишли асосий воситалар;
- ижарага олинган асосий воситалар.

Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар 3 – шакл “Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот” шаклидан олинади. Ушбу тасниф таҳлил мақсадлари учун фойдаланилади.

Асосий воситаларни ўрганишда уларнинг техник ҳолат ва ҳаракат кўрсаткичларига муҳим аҳамият берилади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларига қуйидагилар киритилади:

- асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси;
- асосий воситаларнинг эскириш даражаси.

Яроқлилик даражаси асосий воситаларнинг қолдиқ қийматини уларнинг бошланғич қийматига бўлиш орқали;

Эскириш даражаси асосий воситаларнинг эскириш қийматини уларнинг бошланғич қийматига бўлиш асосида аниқланади.

Яроқлилик ва эскириш коэффицентлари йиғиндиси коэффицентда 1 га, фоизда 100 тенг бўлади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларига қараб уларнинг техник ҳолатига баҳо берилади ва уларни тартиблаш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилинади.

Асосий воситаларнинг ҳолатини ўрганишда корхона амортизация сиёсатига, асосий воситаларнинг маънавий эскирганлик даражасига, фойдаланишдан олиб қўйилган асосий воситалар ҳолатига муҳим эътибор қаратилади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларини уларнинг ҳар бир тури ва жами бўйича ўрганилади. Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар 1-шакл «Бухгалтерия баланси» ва 3 - шакл «Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисобот» шаклларида олинади.

-жадвал

Актив асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари таҳлили

Асосий воситалар	Бошланғич қиймати	Эскириш қиймати	Қолдиқ қиймати	Эскириш даражаси	Яроқли-лик даражаси
Утган йил	168900	54890	114010	32,5	67,5
Ҳисобот йил	187320	65780	121540	35,1	64,9
Фарқи (+;-)	+18420	+10890	+7530	+2,6	-2,6

Корхонада актив асосий воситаларнинг эскириш даражаси ўтган йилга нисбатан 2.6 % га ошган. Унга қарама қарши бўлган кўрсаткич асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси эса 2,6 % га камайган. Бироқ, корхонадаги актив асосий воситаларларнинг яроқлилик даражаси 64,9 фоизни ташкил этиб ижобий ҳолатга эга.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади. Асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларига уларнинг янгиланиши ва чиқиб кетиш коэффицентлари киритилади.

Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффиценти жорий даврда янгидан киритилган асосий воситалар қийматини асосий воситаларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш орқали топилади.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффициенти жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қийматини уларнинг йил бошига бўлган қийматига бўлиш асосида аниқланади.

Бу таркиблани асосий воситаларнинг жами қатори ва ҳар бир таркиби бўйича бериб ўтиш мумкин.

-жадвал

Асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари таҳлили

Асосий воситалар	Асосий воситалар йил бошига қолдиги	Янгидан қабул қилинган асосий воситалар	Чиқим қилинган Асосий воситалар	Асосий воситалар йил охирига қолдиги	Янгиланиш коэфф.	Чиқиб кетиш коэфф.
Ўтган йил	155690	14500	1290	168900	8,6	0,8
Ҳисобот йили	168900	22380	3960	187320	11,9	2,3
Фарқи (+;-)	+13210	+7880	+2670	+18420	+3,3	+1,5

Корхонада асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўзгариши таҳлили шуни кўрсатадики жорий даврда асосий воситаларнинг янгиланиш даражаси олдинги йилга нисбатан 3,3 % га ўсган. Ҳисобдан чиқарилган асосий воситаларнинг ўтган йилга нисбатан ўзгариши эса +1,5 % га ортган. Улар орасидаги нисбат 2.2 га (3.3 / 1.5) тенг бўлган.

Таҳлилда асосий воситаларнинг янгиланиш ва чиқиб кетиш сабабларига ҳам муҳим эътибор берилади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлиги нафақат асосий воситаларнинг техник ҳолат ва ҳаракат кўрсаткичларига, балки улар билан таъминланганлик даражасига ҳам боғлиқ. Корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлик ёки қуролланганлик даражаси ишлаб чиқаришдаги меҳнат воситалари меъёр даражасида мавжуд ёки мавжуд эмаслигини тавсифлаб беради.

Аввало, корхонанинг меҳнат воситалари билан таъминланганлигида қуйидаги жиҳатларини фарқлаш лозим:

- ўзига тегишли бўлган меҳнат воситалар ҳисобига таъминлаш;

- ижарага олинган меҳнат воситалари ҳисобига таъминлаш.

Демак, корхона ҳар икки ҳолатда ҳам асосий воситалар билан таъминланганликнинг меъёр кўрсаткичларига эга бўлиши мумкин.

Асосий воситалар билан таъминланганлик таҳлилида корхонада асосий воситаларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан мутлақ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади.

Асосий воситалар билан қуролланганлик кўрсаткичлари сифатида бир ишчига тўғри келадиган меҳнат воситалари, иш ўрни, майдонининг асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси аниқланади. Асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади. Яъни корхона фаолиятига фақат миқдор кўрсаткичлар орқалигина эмас балки сифат кўрсаткичларини ҳам ўрганиш асосида баҳо берилади.

-жадвал

Ишчиларнинг асосий воситалар билан қуролланганлик таҳлили

Кўрсаткичлар	Утган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+;-)
Асосий воситалар ўртача йиллик қиймати, минг сўм	162295	178110	+15815
Ишчилар сони, киши	1560	1450	-110
Бир ишчига тўғри келадиган асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	104	122	+18

Корхонада ишчиларнинг асосий воситалар билан қуролланиш даражаси ўтган йилга нисбатан 18000 сўмга ўсган. Бу ўсиш икки омил ҳисобига: биринчиси - ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига; иккинчиси - асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши ҳисобига содир бўлган.

Асосий воситалардан фойдаланишда уларнинг самарадорлигига баҳо бериш иқтисодий таҳлилнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади.

Самарадорлик корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида қаралади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

-жадвал

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар номи	Ҳисобланиш тартиби
Саноат ишлаб чиқариш фондлари қайтими	Маҳсулот ҳажми $Ф_k = \frac{\text{Саноат ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$
Машина ва ускуналар қайтими	Маҳсулот ҳажми $Ф_k = \frac{\text{Машина ва ускуналар ўртача}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$

	йиллик қиймати
Саноат ишлаб чиқариш фондлари сиғими	Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати $\Phi_c = \frac{\text{Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$
Машина ва ускуналар сиғими	Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати $\Phi_c = \frac{\text{Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$

Ушбу қайтимга оид самарадорлик кўрсаткичлари ҳар бир минг ёки бир сўмлик асосий воситаларга тўғри келадиган маҳсулот ҳажмини ифодалайди . Қайтим кўрсаткичларини тобора ошиб бориши ижобий ўзгаришларни билдиради.

Сиғимга оид кўрсаткичлар эса бир бирлик маҳсулот таркибида қанча асосий воситалар қиймати мавжуд эканлигини тавсифлайди. Ушбу кўрсаткич камайиб бориши яхши натижаларни кўрсатади ёки аксинча.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш ва унинг ҳолатига баҳо беришга иқтисодий таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Корхона ишлаб чиқариш қуввати унинг тўла иш билан бандлик ҳолатига айтилади. Бу ҳолат нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш даражасига балки унинг харажатлар таркибига, молиявий натижасига ҳам таъсир этувчи бирлик сифатида қаралади. Ишлаб чиқариш қувватлари ва унинг фойдаланиш даражаларига баҳо бериш асосида корхонанинг жорий даврдаги иқтисодий потенциали ҳамда уни мақсадли бошқаруви белгиланади.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг таҳлилининг қуйидаги қаторларини тавсифлаш мумкин;

- корхона ишлаб чиқариш қувватларининг техник - иқтисодий кўрсаткичлари тизими;

- техник - иқтисодий кўрсаткичлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни қиёсий таҳлили;

- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона харажатларига таъсирининг таҳлили;

- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона ишлаб чиқариш самарадорлигига ва фаолият натижавийлигига таъсирининг таҳлили.

Таҳлилда асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг таъсир этувчи омиллар икки таркиб бўйича ўрганилади:

1. Асосий воситаларнинг самарадорлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили.

2. Асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларининг маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсирининг таҳлили.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагилар киритилади.

Фонд қайтими (сигими) ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг ўзгариши;
- асосий фондлар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши.

Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган омиллар қаторига қуйидагилар киритилади;

- асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши;
- фонд қайтими (сигими)нинг ўзгариши.

Асосий воситалар таҳлили натижалари улар бўйича бошқарув қарорларини қабул қилишда муҳим аҳамиятга эга.

VII.5. Моддий заҳиралар ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларининг таҳлили

Моддий заҳиралар ишлаб чиқариш фаолиятининг муайян босқичида фойдаланишда бўлган, шу жараёнда исътемом этилган, ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш ва хизмат) таркибий асосини ташкил этадиган ҳамда унинг таннархига ўз қийматини тўлиқ ўтказадиган маблағардан ташкил топади.

Иқтисодий таҳлилда моддий заҳиралар ҳолати ва улардан фойдаланиш даражасини ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш ва хизмат) таннархига нисбатан ўрганилади. Мазкур маблағлардан ноишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқаришдан ташқари жараёнларда фойдаланиш эса корхона сарфларининг алоҳида таркиб қатори сифатида қаралади.

Ишлаб чиқариш омиллари таркибига кирувчи меҳнат ашёлари ва уларнинг чекланганлиги, аввало улардан фойдаланишни тўғри ва мақсадли бошқаришни талаб этади. Ресурслар ёки маблағлар чекланганлиги бевосита улар заҳирасининг тугашини ва чегараланганлигини тавсифлайди.

Меҳнат ашёлари таҳлилининг мазмуни бевосита унинг олдига қўйилган вазифалардан келиб чиқади. Таҳлилда бевосита ашёвий ресурслар билан корхонанинг таъминланганлик даражасига, улардан самарали фойдаланишнинг ҳолатига, маҳсулот ҳажмини оширишда ашёларни тўғри бошқаришнинг аҳамиятига, ашёвий ресурсларни иқтисод қилиш юзасидан ички имкониятларни белгилаш ва йўлга қуйишга муҳим аҳамият берилади.

Шу маънода иқтисодий таҳлил олдига ҳам ўта муҳим вазифалар қўйилган.

- моддий ресурслар таъминоти режасининг бажарилишига баҳо бериш;

- ресурслар ва улар бўйича меъёрларга қатъий амал этилишини ўрганиш;

- моддий ресурслар ва улардан самарали фойдаланишнинг даражасига баҳо бериш;

- моддий айланма маблағлар айланишини ўрганиш;

- муҳим самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришини омилли таҳлил этиш;

- маҳсулот ҳажмини ўзгаришига тасир этувчи меҳнат ашёлари билан боғлиқ бўлган омилларни ўрганиш;

- ишлаб чиқариш харажатлари таркибида меҳнат ашёларининг салмоғ кўрсаткичларини ўрганиш ва шу кабилар.

Моддий заҳиралардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларига қуйидагилар киритилади:

- материал сиғими кўрсаткичи;

- материал қайтими кўрсаткичи.

Материал сиғими кўрсаткичи ишлаб чиқаришга сарфланган материал харажатларни ёки моддий ресурслар қийматини маҳсулот ҳажмини тавсифловчи кўрсаткичларга нибати билан аниқланади. Унга тескари бўлган кўрсаткич материал қайтимини тавсифлайди. Уларни ҳисоб-китобини қуйидагича ифода этилади.

Материал қайтими = Маҳсулот ҳажми / материал харажатлар

Материал сиғими = Материал харажатлар / маҳсулот ҳажми

Моддий ресурслар айланишига баҳо бериш ҳам таҳлилда асосий мезон сифатида олинади. Яъни, моддий ишлаб чиқариш ресурсларининг пулга айланиш даври ва вақтини ўрганиш асосида корхона айланма активларининг ликвидлилик даражасига баҳо берилди.

Таҳлил этишда моддий ресурслар сиғими ва қайтимининг ўзгаришига шунингдек, уларнинг айланувчанлик даражаларига таъсир этувчи омилларга ва уларнинг маҳсулот ҳажмини тавсифловчи кўрсаткичларга таъсирига ҳам алоҳида аҳамият қаратилади.

Моддий ресурслар сиғими ва қайтимига таъсир этувчи омил сифатида маҳсулот ҳажмини тавсифловчи кўрсаткичлар қийматининг ўзгариши ва моддий ресурс ва сарфлар қийматининг ўзгаришини киритиш мумкин. Уларнинг таъсир даражалари бевосита таҳлилнинг оддий ва математик формулалари асосида аниқланади.

Моддий ресурслар ва уларнинг самарадорлик кўрсаткичларининг маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсирини ҳам бевосита моддий ресурслар ва харажатлар қиймати ҳамда уларнинг самарасидан келиб чиққан ҳолда аниқлаш мумкин.

Моддий ресурслар самарадорлиги таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+;-)	Ўсиш даражаси
Маҳсулот ҳажми корхона улгуржи баҳосида, минг сўм	125463	215364	+89901	171,6
Моддий захира сарфлари, минг сўм	79520	154862	+75342	194,7
Моддий сарфлар қайтими (1/2)	1,577	1,390	-0,187	88,1
Моддий сарфлар сиғими (2/1)	0,634	0,719	+0,085	113,4

-жадвал маълумотларидан маълум бўлмоқдаки корхонада моддий сарфларнинг самарадорлик даражаси ўтган йилга нисбатан бир қадар ёмонлашган. Моддий захира сарфлари қайтими ўтган йилга нисбатан 0,187 сўмга камайган. Сиғим кўрсаткичи эса 0,085 сўмга ошган. Демак, корхона мутахассислари бу борадаги ҳолатни яхшилашга жиддий эътибор қаратишлари зарур.

Моддий ресурслар таҳлилида уларнинг айланувчанлик даражасига корхона молиявий ҳолатига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичи сифатида қаралади. Моддий сарфларнинг айланувчанлик даражаси коэффицентларда ва кунларда аниқланади.

Сотилган маҳсулот ҳажмини (ёки Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини) товар-моддий захираларнинг ўртача қолдиғига бўлиш билан айланувчанлик коэффиценти ҳисобланади. Коэффицент миқдорини ошиб бориши ижобий ҳолат саналади. Чунки, у айланишлар миқдорини кўрсатиб беради.

Товар-моддий захираларнинг ўртача қолдиғини ҳисобот даври кунлари сонига кўпайтириб, натижани сотилган маҳсулот ҳажмига (ёки Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарига) бўлиш билан моддий захираларни айланиш кунлари топилади. Кунлар сонини камайиши ижобий ҳолат деб қаралади. Чунки, айланишнинг тезланиши кунлар сонини қисқартиради. Демак, маблағ тез бўшайди.

Моддий захиралар таҳлили натижалари улардан самарли фойдланиш йўлларни топишда муҳим аҳамиятга эга.

VII.6. Харажатлар ва маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг таҳлили

Замонавий иқтисодий назарияда харажатлар тушунчаси корхона фаолиятининг бухгалтерия ҳисоб-китобларида акс этадиган харажатлар тушунчасидан фарқ қилувчи баъзи бир жиҳатларга эга. Чунки бухгалтерия ҳисоб-китобларида харажатлар мазкур фаннинг усуллари, тамойиллари ва расмий белгиланган талаблари асосида шакллантирилади.

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро ва миллий стандартларида хўжалик юритувчи субъектлар харажатлари тушунчаси – активлардан фойдаланиш ёки уларнинг чиқиб кетиши, фойдани камайтирувчи зарарлар ёки мажбуриятларни қамраб олади деб ифодаланади. Бундан маълум бўлмоқдаки, хўжалик субъектларининг харажатлари ўз мазмуни, юзага чиқиш шакли ва бошқа белгилари бўйича бир неча турдан иборат бўлади. Уларни алоҳида ўрганиш хўжалик фаолияти молиявий натижаларини тўғри аниқлаш, маблағларни мақсадга мувофиқ сарфлаш, уларни бошқариш, назорат қилиш, таҳлил этиш, бу борадаги ҳисоб ишларини илмий ташкил этиш ҳамда соддалаштириш учун зарур.

Хўжалик субъектлари фаолиятидаги харажатлар тўғрисида иқтисодий маълумотларни объектив шакллантириш масаласи – бухгалтерия ҳисоби ва унинг усуллари орқали амалга оширилади.

Иқтисодий таҳлилда ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилишнинг турли усуллари мавжуд. Харажатларни зарарсизлик нуқтаси ёки зарарсизликни таъминловчи маҳсулот ҳажми бўйича таҳлил қилиш ҳам кенг тарқалган ёндашувлардан биридир.

Ушбу тартибда харажатларни ўзгармас, ўзгарувчан ҳамда дискрет тартибдаги турлари бўйича ўрганиш мумкин. Ёки, энг мақбул фойда ҳажмини таъминлайдиган харажат миқдорини белгилаш кабилар таҳлил ишларида самарали қўлланилади.

Молиявий натижаларни шакллантирувчи харажатлар таркибини таҳлили ҳам ўзига хос аҳамиятга эга. Унда сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи, давр харажатлари, бошқа операцион харажатлар кабилар ҳам бу борадаги ўрганиладиган масалалардир.

Ишлаб чиқариш тартибидаги сарфларни ўзида умумлаштириб акс эттирган маҳсулот таннархи ҳам харажатлар таҳлилида марказий жиҳат эгаллайди. Амалдаги тартибга мувофиқ миллий ҳисоб тизимимизда харажатлар қуйидаги элементалардан ташкил топади:

- бевосита ва билвосита тавсифдаги моддий харажатлар;
- бевосита ва билвосита тавсифдаги иш ҳақи харажатлари ҳамда унга боғлиқ ижтимоий ажратмалар;
- бевосита ва билвосита тавсифдаги асосий воситалар ҳамда номоддий активлар амортизацияси;
- бевосита ва билвосита тавсифдаги бошқа харажатлар.

Маҳсулот таннархини таҳлил этишдан асосий мақсад уни пасайтириш юзасидан корхонада мавжуд бўлган ички имкониятларни аниқлаш ва фойдани ошириш масаласида харажатларни тўғри ва ўринли бошқаришнинг шартларини белгилашдан иборат.

Бунда бевосита ишлаб чиқариш харажатлари ва уларнинг ўзгариш сабабларига аҳамият берилади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритилган барча харажатларнинг ўзгариш сабаларини меъёрлар ва баҳолар таъсири асосида тадқиқ этиш мумкин.

Маҳсулот таннархини таҳлил этишда муҳим иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларига баҳо берилади. Бўларга қуйидагиларни киритиш мумкин. Яъни, а) бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган -

- материал харажатлар;
- иш ҳақи ва ижтимоий ажратмалар;
- асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси;
- бошқа харажатлар;
- б) маҳсулотнинг жами харажат сиғими;
- ўзгарувчан харажатлар;
- ўзгармас;
- дискерт харажатлар.

Бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажат кўрсаткичлари қуйидаги боғланишлар бўйича аниқланади.

-жадвал

Ишлаб чиқарилган маҳсулот харажат сиғими кўрсаткичлари

Бир сўмлик маҳсулотга тўғри келувчи -	Аниқланиши
Материал харажатлар	Материал харажатлар ----- Маҳсулот ҳажми
Иш ҳақи ва ижтимоий ажратмалар	Иш ҳақи ва ажратмалар ----- Маҳсулот ҳажми
Амортизация	Амортизация ----- Маҳсулот ҳажми
Бошқа харажатлар	Бошқа харажатлар ----- Маҳсулот ҳажми

Таҳлил этишда уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан, шунингдек бошқа рақобатчи корхоналарга нисбатан ўзгаришлари ўрганилади.

VII.7. Молиявий натижалар ҳамда рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили

Фойда (даромад) иқтисодий ҳаракатнинг зарурий шарти мақсади сифатида қаралади. Жаҳон амалиётида фойда тушунчаси кўпинча бизнес самарадорлигининг натижаси сифатида қаралади. Фойда бу даромадлар ва харажатлар фарқланишидаги юқори ўзгарувчанликдир. Улар орасидаги қуйи ўзгарувчанлик эса зарарни ифодалайди.

Даромадлар ва харажатлар молиявий натижларни тавсифловчи фойдани ўлчашга дахлдор бўлган элементлар ҳисобланади. Даромадлар ва харажатларни, яъни фойдани аниқлаш ва ўлчаш - корхона ўз молиявий ҳисоботини тайёрлашда фойдаланиладиган капитал концепцияси ҳамда капиталнинг сақланишига боғлиқ бўлади.

Даромадлар ва харажатлар элементлари қуйидагича аниқланади.

Даромадлар - бу ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг оқими ёки кўпайиши шаклида ошиши ёки пасивларнинг қатнашчиларнинг капиталдаги омонатларидан фарқ этувчи ошишига олиб келувчи камайишидир.

Харажатлар – ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг чиқиб кетиши ёки улардан фойдаланиш шаклида камайиши, шунингдек қатнашчилар ўртасида капиталнинг камайишига олиб келувчи мажбуриятларнинг юзага келишидир.

Даромад ва харажатларни аниқлаш уларнинг асосий хусусиятларини белгилайди, аммо уларни молиявий натижалар ҳисоботида акс эттиришда талаб қилинадиган мезонларни аниқлашни мақсад қилиб қўймайди.

Молиявий натижалар таҳлилида даромад ва харажатларнинг ўзаро фарқланишидаги ҳолатга баҳо берилади. Молиявий натижалар фойда ва зарарларнинг шаклланиш қаторлари бўйича ўзгаришлари ўрганилади. Фойда ва зарарларнинг омилли таҳлили олиб борилади. Корхонада молиявий натижавийликни яхшилаш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ва уларни йўлга қуйишнинг чора ва тадбирлари белгиланади. Корхонанинг фойдалилик даражаасини тавсифловчи рентабеллик кўрсаткичи ва унинг омилли таҳлили ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 15 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг қуйидаги кўрсаткичлари билан таснифланади.

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда, бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарни ўртасидаги тавофут сифатида аниқланади:

ЯФ= ССТ-ИТ

бунда,

ЯФ – ялпи фойда;

ССТ – сотишдан олинган соф тушум;

ИТ – сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари;

- асосий фаолиятдан кўрилган фойда, бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тавофут ва плюс асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки бошқа зарарлар сифатида аниқланади:

АФФ = ЯФ-ДХ+БД-БЗ,

бунда,

АФФ – асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ – давр харажатлари;

БД – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ – асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар;

- умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда (ёки зарарлар), бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

УФ = АФФ+МД-МХ,

бунда,

УФ – умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда;

МД – молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ – молиявий фаолият харажатлари;

- солиқ тўлагунгача олинган фойда, у умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда плюс фавқулодда (кўзда тутилмаган) вазиятларда кўрилган фойда ва минус зарар сифатида аниқланади:

СТФ = УФ+ФП-ФЗ,

бунда,

СТФ – солиқ тўлагунгача олинган фойда;

ФП – фавқулодда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ – фавқулодда вазиятлардан кўрилган зарар;

- йилнинг сой фойдаси, у солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзида даромад (фойда)дан, тўланадиган солиқни ва минус қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташлаган ҳолда солиқлар тўлангунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

СФ = СТФ-ДС-БС,

бунда,

СФ – соф фойда;

ДС – даромад (фойда)дан тўланадиган солиқ;

БС – бошқа солиқлар ва тўловлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида фойдани шакллантириш ва тақсимлашни ҳисобга олиш корхона фаолиятида марказий ўринни эгаллайди.

Турли мулк шаклидаги корхоналарнинг фаолиятлари асосий ва айланма маблағларга бевосита боғлиқдир. Ушбу маблағлар хўжалик юритувчи субъектлар ташкил қилингандан эътиборан фойдаланилади ва кўпайтириб борилади. Хўжалик маблағларини кўпайтиришнинг муҳим манбаси хусусий капитал ҳисобланади. Капитал ўз навбатида устав капитали, қўшилган капитал ва захира капиталдан ташкил топади. Ушбу манбалар, асосан, корхона фаолиятдан олинган сўнги молиявий натижа, яъни тақсимланмаган фойда ҳисобидан кўпайтирилиб борилади. Шунинг учун ҳам корхона фойдаси таҳлилнинг муҳим объекти ҳисобланади.

Молиявий натижалар таҳлилида даромад ва харажатларнинг ўзаро фарқланишидаги ҳолатга баҳо берилади. Молиявий натижалар фойда ва зарарларнинг шаклланиш қаторлари бўйича ўзгаришлари ўрганилади. Фойда ва зарарларнинг омилли таҳлили олиб борилади. Корхонада молиявий натижавийликни яхшилаш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ва уларни йўлга қўйишнинг чора ва тадбирлари белгиланади. Корхонанинг фойдалилик даражаасини тавсифловчи рентабеллик кўрсаткичи ва унинг омилли таҳлили ўтказилади.

Таҳлил молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни ўқиш, вертикал таҳлил, горизонтал таҳлил, трендли таҳлил ва кўрсаткичларни аниқлаш усулларида олиб борилади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни ўқишда унинг сатрлар бўйича кўрсаткичлар тартибланишига, молиявий натижавийликни тавсифловчи умумий каторларнинг қиймат ифодаси, ҳисобот даври ва ўтган йилнинг шу даври бўйича маълумотларга умумий изох берилади.

Вертикал таҳлилда молиявий натижаларнинг шаклланишини бир қаторли ва кўп қаторли усулларида ўзаро фарқланишларга ва нисбий ўзгаришлар баҳо берилади.

Горизонтал таҳлилида эса молиявий натижаларнинг бўйламасига таркибланиши ва уларнинг ўзгаришлари ўрганилади.

Асосли ёки тренд таҳлилида молиявий натижалар ва уларнинг йиллик бўйича ўзгариши, динамикаси ёки асосийлигига нисбатан ўзгаришларига баҳо берилади.

Молиявий натижалар таҳлилида қўлланиладиган асосий кўрсаткичлар қаторига эса корхона фойдалилиги ёки натижавийлиги кўрсаткичлари, бозор активлиги кўрсаткичлари киритилади. Корхона фойдалигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлар сифатида рентабеллик кўрсаткичлари олинади. Бозор активлиги кўрсаткичларига акциялар, қимматли қағозларнинг фойдалилик даражасини тавсифловчи кўрсаткичлар киритилади. Улар қаторига бир

акцияга тўғри келадиган ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига қадар бўлган фойда), бир акция тўғри келадиган соф фойда, бир акцияга тўғри келадиган дивиденд суммаси, акциянинг баҳоси ва фойдаси орасидаги нисбат коэффицентлари киради.

Бугунги бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг молиявий натижаларини таҳлил этишда молиявий таҳлилнинг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Корхонанинг фойдалилик даражасига баҳо бериш.
2. Корхонанинг молиявий натижаларини таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш
3. Бизнес режада белгиланган фойдалилик даражасига эришилганлиги ва унга таъсир этган омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш
4. Фойданинг шаклланиши ва ишлатилишининг асосланганлигини текшириш
5. Фойданинг кўпайган ёки камайганлигига маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан ва бошқа фаолиятлардан эришилган натижанинг таъсир этишини аниқлаш
6. Корхонанинг ялпи фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш
7. Солиққа тортилгунга қадар бўлган фойданинг шаклланишига ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш
8. Корхонанинг соф фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш
9. Соф фойдани кўпайтириш йўналишларини белгилаб бериш
10. Корхонанинг рентабеллик кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш
11. Корхонанинг умумий рентабеллик даражасини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва ҳақозолар

Корхона фаолият натижавийлиги баҳо беришнинг асосий кўрсаткичларидан бири рентабеллик кўрсаткичи ҳисобланади.

Рентабеллик корхона фойдалилик даражасини тавсифлайди. Одатда унинг бир неча турлари ҳисоб - китоб қилинади. Бу бевосита мулкнинг шакли бўйича даромадаларнинг юзага чиқиш ўрни ёки базаси бўйича, фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи бирликлар бўйича ёки мустақил бирликлар бўйича аниқланиши мумкин.

Рентабелликнинг иқтисодиётда қуйидаги турлари аниқланади.

1. Ишлаб чиқариш харажатларига нисбатан рентабеллик

Соф фойда

$$P = \text{-----} \times 100\%$$

Ишлаб чиқариш харажатлари

Ушбу кўрсаткич бир сўмлик ишлаб чиқариш харажати ҳисобига

олинган фойда суммасини тавсифлайди.

1. Асосий воситалар рентабеллиги.

Асосий воситалар рентабеллиги ҳар бир сўмлик ёки минг сўмлик асосий восита ҳисобига тўғри келадиган фойда суммасини тавсифлайди. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}} \times 100 \%$$

2. Сотиш бўйича рентабеллик. Сотиш бўйича рентабеллик сотилган маҳсулотларнинг фойдалиқ даражасини тавсифлайди. Ушбу кўрсаткич сотишдан олинган ялпи фойда суммасини маҳсулотларни сотишдан олинган тушумга бўлиш асосида аниқланади. Яъни

$$P = \frac{\text{Сотишдан олинган фойда}}{\text{Сотишдан олинган тушум суммаси}} \times 100\%$$

3. Айланма активлар рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич айланма активларнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган фойда, соф фойда суммасини тавсифлайди.

Айланма активлар рентабеллиги олинган соф фойда суммасини айланма активларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Айланма активлар ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

4. Жами мулк рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона мулкнинг фойдалиқ даражасини тавсифловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик мулкка тўғри келадиган соф фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона мулки жами}} \times 100\%$$

5. Ўз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхонанинг ўзига тегишли бўлган маблағларнинг фойдалиқ даражасини тавсифлайди.

Корхона соф фойдасини унинг ўзлик маблағлари манбаига бўлиш асосида ўзлик капиталнинг фойдалиқ даражаси ўрганилади.

Соф фойда

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона ўзлик маблағлари}} \times 100 \%$$

6. **Қарз маблағлари рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблағига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

Соф фойда

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Қарз маблағлари жами}} \times 100\%$$

7. **Асосий воситалар ва моддий айланма маблағлари рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини корхона асосий воситалари ва моддий айланма маблағлари ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади. У ҳар бир сўмлик асосий ва айланма маблағига тўғри келадиган фойда суммасини тавсифлайди.

Соф фойда

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий ва айланма маблағлари ўрт.йил. қийм.}} \times 100\%$$

Юқорида белгиланган рентабеллик кўрсаткичларини қуйидаги жадвалда ҳисоб-китоблари белгиланган.

-жадвал

Рентабеллик таҳлили

Кўрсаткичлар	Утган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+;-)
Б	В	Г	Д
Маҳсулот сотишдан соф тушум	125987	152485	+26498
Сотилган маҳсулот таннари	102574	135425	+32851
Сотишдан олинган фойда	23413	17060	-6353
Соф фойда	2589	3125	+5365
Асосий воситалар ўртача йиллик қиймати	5213	5632	+419
Айланма маблағлари ўртача йиллик қиймати	8752	9521	+769
Корхона мулки	15562	17892	+4330
Ўзлик маблағлари	8542	8965	+423
Қарз маблағлари	2546	3212	+670
Маҳсулот рентабеллиги	18,6	11,2	-7,4
Асосий воситалар рентабеллиги	49,6	55,4	+5,8
Айланма маблағлар рентабеллиги	29,6	32,8	+3,2
Ишлаб чиқариш таннари	22,8	12,6	-10,2

рентабеллиги			
Ўз маблағалари рентабеллиги	30,3	34,8	+4,5
Жами мулкка нисбатан рентабеллик	16,6	17,5	+0,9
Умумий рентабеллик	18,5	20,6	+2,1
Қарз маблағлари рентабеллиги	101,7	97,2	-4,5

Жадвал маълумотларидан шуни хулоса қилиш мумкинки, корхонада рентабеллик кўрсаткичлари ўтган йилга нисбатан бир қадар ўсган. Фақат маҳсулот рентабеллиги, ишлаб чиқариш таннархи ва қарз маблағаларига нисбатан рентабеллик кўрсаткичлари бўйича ўтган йилга нисбатан пасайиш кузатилган.

Асосий воситалар рентабеллиги 5,8 % га, айланма активлари рентабеллиги (моддий) 3,2 % га, ўз маблағлари рентабеллиги 4,5 % га, жами активлар рентабеллиги 0,9 % га, умумий рентабеллик 2,1 % га ўсган.

Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларга таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни уларда қатнашувчи бирликларга нисбатан белгилаш мумкин. Мисол учун, маҳсулотни сотишга нисбатан рентабеллик ўзгаришига сотишдан олинган ялпи фойда суммасининг ўзгариши ва сотишдан олинган тушумлар суммасининг ўзгариши таъсир этса, асосий воситалар рентабеллигига корхона соф фойдасининг ўзгариши ва асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши, умумий рентабелликка бир сўмлик тушумга тўғри келадиган соф фойда суммасининг ўзгариши, асосий воситалар қайтимининг ўзгариши ва моддий айланма маблағлар қайтимининг ўзгаришлари таъсир қилади ва ҳ.к.

VII.8. Корхона молиявий ҳолати таҳлили

Молиявий ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичлар корхонанинг муҳим иқтисодий кўрсаткичлари ҳисобланади. Бу борадаги таҳлил молиявий ҳисобот ҳамда бошқа зарур манбалардаги маълумотлар асосида ўтказилади. Молиявий ҳолат бир қатор муҳим кўрсаткичлар ҳамда ҳисоб-китоблар билан ўрганилади. Уларнинг айримларини тартиб асосида кўриб чиқамиз.

Молиявий таҳлилда корхона мулки, уларнинг манбасини чуқур ўрганилади. Чунки, корхонада мулклар ва уларнинг манбаларининг ҳолати ва ўзгариши молиявий ҳолатнинг муҳим жиҳати ҳисобланади. Қуйидаги жадвалда корхона мулкининг ҳажми ва таркиби келтирилган.

Корхона мулкнинг таҳлили

№	Мол-мулкнинг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,-)		Йил бошига нисбатан %
		Минг сум	%	Минг сум	%	Минг сум	%	
1.	Узок муддатли активлар	251184	73,7	265548	71,7	14364	-2,0	5,7
2.	Жорий активлар	89545	26,3	104694	28,3	15149	2,0	16,9
	Шу жумладан:							
А)	Товар моддий захиралар	7946	2,3	12216	3,3	4270	1,0	53,7
Б)	Пул мабаглари ва кимматли коғозлар	834	0,2	-			-0,2	0,0
В)	Дебиторлар	80765	23,7	92478	25,0	11713	1,3	14,5
	Баланс активининг жами	340729	100	370242	100	29513	0,0	8,7

-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики хўжаликнинг мол мулки йил бошига нисбатан 29513 минг сўмга кўпайган. Бу яхши кўрсаткич, албатта. Бунда узок муддатли активлар 14364 минг сўмга, жорий активлар эса 15149 минг сўмга ошган. Корхона, ҳам ишлаб чиқаришга шароит яратмоқда, ҳам маблағлар айланишини оширмоқда. Бироқ дебитор корхонанинг қарзлари ҳамон юқориликча қолмоқда. Умуман олганда хўжаликнинг мулки мавжуд ва у ошиб бормоқда.

Шундан сўнг балансни пассив қисми ўрганилади.

Баланснинг пассив қисмида хўжалик маблағларининг қоплаш манбалари кўрсатилади. Бозор иқтисодиёти шароитида маблағларни тўлдириш қуйидагилардан иборат:

1. Ўзлик маблағларнинг манбалари.
2. Мажбуриятлар.

Бозор иқтисоди талабидан келиб чиққан ҳолда хўжаликда қарз кам бўлгани маъқул. Ушбу -жадвалда хўжалик маблағларининг манбалари кўрсатилган.

Корхонада баланс пассиви таҳлили

№	Мол-мулкнинг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+, -)		
		Минг сум	%	Минг сум	%	Минг сум	%	Йил бошига нисбатан %
1	Ўзлик маблағлари манбалари	201291	59,1	234146	63,2	32855	4,2	16,3
2	Мажбуриятлар	139438	40,9	136096	36,8	-3342	-4,2	-2,4
	Шу жумладан:		0,0		0,0	0	0,0	
А)	Узок муддатли кредит ва қарзлар	118815	34,9	113768	30,7	-5047	-4,1	-4,2
Б)	Қиска муддатли кредит ва қарзлар	7849	2,3	9945	2,7	2096	0,4	26,7
В)	Кредиторлик қарзлари	12774	3,7	12383	3,3	-391	-0,4	-3,1
	Баланс пассивининг жами	340729	100	370242	100,0	29513	0,0	8,7

-жадвал маълумотларидан куришиб турибдики корхонада маблағлар манбаи ҳам 29513 минг сўмга кўпайган. Ўзлик маблағлари манбалари 32855 минг сўмга кескин ошган. Мажбуриятлар эса -3342 минг сўмга камайган. Бу борада ҳужалиқдаги аҳвол яхшиланган. Бу эса молиявий ҳолатни манбалар бўйича янада яхшиланганини номоён қилади.

Узок муддатли кредит ва қарзлар йил охирига камайган. Бу ҳам яхши ҳолатлардан бири ҳисобланади.

Таҳлилда захиралари ва харажатларни ҳар томонлама ўрганиш ўта муҳимдир. Бундай маблағлар таркибига ишлаб чиқариш захиралари, яъни хом-ашё ва материаллар, сотиб олинган ярим фабрикатлар ва комплектловчи буюмлар, конструкция ва деталлар, иккиламчи материаллар ва ўрнатилган асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар, парвариш ва боқувдаги чорва моллари, уруғ ва ем-хашак ва бошқалар киради. Улар ҳўжалиқнинг бир меъёрида ишлаши ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариши ва шартнома бўйича сотиш режасини таъминлашга етарли бўлиши лозим. Шунингдек, захира ва харажатлар таркибига ўсимлик ва чорвачилик бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари, тайёр маҳсулот ва бошқалар ҳам киради. Тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатларини ҳам ўрганиш ва таҳлил этиш лозим бўлади.

Шу билан бирга, молиявий ҳолат таҳлилида айланма маблағларни қоплашга ўзлик манбаларининг етарлилиги ёки етишмаслигини таҳлили кўриб чиқилади.

Қуйидаги жадвалда захира ва харажатларни қоплашга ўзлик манбаларнинг етарлилигини аниқлаш услуби келтирилган.

-жадвал

Захира ва харажатларни қоплашга тегишли манбалар билан таъминланганликни таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Фарқи (+;-)
А	Б	В	Г	Д
1	Ўзлик маблағларнинг манбалари	201292	234146	32854
2	Узок муддатли активлар	251184	265548	14364
3	Захира ва харажатларни қоплашга тегишли ўзлик манбалари (1-2)	-49892	-31402	18490
4	Захира ва харажатларни қоплашга тегишли узок муддатли қарз маблағлари	118815	113768	-5047
5	Захира ва харажатларни қоплашга тегишли узлик ва узок муддатли қарз маблағлари (3+4)	68923	82366	13443
6	Киска муддатли кредит ва қарзлар	7849	9945	2096
7	Захира ва харажатларни қоплашга тегишли ўзлик ва узок муддатли қарз маблағлари (5+6)	76772	92311	15539
8	Захира ва харажатларнинг жами	7946	12216	4270
9	Захира ва харажатларни қоплашга ўзлик манбаларнинг етарлилиги ёки етишмаслиги (3-8)	-57838	-43618	14220
10	Захира ва харажатларни қоплашга ўзлик ва узок муддатли қарз манбаларининг етарлилиги ёки етишмаслиги (5-8)	60977	70150	9173
11	Захира ва харажатларни қоплашга жами манбаларнинг етарлилиги ёки етишмаслиги (7-8)	68826	80095	11269

Жадвал маълумотларидан кўринадики корхонада захира ва харажатлар қоплашга ўзлик манбалар етарли эмас, бироқ йил охирида бу борада сезиларсиз ижобий ўзгариш мавжуд. Бу борада ўзлик ва қарз манбаларини, ҳамда жами манбаларнинг етарлилиги таъминланган. Ҳатто, улар ўтган йилга нисбатан кўпайган. Демак, корхона ўзлик манбаларини кўпайтириш устида чора-тадбирларни белгилаши керак. Бу билан захира ва харажатларни ўз ҳисобидан молиялаштира олиш ҳолатига эга бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, таҳлил объекти бўйича хўжалик меъёр даражасида барқарорликка эга.

Корхонанинг молиявий ҳолатини белгиловчи энг муҳим кўрсаткичлар қуйидагилардан иборатдир:

1. Жами маблағдаги хўжаликнинг ўзига қарашли маблағ улуши:

$$\frac{\text{Хўжаликнинг ўзига қарашли маблағи}}{\text{Жами маблағ (баланс жами)}} \text{ (Ўз маблағлари манбаи)}$$

Бунда ўзига қарашли маблағ улуши қанчалик кўп бўлса, шунчалик молиявий барқарорлик юқори бўлади.

2. Хўжаликдаги қарзга олинган маблағлар билан ўзига қарашли маблағ ўртасидаги нисбат:

$$\frac{\text{Қарзга олинган маблағ}}{\text{Ўзига қарашли маблағ}}$$

Кўрсаткични пасайиб бориши молиявий барқарорлик бу борада яхшиланаётганлигини билдиради.

3. Узоқ муддатли қарзлардан фойдаланиш коэффиценти:

$$\frac{\text{Узоқ муддатга олинган қарз маблағ}}{\text{Хўжаликнинг ўзига + Узоқ муддатга олинган қарашли маблағ + қарз маблағи}}$$

Ушбу кўрсаткични 0,5 дан 0,1 га қараб пасайиши бу борадаги ижобий ҳолатни ифодалайди.

4. Корхонанинг ўзига қарашли маблағларининг чаққон ҳаракатчанлик коэффиценти:

$$\frac{\text{Ўзига қарашли айланма маблағ}}{\text{Ўзига қарашли жами маблағ}}$$

0,1 дан юқори бўлиши ижобий молиявий ҳолатни акс эттиради.

5. Эскиришнинг жамланиш коэффиценти (иммобилизация):

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг эскириш суммаси}}{\text{асосий воситалар қиймати}}$$

Бу кўрсаткич 0,5дан кичик бўлши асосий воситаларнинг яроқлилигини кўрсатиб беради.

6. Хўжаликдаги жами мулкнинг ҳаракатчанлиги (чаққонлик) коэффициенти

айланма маблағлар

жами мулк

Мазкур кўрсаткич маблағларнинг айланишдаги қисмини ифодалайди.

Ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш хўжаликнинг молиявий ҳолатини аниқлаш ва унинг аҳволини баҳолашга ёрдам беради. Агар кўрсаткичларни ўзгариши ижобий томонга йўналган бўлса, демак, молиявий ҳолат мустаҳкамланиб бораётганини билдиради.

Шунингдек, молиявий ҳолат таҳлилида корхона маблағларининг ликвидлилилик даражаси, унинг тўлов қобилияти, айланма маблағларнинг айланиши, пул оқимлари, хусусий капитал, асосий воситалар ҳолатидаги ўзгаришлар кенг кўламда ўрганилади.

Молиявий ҳолат таҳлили натижалари комплекс баҳоланади.

**IX.1. Информацион технологияларга асосланган бошқарув
tizимида иқтисодий таҳлилнинг роли ва ўрни**

Давлатимизнинг таълим соҳасини ислоҳ қилиш бўйича асосий ҳужжатларидан бири бўлган Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»²да бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган кадрларни тайёрловчи таълим муассасаларида ўқув жараёнини ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ), интернет ва компьютер тармоқлари негизида ташкил этиш зарурлиги алоҳида таъкидланган. Республикамиз таълим тизимида ушбу вазифалар ўз вақтида ҳамда самарали амалга оширилмоқда. Белгиланган мақсадга эришишда узвий ва изчил, ўзаро уйғунлашган тадбирлар босқичма-босқич амалга оширилиб келинмоқда. Жумладан, ўқув жараёнига кенг форматли коммуникация тармоқлари ва интернет технологияларини жорий қилиш мақсадида “Электрон таълим” миллий тармоғини барпо этиш ҳамда барча олий ўқув юртларини, кейинчалик эса академик лицей ва касб-ҳунар коллежларини ягона компьютер ахборот тармоғига улашни таъминлаш вазифаси...” белгилаб берилиб³ ҳозирги даврда мазкур тадбирлар комплекс тарзда муваффақиятли амалга оширилмоқда. Шу йўналишнинг давоми бўлиб Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги «Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида» ги⁴ қарорида белгиланган олий таълим муассасалари моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва модернизация қилиш, уларни замонавий ўқув ва илмий-услубий лаборатория жиҳозлари билан таъминлаш, юқори малакали кадрлар тайёрлаш йўналишлари ва мутахассисликларини таълим стандартлари бўйича такомиллаштириш ҳисобига тизимни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш тадбирлари амалий фаолиятга жорий этилмоқда. Ушбу вазифаларни янада муваффақиятли бажарилиши учун бу борада ўз ижобий натижасини бера оладиган янги инновацион чора-тадбирлар ҳамда таклифлар ишлаб чиқилиб соҳа амалиётига жорий қилиниши зарур. АКТ га

² Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида»ги Қонуни. — Тошкент, 1997.

³ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: Ўзбекистон, 2011.–35 б.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. Халқ сўзи, 2011 йил 21 май.

асосланган назарий билимларни амалиётга жорий қилиш эса пировард натижада ижтимоий-иқтисодий самараларини беради.

Ижтимоий ишлаб чиқаришда информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида корхона фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш бу иқтисодий таҳлил ишларини амалга оширишнинг замонавий шаклидир. Мазкур тизим тегишли объектнинг мақбул бошқариш учун замонавий техник воситалардан ва технологиялардан фойдаланиладиган, бошқарув жараёнлари моделларини тузадиган, уларни ўлчаш ва баҳолаш усулларини ишлаб чиқадиган, мутахассислар ёрдамида фаолият кўрсатадиган инсон-машина тавсифидаги яхлит механизмдир.

Информацион технологияларга асосланган тизимда бошқарув мутахассислари, замонавий техник воситалар ва усуллар, унинг фаолият кўрсатишида, ўз олдига қуйган вазифаларни ҳал қилишда муҳим рол уйнайди.

Инсон информацион технологияларга асосланган тизимда ишини ташкил этади, мақсад қўяди, вазифаларни белгилайди, фаолият дастурларини тузади, натижаларни баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади ҳамда бошқарув функциясини ижро этиш методикасини такомиллаштиради.

Замонавий техник воситалар (турли компьютерлар, дастурлар, алоқа воситалари ва бошқа воситалар), бошқарув усуллари билан биргаликда кучли ва зарурий қурол ҳисобланиб бошқарув фаолиятини тезлаштириш, кенгайтириш, чуқурлаштиришга имкон бериб, унинг сифат жиҳатдан юқори босқичга кўтаради.

Бошқариладиган объектларнинг замонавий модели информацион технологияларга асосланган тизимнинг таркибий элементи сифатида бошқарилувчи объектларнинг моҳияти ва мазмунини очиқ беришда, ундаги ўзгаришларни ўлчаш методларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. У ўз ичига мантикий сўзлар ва математик ифодаларни олади; улар бошқарув объектда бир-бирга боғлиқ элементларни ифодалайди; кўрсаткичлар тизимини қурилиши ва тузилиши; хўжалик фаолияти моҳияти ва натижаларини акс эттиради; уларни ривожлатириш мақсади ва мезонларини ифода этади.

Амалдаги моделларни такомиллаштириш биринчи навбатда ишлаб чиқаришни бошқарув соҳаларида қўлланиладиган назарий ва амалий фанлар ривожланишига ва уларнинг ютуқларини моделлар конструкцияси тузишда тадбиқ этилишига боғлиқ.

Моделларга бошқарув усулларини жорий этиш, улар жумласига бошқарув функцияси услубиёти яъни таҳлилни киритиш зарурий шартдир. Чунки, у моделлар билан биргаликда информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг методик таъминотини ташкил этади.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимидаги замонавий техник воситалар, моделлар ва бошқарув методлари иқтисодий таҳлилнинг функцияларининг имкониятларини тўла амалга оширишга имкон яратади. Бу ҳолатда, кўп вариантли масалалар ичидан энг мақбул ечим осон топилади, ички хўжалик резервлари тўла очиб берилади, уларни тез ўзлаштиради, режаларни бажаришда юзага келган ҳолатларни ўз вақтида аниқ баҳолайди, бир сўз билан айтадиган бўлсак ўз фаолиятини бошқарув функциялари билан боғлайди. Буларнинг барчаси информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида таҳлил функцияси самарадорлиги ва ролини оширади.

Ҳозирги даврда аналитик вазифалар информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг кичик тизимлари таркибига киритиб юборилган. Улар кичик системалар номланишида гоҳо узилмайди, гоҳо узилади. Масалан, "Иқтисодий режалаштириш ва таҳлил", "Бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил" ва шу кабилар.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг таркибидаги кичик тизимларида хўжалик фаолияти таҳлили тушунчасига марказлашган тарзда ёндашиш кутилган натижаларни бермайди. Кичик тизимлар ичида аналитик масалаларни локал тарзда дастурлаш уларни услубий жиҳатдан умумлаштириш, мантиқий, муддат ва информация технологик алоқаси, бир хил аналитик ҳисоблар ва бир хил турдаги маълумотларни кўплаб киритиш каби ишларда камчиликлар борлигини намоён этади ва бу маълумотларни бир тизимда қайта ишлаш ҳамда таҳлилни комплекс ўтказишда унинг ролини сусайтиради. Таҳлилни "Бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил" тизими билан бирлаштириш эса унинг тезкорлигига ҳамда ёппасига ўтказилишига салбий таъсир кўрсатади. Бу тартиб фақатгина бухгалтерия маълумотларини киритиш ва уларни қайта ишлаб, асосан иқтисодий жараёнларни натижаларини акс эттиришга йўналтирилгандир. Бундан ташқари кичик тизимлар ишланаётган пайтда аналитик масалалар таҳлил нуқтаи назаридан қаралмайди. Шу сабабли барча дастурлар ишлар ичида унинг қисми 15-20%дан ошмайди.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг ривожланиши ва унинг янада такомиллаштириш хўжалик фаолияти таҳлили функциясини информацион технологияларга асосланишини талаб этади. Шу сабабли "Комплекс иқтисодий таҳлил" номли алоҳида функционал кичик тизимли информацион технологияларга асосланган бошқарув тизими пайдо бўлди. Унинг бу тартибдаги фаолияти бошқаришнинг технологик жараёнларида ва масалаларни ечимига тизимли ёндашишда таҳлил функциялари ролини оширишга қаратилгандир. Бу кичик тизим информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида қуйидаги афзалликларни намоён этади:

- хўжалик фаолиятида рўй берган ижобий ёки салбий ҳолатларнинг сабабларини аниқ билишга имкон яратади;
- бошқариладиган объектга уларнинг миқдор ва сифат томонидан кўрсатган таъсирини аниқлайди;
- бошқарув тизимининг янада самарали ишлашга ўтказиш учун янги вариантлар топилади;
- энг асосийси таҳлил ёрдамида хўжалик фаолиятини янада яхшилашнинг қўшимча имкониятлари аниқланади.

Таҳлил бошқарув функцияси сифатида бошқарув тизими билан биргаликда бир мақсадга қаратилган, шу туфайли бошқа бошқарув функциялари билан чамбарчас боғланган. Масалан режалаштириш билан уни илмий асосланган ҳолда ишлаб чиқишда бир томондан, бошқа томондан эса режанинг бажарилиши учун таҳлил муҳим восита ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисоби таҳлилни бошқариладиган объект ҳолати ҳақида зарур маълумотлар билан таъминлайди. Бошқарувни энг мақбул қарорларини қабул қилишда ва ишлаб чиқаришда аналитик маълумотлар таҳлил натижасида олинади. Демак, бошқарув объектига тизимли ёндашиш инфорацион технологияларга асосланган бошқарув тизими структураси ва мазмуни унинг таркибида мустақил «Комплекс иқтисодий таҳлил» кичик тизими алоҳида тарзда фаолият кўрсатишни талаб этади

IX.2. Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида иқтисодий таҳлилнинг ташкил этиш тамойиллари ва мазмуни

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида «Комплекс иқтисодий таҳлил»ни ташкил қилиш тизимдаги барча умумий тамойилларга асосланади. Бу билан инфорацион, математик, техник ва ташкилий масалалар методик жиҳатдан тўғри ҳал қилинади ҳамда тизим элементларининг ўзаро алоқаси ва бошқа кичик тизимлар билан боғлиқлиги таъминланади.

Уларга қуйидаги тамойилларни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин:

Тизимли ёндашиш. “Комплекс иқтисодий таҳлил” тизими инфорацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг муҳим таркибий қисми, айти пайтда ўз элементларидан ташкил топган мустақил фаолият кўрсатиб таҳлил функциясини мақбул шаклда бажарувчи тизим деб қаралади;

Тўхтовсиз ривожланиш тамойили. Мазкур тамойил анъанавий усулдаги барча назарий ва амалий томонларга математик, мантиқий, техник, технологик, ташкилий, услубий жиҳатлар ва бошқа шу кабилар) тинимсиз янги сифат жиҳатдан такомиллашган ўзгаришларни тадбиқ этиб борилишга асосланади.

Маълумотларни киритиш ва чиқаришни минималлаштириш тамойили. Унинг моҳияти маълумотларни ортиқча киритиш, қайта ишлаш ва чиқариш масаласидаги камчиликларни бартараф этишдир. Иқтисодий таҳлил тизими бошқа тизимлардан фарқи таҳлил учун зарур бўлган маълумотларни олади, қайта ишлайди ва фойдаланишга таҳлил натижаларини чиқариб беради, қайсики улар асосида бошқарув қарорларини қабул қилинади.

Функционал ва дастурий ёндашишнинг боғлиқлиги. Мазкур тамойилга амал қилиш фақатгина таҳлилнинг функционал вазифаларини ҳал қилиб қолмасдан, балки комплекс дастурларни бажаришни ҳам назарда тутилишини таъминлайди.

“Комплекс иқтисодий таҳлил”ни ташкил этишда санаб ўтилган асосий умумтизим тамойиллар билан биргаликда унинг инфор­мацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида тутган ўрнидан, вазифасидан келиб чиқадиган ўзига хос тамойилларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Улардан энг муҳимларини кўриб чиқамиз:

Информацион технологияларга асосланган аналитик ҳисоб-китобларни мақсадга мувофиқлиги. Мазкур тамойил меҳнат талаб қиладиган ҳисоб-китобларни, уларнинг шакллантирилиш ишларини компьютерларга юклатилиши, қолган барча ижодий жараёнлар инсон томонидан амалга оширилишига асосланади.

Таҳлилнинг комплекслиги. Хўжалик фаолиятида бошқариладиган объектни тадқиқ этишда ҳар томонлама ёндашишни билдиради;

Таҳлилнинг методик таъминотини ривожлантириш тамойили. Аналитик вазифаларни инфор­мацион технологияларга асосланишини ҳал қилиш уларни олдиндан услубий жиҳатдан ҳамда бошқарув мақсадига кўра текширишни талаб этади. Бундан ташқари, кўп хўжалик фаолияти тури пайдо бўлиш босқичида туради, шу сабабли мазкур тамойилга амал қилиш тизимни узлуксиз ишлашини таъминлайди.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида кичик тизимларни параллел ривожланиш тамойили “Комплекс иқтисодий таҳлил» да аналитик масалаларни ечими бошқа тизимлар маълумотларига асосланади. Шунга кўра мазкур тизим масалаларни қайта ишлаш ва жорий этиш автоматлаштирилган бошқарув тизимидаги бошқа тизимлар фаолиятига мувофиқ тарзда белгиланган босқичлар бўйича ташкил этилади.

Услубий бирлик тамойили. Тизимнинг турли комплекс ёки блоklarда бир турдаги аналитик масалаларни бажарилиши ва амалга оширилишининг ягона услубини талаб этади. У аналитик маълумотларни қайта ишлашнинг тартиби ҳамда рўйхатини бир меъёрга келтириш имконини яратади.

Аниқ фойдаланувчига мўлжалланган натижавий аналитик маълумотлар тамойили. Мазкур тамойил тизимда қайта ишланиб

тайёр бўлган маълумотлар миқдори, шакли, тури бўйича аниқ фойдаланувчига бошқарув қарорларини қабул қилиш учун етказиб беришни таъминлашга асослангандир.

“Комплекс иқтисодий таҳлил” тизимини ташкил этишда юқоридаги тамойилларига амал қилиш, унинг турли элементлари, қисмларини бошқа тизимлар билан алоқасини тартибга солиш ва самарали ишлашида ўз натижасини беради.

Ўрганилаётган кичик тизимнинг таркибий қисмларини бошқарув тизимининг тури бўйича бир-биридан фарқланган хўжалик фаолиятини таҳлили ташкил этади.

Улар:

- таҳлил турларида ечиладиган алоҳида ва ўзаро боғланган объектлар;
- комплекс ёки аналитик масалаларни даражаси ва масштаби;
- услубий, математик, техник ва ташкилий элементлардан иборат бўлади.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида аналитик масалаларни самарали ҳал этилиши кўп жиҳатдан таҳлил методикасини такомиллашганлигига, яъни турли даражадаги ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бошқаришни замон талабларига жавоб беришига боғлиқ.

Хўжалик фаолият таҳлили бўйича методик материаллар аналитик масалаларни компьютерларда қайта ишлашда фойдаланиладиган қуйидаги жиҳатларни ўзида акс эттириши зарур: аналитик ва бошқа кўрсаткичлар тушунчасига аниқ мазмунли таъриф берилиши;

шартли белгиларни бир хил бўлиши;

аналитик кўрсаткичлар ҳисобларини амалга оширишда энг мақбул усулларни кўллаш, киритиладиган ва чиқариладиган информацияларни аниқ рўйхати, шунингдек аналитик жадваллар шакли ва шу кабилар.

Мазкур талаблар маълумотларни информацион технологияларга асосланган тарзда қайта ишлаш шартларидан келиб чиқади. Ноаниқ ёки мазмуни тўлиқ очиб берилмаган кўрсаткичлар аналитик масалаларни ҳисоб-китоб қилишда, дастурларни ишлаб чиқишда мураккабликларни келтириб чиқаради. Агар кўрсаткичларни шартли белгиларини бирлиги ҳамда масалаларнинг энг мақбул ечиш усуллари кўлланилмас экан, бу ҳам аналитик масалаларни ишлаш алгоритмларини тузишда кўплаб қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Кўрсаткичларни белгилашда бирликни таъминлаш мақсадида уларни тавфисловчи сўзларнинг бош ҳарфи олиниши мақсад мувофиқдир. Мисол учун, Ялпи маҳсулот—ЯМ, Товар маҳсулоти—ТМ.

Базис, режа, меъёрий ва ҳақиқатдаги кўрсаткичларни ифодалаш учун сўзларни кичик бош ҳарфларини олиш керак ва шартли белгини ифодаловчи бош ҳарфларнинг юқори қисмининг ўнг

томонига ёзилади. Мисол учун, TM^p , TM^x режадаги ва ҳақиқатдаги товар маҳсулоти.

Кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни белгилаш учун ҳам сўзларнинг бош ҳарфи кичик кўринишда ифодаланилади ва асосий шартли шартли белгининг пастки қисмининг ўнг томонига ёзилиши керак. Масалан, ҳақиқатдаги товар маҳсулотининг кўпайиши меҳнат унумдорлигини ошириши ҳисобига бўлиши

$+TM^x_{му}$

Услубий белгиларни тўла ва аниқ ифодаланиши аналитик масалаларни алгоритмлаш тамойилини бажарилишида муҳим рол ўйнайди. У билан ҳисоблаш ишлари рўйхати, мантиқийлик ва бир-бирига боғлиқлик, уларнинг бажарилиши, математик изоҳланишлари таъминланади.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимда “Комплекс иқтисодий таҳлил” кичик тизимининг математик таъминоти кўп томондан унинг самарадорлигини аниқлайди. У тил ва дастур воситалари комплексни қамраб олиб масалалар ечими алгоритмларни амалга оширишни таъминлайди.

Алгоритмлаш жараёнини тайёрлаш кўп меҳнат талаб қиладиган фаолият жумласига киради. Аналитик масалаларни алгоритмлари кичик тизимдаги алгоритм комплексга бирлашади, у эса бошқарув алгоритми билан бир қаторда ишчи ва стандарт алгоритмлардан иборат бўлади.

Ишчи алгоритмлар турли вариантдаги масалаларни бажаришда қўлланса, стандарт алгоритмлар эса – зарурий тўлдиришлар билан аниқ турдаги масалаларни ҳал қилишга тайинланган бўлади.

Мазкур тизимнинг математик таъминотининг дастур қисми маълумотларни ишлашни структура (таҳлил тури бўйича) ва босқичлари (киритиш, назорат, турларга ажратиш ва хоказо) бўйича бўлинади.

Услубий кўрсатмалар билан ўзаро боғланган дастурлар биргаликда кичик тизимнинг математик таъминотини ташкил этади. Унинг таркибида:

- аналитик масалаларни математик алгоритмлари;
- машина алгоритми;
- намунавий дастурлар;
- кўрсатмалар ва бошқа таъминот қисмлари бўлади.

Мазкур кичик тизимни ташкил этишда информация таъминоти муҳим ўрин эгаллайди. Унинг асосини таҳлил маълумотлари модели ташкил этади. Унда маълумотлар жалб этилиши, тартиби, уни расмийлаштириш каби вазифалар кўрсатиб берилади. Таҳлил масалалари тартибидан келиб чиқиб бошланғич массивлар аниқланади: маълумотлар тўплаш тартиби, расмийлаштириш, оқими

ва ҳажми, янгилиниш даври, сақланиш муддати чиқариладиган ҳужжатлар, уларнинг тақдим этиш тартиби ва даври алоҳида мужассамланади. Информацион таъминот бошқа информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимидаги кичик тизимлар маълумотлар базасини ҳамда массивларини ўзига қамраб олади ва таҳлил тури бўйича керакли маълумотларни сақлайди. Режа, ҳисоб маълумотлари билан биргаликда киритилган ахборотлар асосида кичик тизимнинг аналитик масалаларини ечадиган функционал массивлар тўзилади. Фаолият натижасида чиқариладиган информациялар шакллантирилиб бошқарув эҳтиёжлари учун етказиб берилади ёки уларнинг маълумотлар базасини тўлдиради.

“Комплекс иқтисодий таҳлил” тизимида маълумотлар таъминотини қурилиши қуйидаги тамойилларга асосланади:

- информацион технологияларга асосланган маълумотларни ташкил этишда услубий ва ташкилий бирлик бўлишлиги;
- бир марта маълумотларни киритиш ва ундан кўп марта фойдаланиш;
- маълумотларни марказлашган тарзда сақлаш;
- маълумотларнинг код ва шифрларини бир тизимга келтириш;
- бошқа тизим массивлари билан алоқасини таъминлаш;
- савол-жавоб режимида ишлаш;
- маълумотлар массивларини тизимда сақлашни таъминлаш.

Кичик тизимда маълумотлар таъминотини лойиҳалаштирилишида фойдаланиш талабига кўра маълумотларни тайёрлашга катта эътибор берилади. У фақат зарурий маълумотларни эмас, балки унинг муддатини ҳам назарда тутлади. Бу жиҳат эса бошқарув функцияларини тўлиқ бажарилиши учун асос ҳисобланади.

Кичик тизимнинг самарали ишлашида техник таъминот ҳам муҳим ўрин тутлади. У бир неча турдаги техник воситалар йиғиндисидан иборат бўлиб, аналитик масалалар унинг ёрдамида ўз вақтида ечилади.

Техник воситаларнинг кўлайлиги, иш бажариш ҳажми, тезлиги ва арзонлиги замонавийлиги тизим ташкил этилаётганда эътибор берадиган муҳим жиҳатидир.

Яна тизимнинг зарурий бўлимларидан бири ташкилий таъминотдир. У ўзида алоҳида шахслар ва бўлимлар, уларда қўлланиладиган усуллар ва воситаларни акс эттириб кичик тизимни ташкил этишни ва самарали функцияни таъминлайди. Ташкилий таъминотда қуйидаги масалалар ҳал қилинади:

- корхона таркибий бўлинмаларга бўлинади;
- бўлинмадаги аниқ аналитик ишга жавобгар шахс тайинланади;
- бўлимлардаги шахсларга таҳлил ишларини амалга ошириш топширилади ва жавобгарлик юклатилади;

- аналитик ишларни бажаришга мутахассислар танланади ва киритилади;
- бўлинмалар ўртасидаги ўзаро алоқа ва биргаликда ҳаракат ташкил қилинади.

Информацион технологияларга асосланган таҳлил ишларини янада юқори даражага кўтариш учун информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида хўжалик фаолиятини таҳлил қилувчи махсус кенгаш ташкил этилиши зарур. Мазкур кенгаш ташкилий методологик функцияларни такомиллаштириш билан шуғулланиб, кичик тизимни янада самарали ишлашини таъминлайди.

Ташкилий таъминот усулларига: ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий, ҳодимлар ва техник воситалар алоқасини тартибга солиш кабилар киради.

Ташкилий таъминот воситалари кичик тизимни яратилишига ҳамда унинг амалга оширилишига кўра икки гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳ: умумтармоқ бошқарувнинг услубий материаллари, намунавий лойиҳа ечимлари бўйича услубий материал, информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида мазкур кичик тизимнинг такомиллаштириш ва жорий этиш тўғрисида услубий материаллар;

Иккинчи гуруҳ: корхона ва унинг бўлинмалари тўғрисида низом, лавозимларга тегишли кўрсатмалар, аналитик масалаларни ечимини ташкил этиш учун кўрсатма ва шу кабилар.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида “Комплекс иқтисодий таҳлил” нинг ўзи ҳамда унинг элементлари (услубий, математик, информацион, техник) ривожланиб боради. Мазкур сифат жиҳатдан ўзгариш информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг бошқа кичик тизимлари билан чамбарчас боғлиқликда амалга оширилади.

IX.3. Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизими аналитик масалалар таснифи

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимидаги “Комплекс иқтисодий таҳлил” тизимида кўплаб миқдордаги аналитик масалалар ҳал қилинади. Уларнинг аниқ тасниф қилиниши масалаларнинг навбатма-навбат ишланиб жорий этилишига, натижа эса тизимнинг функциясини самарадорлигини оширишга таъсир этади. Объектга тизимли ва комплекс ёндашиш режалаштириш, ҳисоб ва таҳлил масалаларини бошқарув мақсади ва функцияси учун ягона тавсифини талаб этади.

Аналитик масалаларнинг ижтимоий тамойиллар талабларига жавоб бера оладиган таснифининг амалдаги тури мазмун тавфиси бўйича ажратишдир.

Бошқарув жараёнига боғлиқлигига кўра мазкур белги бўйича масалалар қуйидаги кўринишни олади:

- табиий-буюмлашган — аниқ истеъмол қийматини яратишга кўра;
- иқтисодий — қийматни шаклланишига кўра;
- ижтимоий — ижтимоий соҳадаги фаолият бўйича;
- экологик — табиий муҳитни сақлаш бўйича.

Аналитик масалалар бошқарув даражаси ва турига кўра ҳам тасниф этилади.

Биринчи белги бўйича: бригада, цех, бўлим, корхонанинг хўжалик фаолияти тегишли масалаларга бўлинади.

Иккинчи белги бўйича: бошқарув тури бўйича эса—тезкор, жорий ва истиқболли масалаларга ажратилади.

Ўз навбатида муайян белгилар бўйича гуруҳланган масалаларнинг ичида бошқариладиган объект мазмунига кўра ҳам гуруҳларга ажратилади. Масалан; биринчи гуруҳ муайян маҳсулот яратиш бўйича қуйидагича бўлиниши мумкин; ишлаб чиқаришни тайёрлаш, меҳнат воситалари ва предметлари билан таъминланиш, ишлаб чиқариш ёрдамчи ишлаб чиқариш, сотиш жараёни ва шу кабилар.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида иқтисодий таҳлил натижалари объект маълумотларидан фойдаланиш мақсадига кўра ички ва ташқи фойдаланувчилар йўналиши бўйича ҳам алоҳида тайёрланади.

Ички фойдаланувчиларга мўлжалланган таҳлили маълумотлари бошқарув эҳтиёжига кўра барча соҳа, жараёнларни акс эттириш мумкин.

Ташқи фойдаланувчилар учун эса маълумотлар олиш объектлари чекланган бўлади.

Иқтисодий таҳлилга оид кўплаб адабиётларда маълумотларни информацион технологияларга асосланган тарзда қайта ишлашда аналитик масалаларни бошқа белгиларига кўра ҳам тасниф этишлар тавсия этилади.

Лекин, уларнинг барчасини асосида бир мазмун у ҳам бўлса иқтисодий таҳлил функциясини информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида доимий ва самарали амалга оширишни таъминлаш етади.

IX.4. Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида иқтисодий таҳлилнинг ривожлантириш истиқболлари

Ҳозирги даврда “Комплекс иқтисодий таҳлил” кичик тизими информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида тўла маънода ривожланаётгани йўқ.

Маърузада баён этилган информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида мазкур тизимнинг ўрни, роли ва мазмуни асосан назарий билимлар ҳамда шу билан биргаликда амалий тажрибаларга асосланиб ёзилади. Иқтисодийнинг турли тармоқларида информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг иқтисодий таҳлил функциялари ҳамда унинг кенг ёйиш — унинг яқин келажакдаги ривожланиш йўналиши ҳисобланади.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш тизимининг сифат жиҳатдан тинимсиз такомиллаштириб бориш ҳам устивор аҳамиятга эга йўналиш бўлиб, бу билан унинг тобора самарали ишлаш таъминланади.

Агар информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг ривожланиши иккинчи йўналишдан борса, у ҳолда бошқарувчи тизим (КИТ) ўз моҳиятини сақлаб қолган ҳолда ўзгаради.

Айни даврда информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг таркибида технологик жараёнларни информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимини (ТЖИТАБТ) шаклини қўлланилиши кўпроқ самара бермоқда. Бироқ бу хўжалик фаолиятини бошқаришнинг информацион технологияларга асосланишини бир томони бўлиб, унда янгитдан яратилаётган истеъмол қийматини табиий буюмлашган жиҳатини ифодалайди. Лекин, мазкур жараён аниқ маҳсулот қийматини шаклланиши билан чамбарчас боғланган ва барча сарфлар харажат кўринишида ҳисобга олинади. Шунинг учун информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимининг такомиллаштиришнинг навбатдаги босқичи ТЖИТАБТ ни хўжалик жараёнини иқтисодий таркибий қисми деб қаралиб бутун бошқарув объектини муҳим элементи тарзида фаолияти таъминланади.

Бошқарувнинг самарадорлигига кўп жиҳатдан ижтимоий масалалар ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Шу сабабли мазкур объектнинг ҳам информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимига киритиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бу билан корхонани ижтимоий-иқтисодий масалалари ўрганиб борилади.

ТЖИТАБТ билан иқтисодий, ижтимоий ва бошқариш кичик тизимларини бирлаштирилиши автоматлаштирилган бошқарув тизимида хўжалик фаолиятини режалаштириш, ҳисоб, таҳлил, тартибга солиш ва уларнинг бошқарув функциялари билан биргаликда ривожланишининг истиқболли йўналиши ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимидаги “Комплекс иқтисодий таҳлил” тизимида “Молиявий таҳлил” қисмининг ҳам алоҳида объект сифатида ташкил этиш шарт. Чунки молиявий таҳлил маълумотлари исталган пайтда фойдаланувчига етказилиши ёки ўрганилиши зарур бўлиб

қолади. Бу бир томондан тезкорликни таъминласа, иккинчи томондан таҳлил ишларини осонлаштиради.

Информацион технологияларга асосланган бошқарув тизимини янада ривожлантириш ишларида мутахассислар роли ҳам жуда каттадир. Шунинг учун корхоналарда автоматлаштирилган бошқарув тизимини ташкил қила оладиган, уни самарали ишлашга таъминлайдиган, илғор янгиликларни жорий этадиган мутахассисларни тайёрлаш вазифаларини ҳам ҳар доим бажарилиши лозим.